В.М. ЛЯНЦЭВІЧ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ Ў КАНТЭКСЦЕ СУСВЕТНЫХ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ

- ***КУРС ЛЕКЦЫЙ***

Мінск 2012

I. КУРС ЛЕКЦЫЙ

Раздзел I. Цывілізацыйная спадчына старажытнага свету, сярэдніх вякоў і Беларусь

Лекцыя 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі

План

1. Праблема перыядызацыі гісторыі першабытнага грамадства.
2. Засяленне тэрыторыі Беларусі.
3. Развіццё вытворчых тэхналогій у эпоху першабытнага грамадства. Асаблівасці эвалюцыі грамадства.
4. Індаеўрапейцы, балты, славяне. Этнагенэз беларусаў.

Вызначальныя паняцці: *антрапагенэз, сацыягенэз, каменны век, палеаліт, мезаліт, неаліт, энеаліт, жалезны век, археалагічная культура, праабшчына, сваяцкая абшчына, суседская абшчына, племя, прысвойваючая гаспадарка, вытворчая гаспадарка, асіміляцыя, этнагенэз, фіна-угры, індаеўрапейцы, балты, славяне, крывічы, дрыгавічы, радзімічы, паганства (язычніцтва), капішча.*

1. Праблема перыядызацыі гісторыі першабытнага грамадства. Паводле агульнагістарычнай перыядызацыі першабытнага ладу час фарміравання чалавека і грамадства прынята называць перыядам першабытнага чалавечага статку, альбо праабшчыны, які саступае месца сваяцкай абшчыне. Аднак шырэй ужываецца археалагічная перыядызацыя, паколькі найбольш выразным паказчыкам узроўню развіцця чалавечай дзейнасці лічацца матэрыялы, з якіх выраблялiся прылады працы. На гэтай падставе перыядызацыя гісторыі першабытнага грамадства выглядае наступным чынам: каменны век (да канца III – пач. II тыс. да н. э.), век медзі і бронзы (пач. II тыс. – VIII–VII стст. да н. э.) і жалезны век (VIII–VII стст. да н. э. – V ст. н. э.). У сваю чаргу каменны век падзяляюць на палеаліт (старажытнакаменны – да адступлення ледавіка), мезаліт (сярэднякаменны – IX – V тыс. да н. э.) і неаліт (V – пач. II тыс. да н.э.).

2. Засяленне тэрыторыі Беларусі. Прынята лічыць, што першае пранікненне чалавека на тэрыторыю Беларусі адбылося ў прамежку часу 100 – 40 тыс. гадоў назад. Такая недакладнасць у вызначэнні тэрміну тлумачыцца перш за ўсё тым, што ў старажытнасці беларускія землі былі заняты ледавіком. Ледавіковая эпоха пачалася каля 500 тыс. гадоў таму назад і скончылася толькі ў IX тысячагоддзі да н. э. Пры гэтым ледавік не знаходзіўся на адным месцы; ён рухаўся ў залежнасці ад змены клімату з поўначы на поўдзень і наадварот. У адносінах да Беларусі вучоныя вылучаюць наступныя найбольш моцныя зледзяненні: бярэзінскае (500 – 350 тыс. гадоў назад), дняпроўскае (300–110 тыс. гадоў назад) і паазерскае (90–83 тыс. гадоў назад). Археолагамі былі знойдзены прылады працы (востраканечнікі, скрэблы, рубілы) найстаражытнейшых людзей на поўдні Беларусі каля вёсак Клеявічы і Абідавічы; дацiруюцца яны перыядам каля 40 тыс. гадоў назад. Дакладна вядома, што на беларускія землі пранікае чалавек сучаснага фізічнага тыпу (каля 40–10 тыс. гадоў назад). Менавіта homo sapiens належаць стаянкі ля вёсак Юравічы (больш за 26 тыс. гадоў назад) і Бердыж (больш за 23 тыс. гадоў назад), што на Гомельшчыне.

3. Развіццё вытворчых тэхналогій у эпоху першабытнага грамадства. Асаблівасці эвалюцыі грамадства. Асноўнымі ў эпоху позняга палеаліту былі заняткі, якія адносяцца да прысвойваючай гаспадаркі. У гэты перыяд узнікае ранняя сваяцкая абшчына, з параўнальным размеркаваннем прадуктаў збіральніцтва, рыбалоўства і палявання. Паселішчы тагачасных людзей уяўлялі сабой часовыя стаянкі.

Толькі ў мезаліце тэрыторыя Беларусі была заселена поўнасцю. Першыя паселішчы з наземных і паўзямлянкавых жытлаў будаваліся ў асноўным на берагах рэк і азёр. У кожным жытле мясцілася адна сям’я. Жыхары аднаго паселішча складалі сваяцкую абшчыну, якая была часткай буйнейшага аб’яднання – племені. Людзі таго часу карысталіся лукам і стрэламі, нажамі з крамянёвых пласцін, з’явілася каменная сякера з драўлянай ручкай. На змену загонным спосабам палявання, аблавам прыйшлі індывідуальныя метады. Пачалі выкарыстоўвацца новыя прыстасаванні для рыбнай лоўлі (кручкі, сеткі). У мезаліце з’явілася першая свойская жывёла – сабака.

У неаліце пачалі актыўна выкарыстоўваць каменныя прылады працы, апрацаваныя новымі спосабамі – шліфоўкай, свідраваннем, піленнем. У гэты перыяд пачынаецца выраб ляпнога керамічнага посуду, з’яўляецца прадзенне і ткацтва, а таксама новыя віды заняткаў, якія прадстаўляюць вытворчыя формы гаспадаркі, – земляробства і жывёлагадоўля. Менавіта эпохай новага каменнага веку датуюцца ўнікальныя Краснасельскія крэмнездабыўныя шахты, што ў Ваўкавыскім раёне Гродзенскай вобласці.

Найбольш старажытныя назвы азёр, рэк і паселішчаў Беларусі сведчаць пра тое, што першымі людзьмі, чыё этнічнае паходжанне можна вызначыць дакладна, былі фінамоўныя плямёны. Але ў канцы III тыс. да н. э. яны былі выціснуты балтамі, з прыходам якіх на беларускіх землях пачаўся век медзі і бронзы. Медзь і волава, з якіх вырабляецца бронза, не здабываліся на Беларусі. Іх завозілі з-за мяжы, таму металічныя вырабы пакуль што заставаліся рэдкімі. У VIII–VII стст. да н. э. людзі навучыліся выплаўляць жалеза з балотнай руды. Выкарыстанне жалезных прылад працы і зброі кардынальна змянілі чалавечы побыт. На змену сваяцкай абшчыне прыходзіць суседская. З удасканальваннем вытворчай гаспадаркі (пахатнае земляробства, новыя прылады працы) адзначаецца рост маёмаснай дыферэнцыяцыі, выдзяленне абшчыннай эліты. Войны і ваенныя набегі сталі звычайнай справай. Таму паселішчы пачалі ўмацоўвацца драўлянымі сценамі, пазней – землянымі валамі і шырокімі рвамі.

4. Індаеўрапейцы, балты, славяне. Этнагенэз беларусаў. У VI ст. да н. э. ўпершыню з’яўляюцца пісьмовыя дадзеныя пра тагачасных жыхароў беларускіх зямель. Іх пакінуў старажытнагрэчаскі аўтар Герадот. Падчас працы над сваім творам “Гісторыя” ён наведаў краіну качавога народа скіфаў у Паўночным Прычарнамор’і, дзе збіраў звесткі аб барацьбе скіфаў з персідскім царом Дарыем. Разам з тым, ён пакінуў нататкі пра іншыя народы Усходняй Еўропы, у тым ліку пра неўраў, якія, на думку сучасных даследчыкаў, жылі на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Герадот пісаў: “У неўраў звычаі скіфскія. За адно пакаленне да паходу Дарыя ім прыйшлося пакінуць сваю краіну з-за змеяў. Таму што не толькі іх асабістая зямля нарадзіла шмат змеяў, але яшчэ больш іх напала з пустыні знутры краіны. Вось чаму неўры былі вымушаны пакінуць сваю зямлю і пасяліцца сярод будзінаў. Гэтыя людзі, магчыма, чараўнікі. Бо скіфы і эліны, якія жывуць сярод апошніх, сцвярджаюць, што кожны неўр штогод на некалькі дзён ператвараецца ў ваўка, а потым зноў прымае чалавечае аблічча. Мяне гэтыя байкі, канешне, не могуць упэўніць; тым не менш пра тое кажуць і нават клятвенна сцвярджаюць гэта”.

Як бачым, звесткі Герадота выглядаюць загадкава і нават фантастычна. Аднак і ў іх можна знайсці рацыянальнае зерне. Яшчэ на пачатку XX ст. на Беларусі былі распаўсюджаны культ хатніх вужоў, казкі і легенды пра вогненных змеяў і пярэваратняў-ваўкалакаў. Такім чынам, мы можам прасачыць пэўную сувязь паміж культурай старажытных насельнікаў Беларусі і іх паслядоўнікаў.

Найбольш старажытныя пісьмовыя згадкі аб славянах (вендах) датуюцца I – II ст. н.э. У канцы V – пачатку VI ст., калі пачынаецца рассяленне славян з Вісла-Одэрскага міжрэчча, іншыя народы называюць іх антамі, склавенамі. На беларускія

землі яны трапляюць з тэрыторыі Паўночнай Украіны ў VI – VII стст. н.э. Іх рассяленне стала вынікам апошняга этапу так званага “вялікага перасялення народаў”. Прычынамі перасялення маглі быць перанаселенасць месцаў першаснага пасялення, а таксама ваенныя сутыкненні з іншымі плямёнамі і народамі. Да IX ст. славянскія плямёны занялі большую частку тэрыторыі Беларусі. Толькі на паўночным захадзе захаваліся балцкія плямёны літвы, латгалаў, яцвягаў і інш. Той факт, што многія знойдзеныя археолагамі балцкія паселішчы VI–VIII стст. былі спалены, сведчыць пра тое, што славяне прыйшлі на землі Беларусі як заваёўнікі.

У раёнах свайго рассялення славяне часткова выціснулі балтаў, часткова знішчылі, астатнія рэшткі былі асіміляваны. Адной з формаў асіміляцыі з’яўляліся шлюбы паміж славянамі-мужчынамі і захопленымі ў палон балцкімі жанчынамі. Менавіта жанчыны займаліся выхаваннем дзяцей і перадавалі ім у спадчыну рэшткі сваёй традыцыйнай культуры. Гэты працэс працягваўся даволі доўгі перыяд, асабліва на поўначы Беларусі. Такім чынам, балцкая культура таксама ўвайшла ў паўсядзённае жыццё мясцовых славян.

Славяне, падобна іх папярэднікам, жылі ў вялікіх сем’ях. Сем’і складалі сваяцкую абшчыну (род). Род распараджаўся зямлёй вакол паселішча і большасцю прыладаў працы. Абшчыны аб’ядноўваліся ў плямёны. Але меліся і значна большыя аб’яднанні – саюзы плямён. “Аповесць мінулых гадоў”, першы летапісны звод усходніх славян, успамінае да дванцаці падобных аб’яднанняў на тэрыторыі Усходнееўрапейскай раўніны. З іх да тэрыторыі сучаснай Беларусі маюць адносіны саюзы плямён крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў. Крывічы (палачане) насялялі басейн Заходняй Дзвіны і верхняга Падняпроўя, радзімічы – Пасожжа, а дрыгавічы – Палессе і цэнтральную частку Беларусі. На базе гэтых племянных аб’яднанняў і ўтварыліся пазней першыя на беларускіх землях дзяржаўныя ўтварэнні, каторыя ў летапісах называюцца “княжэннямі”.

Рэлігія славян гэтага перыяду ўяўляла сабой паганства (язычніцтва) – рэлігійныя вераванні, абрады і святы, выпрацаваныя на працягу стагоддзяў да з’яўлення монатэізму – веры ў адзінага Бога. Сярод багоў славянскага пантэона пераважалі звязаныя з земляробствам і жывёлагадоўляй Пярун, Дажджбог, Хорс, Вялес, Стрыбог, Цёця, Ярыла, Купала, Жыцень; увасабленні “культу продкаў” – Род і Рожаніца, а таксама шматлікія духі (вадзянік, дамавік, лесавік, багнік і г. д.). Важнае месца ў паселішчах усходніх славян займалі язычніцкія свяцілішчы – капішчы, у якіх праходзілі рэлігійныя абрады, памінальныя трызны, прыносіліся ахвяры (нават чалавечыя). Усе сферы чалавечага жыцця закранала язычніцкая магія. Пры пахаванні быў распаўсюджаны абрад трупаспальвання. Святы і абрады пераважна звязваліся з цыклам земляробчых работ.

Пытанні для самакантролю: 1. Якую ролю ў рассяленні людзей на тэрыторыі Беларусі адыграў ледавіковы перыяд? 2. Па якіх прыкметах вучоныя праводзяць перыядызацыю першабытнай эпохі? 3. Якія змены ў грамадстве адбыліся з надыходам жалезнага веку? 4. Якія агульныя рысы мелі балцкія і славянскія перасяленцы? 5. Вызначце асаблівасці рэлігійных вераванняў усходніх славян.

Лекцыя 2. Першыя дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях (IX – першая палова XIII стст.)

План

1. Эканамічны стан і сацыяльная структура грамадства беларускіх зямель.
2. Першыя дзяржавы (княствы) на тэрыторыі Беларусі.

3. Феадальная раздробленасць.

4. Барацьба беларускіх княстваў з іншаземнымі захопнікамі ў XIII ст.

5. Культура беларускіх зямель ў IX – XIII стст.

Вызначальныя паняцці: *феадалізм, суседская абшчына (мір, грамада), князь, баяры, дружына, вотчына, памесце, халопы, закупы, радовічы, удачы, смерды, людзі пахожыя, людзі непахожыя, "чэлядзь нявольная", палюддзе, павоз, веча, рада, пасаднік, тысяцкі, ціўн, ключнік, падвойскі, дзядзінец, пасад, феадальная раздробленасць, крышчэнне, хрысціянізацыя, двухвер'е, летапісанне, агіяграфія, кірылічная сістэма пісьма, скрыпторыі, пергамент, пісалы, манументальнае дойлідства, школа дойлідства, неф, апсіда, плінфа, мазаіка, крыжова-купальны храм, раманскі стыль, гатычны стыль.*

.

1. Эканамічны стан і сацыяльная структура грамадства беларускіх зямель. Прыход славян на беларускія землі супаў з пачаткам хуткага разлажэння родаплемянных адносін і фарміравання феадальнага ладу. Прычынамі таму былі ўсё больш імклівы падзел працы, хуткае развіццё эканамічных стасункаў, а таксама войны, якія ўзвысілі магчымасці правадыроў племені – князёў і вузкага кола набліжаных да іх ваяроў – баяр і дружыннікаў. Сваяцкая абшчына паступова саступіла месца суседскай (мір, грамада і г. д.). Абшчыннае землекарыстанне з'яўлялася асноўнай прыкметай абшчыннага эканамічнага ўклада, які існаваў на ўсходнеславянскіх землях ра-зам з рабаўладальніцкім і феадальным. Абшчына супольна карысталася зямлёй, лесам, вадаёмамі, лугам; сумесна збіралася даніна. Мясцовая знаць імкнулася захапіць абшчынныя ці пакуль незанятыя землі ў прыватную ўласнасць і абкладалі абшчыннікаў данінай, якая паступова перарастала ў феадальную рэнту. Прыватныя землі насілі назву вотчын. У X ст. ўзгадваюцца княскія вотчыны, у XI–XII стст. – баярскія і манастырскія. Працавалі на феадальных землях рабы (халопы) ці залежныя ад гаспадара сяляне – закупы, радовічы і ўдачы. Закупы сяліліся на землях феадала і атрымлівалі ад яго своеасаблівы крэдыт – купу. Звычайна яна магла складацца з розных прыладаў працы, хатняй жывёлы і г.д. Радовічы заключалі з маёмаснікам зямлі спецыяльны дагавор – рад. Пакуль закуп не выплочваў купу, а радовіч не адпрацоўваў рад, ён залежаў ад феадала. Удачы часова працавалі на гаспадара.

Большасць сялян-абшчыннікаў (смерды) пакуль захоўвалі асабістую свабоду, працавалі на абшчынных землях і плацілі раз у год князю даніну толькі прадуктамі сельскай і лясной гаспадаркі (палюддзе). Толькі ў XI–XII стст. гэтая надзвычай марудная форма эксплуатацыі пачала паступова выціскацца грашовымі выплатамі і данінай – прадуктамі вытворчасці.

Аснову тагачаснай эканомікі складала земляробства. Сяляне вырошчвалі жыта (яравое і азімае), пшаніцу, ячмень, проса, боб, гарох, лён, каноплі і іншыя культуры. У некаторых землях паша знаходзілася недалёка ад паселішчаў. Але таксама былі распаўсюджаны лясныя аблогі і высекі. Лядна-агнявое земляробства паступова саступае месца пашаннаму. Галоўнай ворнай прыладай з'яўляецца драўлянае рала з металічным наральнікам, якое павольна замяняецца драўлянай жа сахой.

У немалой ступені развіццю вытворчасці садзейнічаў гандаль. Праз тэрыторыю Беларусі па рэках Заходняя Дзвіна і Днепр ішоў буйны гандлёвы шлях са Скандынавіі ў Візантыю ("з вараг да грэкаў"), па рэках Сож і Прыпяць – з Каспія ў Заходнюю Еўропу. Гандляры карысталіся грошамі – арабскімі, пазней заходнееўрапейскімі срэбранымі манетамі і срэбранымі ці залатымі зліткамі – грыўнямі.

З Захаду на беларускія землі паступалі срэбра, металы і металічныя прылады працы, а таксама якасная зброя. З Усходу і Поўдню – ткані- ны, віно, соль, ювелірныя

вырабы і г. д. З мясцовых зямель вывозіліся рабы, прадукты лясной гаспадаркі, асабліва пушніна, рамесныя вырабы.

Цэнтрамі рамяства і гандлю з'яўляліся гарады. Па летапісных звестках ужо ў IX ст. існаваў горад Полацк (862 г.), у X – Віцебск (947 г.), Тураў (980 г.) і Заслаўе (985 г.), у XI – Браслаў (1065 г.), Брэст (1017 г.), Друцк (1001 г.), Лагойск (1078 г.), Мінск (1067 г.) і г. д. Гарады мелі моцныя абарончыя збудаванні. У найбольш умацаванай частцы (дзядзінцы) жылі князь, баяры і дружыннікі. Вакол дзядзінца будаваўся пасад. Яго жыхарамі былі рамеснікі і гандляры. Гараджане, як і сяляне, аб'ядноўваліся ў абшчыны. Збор гараджан (веча) вырашаў самыя важкія пытанні. Так, Тураўскае веча выбірала епіскапа. Ад імя Полацкага веча падпісваліся міжнародныя дамовы. У 1151 г. па яго рашэнні з горада быў выгнаны князь Рагвалод і запрошаны мінскі князь Расціслаў. Але праз сем гадоў веча выгнала Расціслава і зноў запрасіла Рагвалода. У 1161 г., пасля паражэння ад мінскага князя Валадара, Рагвалод быў вымушаны збегчы ў Друцк, бо палачане былі настроены супраць няўдалага князя.

Гарадская гаспадарка яшчэ ў значнай ступені заставалася аграрнай. Недалёка ад гарадоў знаходзіліся палеткі і выпасы для жывёлы. Гараджане трымалі авечак, кароў, коз, свіней, гусей і г. д. Яны мелі сады і агароды.

Сацыяльная арганізацыя раннефеадальнага грамадства выглядала наступным чынам:

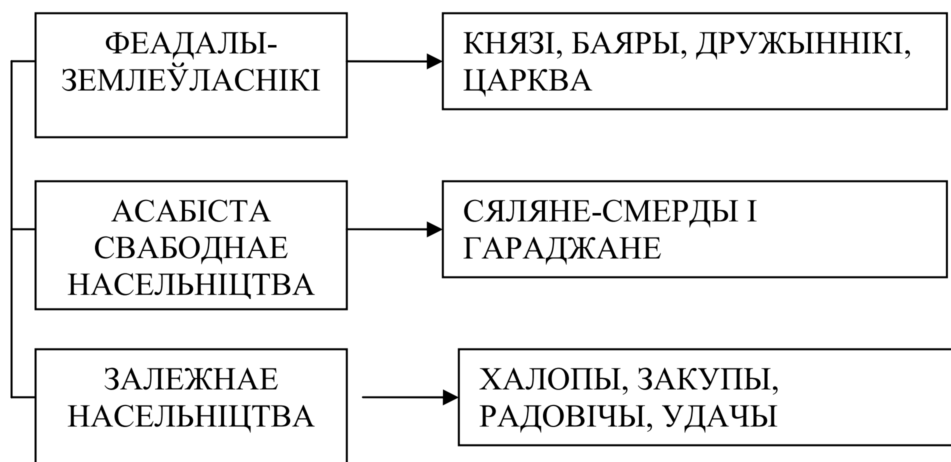

Аднак кантроль над гандлёвымі шляхамі працяглы час знаходзіўся ў руках іншаземцаў. Напрыклад, радзімічы да X ст. выплачвалі даніну прыкаспійскаму народу – хазарам.

2. Першыя дзяржавы (княствы) на тэрыторыі Беларусі. У канцы IX ст. уладу на большасці ўсходнеславянскіх зямель захапіла скандынаўская дынастыя Рурыкавічаў (з 862 г.). Імі была заснавана феадальная дзяржава Русь з цэнтрам у Кіеве. Але асноўныя сацыяльна-палітычныя і эканамічныя перадумовы фарміравання дзяржаваў-княстваў склаліся тут задоўга да з'яўлення варагаў. Сярод першых беларускіх гарадоў, падначаленых Рурыкавічамі, узгадваецца Полацк, племянны цэнтр крывічоў-палачан. Але ў канцы X ст. тут ужо правіла свая княжацкая дынастыя скандынаўскага паходжання на чале з Рагвалодам, які меў саюзныя адносіны з кіеўскім князем. У 980 г. наўгародскі князь Уладзімір падчас паходу на Кіеў захапіў Полацк, забіў Рагвалода і яго сыноў, а дачку Рагнеду прымусова ўзяў сабе жонкай. Падначаліўшы сабе яшчэ Кіеў, Уладзімір распачаў рэформы, якія павінны былі цэнтралізаваць дзяржаву. Самай важнай з іх было прыняцце хрысціянства (988 г.).

Нягледзячы на спробы Уладзіміра і яго пераемнікаў аб'яднаць вакол Кіева ўсе рускія землі, мясцовыя князі вялі ўпартую барацьбу за незалежнасць. Ужо ўнук Уладзіміра і Рагнеды, полацкі князь Брачыслаў (1003 – 1044) адрозніваўся адносна незалежнай палітыкай. Каб спыніць з ім барацьбу, кіеўскі князь Яраслаў быў вымушаны падараваць Полацкаму княству Віцебск і Усвят. Пры сыне Брачыслава Усяславе (1044 – 1101) гэтая барацьба дасягнула свайго апагею. У 1065 г. Усяслаў напаў на Пскоў, у 1066 г. захапіў і разрабаваў Ноўгарад. Імкнучыся спыніць Усяслава, кіеўскі князь і яго браты – Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад Яраславічы – стварылі ваенную кааліцыю. 3 сакавіка 1067 г. на рацэ Няміга яны разбілі войска палачан на чале з Усяславам Чарадзеем, разрабавалі і разбурылі Мінск. Усяслаў разам з сынамі патрапіў пад Оршай у палон. Але ў верасні 1068 г. падчас паўстання ў Кіеве ён быў вызвалены, некаторы час княжыў у Кіеве, а ў 1071 г. вярнуўся ў Полацк.

У 1129 г. кіеўскаму князю Мсціславу ўдалося захапіць полацкіх князёў і саслаць іх у Візантыю. Аднак пасля яго смерці яны вярнуліся на радзіму. Фармальнай прычынай падобнай ганаровай ссылкі была адмова князёў полацкай дынастыі ісці ў агульны паход супраць полаўцаў.

Адносна самастойную палітыку вяло і Смаленскае княства. Пры князю Расціславе (1125 – 1159) яно фактычна вылучылася з Кіеўскай дзяржавы. У значна большай залежнасці ад Кіева знаходзілася Тураўскае княства. Горад Тураў размяшчаўся ў басейне ракі Прыпяць і з'яўляўся племянным цэнтрам дрыгавічоў. Пад час славутага пахода князя Уладзіміра з Ноўгарада на Кіеў ён трапіў у поўную залежнасць ад апошняга (980). Адметнай рысай палітычнага жыцця Тураўшчыны трэба адзначыць той факт, што на княжэнне тут прызначаліся сыны вялікіх князёў, якія мелі правa на спадчыну кіеўскага стала. Разам з князем пэўныя выканаўчыя функцыі ў горадзе ажыццяўляе пасаднік, а тураўскае веча мае ўплыў на прызначэнне мясцовага епіскапа, у той час калі ў Полацк і іншыя гарады епіскап прызначаўся мітрапалітам кіеўскім. Адносную самастойнасць Тураўскае княства набывае толькі пад час княжання Юрыя Яраславіча (1158 – 1162).

У IX–XII стст. працягваўся рух славянскіх перасяленцаў у паўночна-заходнія раёны. У XI – пач. XII ст. ў Панямонні вылучыліся Гродзенскае, Ваўкавыскае і Наваградскае княствы. У XII – пач. XIII ст. Полацкаму княству належалі балцкія землі ўздоўж Заходняй Дзвіны, на землях латгалаў – княствы Герцыке і Кукенойс. Іх насельніцтва было змешанае, часткова славянскае, часткова балцкае. Кіравалі Герцыке і Кукенойсам князі славянскага паходжання.

3. Феадальная раздробленасць. У XII ст. ў гісторыі старажытнай Русі пачаўся перыяд феадальнай раздробленасці – заканамерны працэс палітычнай дэцэнтралізацыі і эканамічнага ўмацавання феадальных уладанняў. На беларускіх землях гэты этап наступае пасля смерці Усяслава Брачыславіча (1101), калі Полаччына падзяляецца паміж яго нашчадкамі на шэсць удзелаў: Полацкі, Віцебскі, Друцкі, Ізяслаўскі, Мінскі і Лагойскі. Сярод важнейшых прычын дадзенага працэсу варта адзначыць фарміраванне феадальнага землеўладання і аслабленне цэнтральнай княжацкай улады, перавага натуральнай гаспадаркі, адсутнасць трывалых эканамічных і камунікацыйных стасункаў паміж рэгіёнамі, рост гарадоў – новых палітычных, эканамічных і культурных цэнтраў асобных зямель, а таксама ўмацаванне ва ўдзелах сваіх княжацкіх дынастый. У другой палове XII ст., амаль адразу пасля вылучэння з Кіеўскай дзяржавы, распалася Тураўскае княства. У выніку на пачатку XIII ст. на беларускіх землях існавала больш за 20 незалежных дзяржаўных утварэнняў. Некаторыя з іх былі даволі моцныя. Так, у 60–70-я гг. XII ст. Полацкае і Віцебскае княствы трапілі ў залежнасць ад Смаленскага. Бярэсце і землі Панямоння залежалі ад галіцка-валынскага князя.

Асабліва моцным становіцца княства Менскае на чале з князем Глебам Усяславічам (1101 – 1119), які вядзе ўпартую барацьбу за пашырэнне сваіх зямель з Кіевам.

Феадальная раздробленасць мела станоўчыя і адмоўныя бакі. Яна давала шырэйшыя магчымасці для сацыяльна-палітычнага, эканамічнага і культурнага развіцця асобных зямель. Улада мясцовага князя была больш аператыўнай. Ён быў вымушаны абапірацца на мясцовых баяр, раздаючы ім землі і прывілегіі, што, несумненна, спрыяла развіццю феадальных адносін. Але з разбурэннем цэнтралізаванай дзяржавы парушаліся сувязі між рэгіёнамі. Паміж удзельнымі князямі ўсё часцей успыхвалі ваенныя канфлікты. Да супрацьстаяння часта прыцягваліся іншаземцы. Вядома, што ўжо ў XI ст. ў дружыне полацкіх князёў служылі найміты са Скандынавіі. У XII ст. кіеўскія князі выкарыстоўвалі ў барацьбе з Полацкам цюркскіх качэўнікаў-полаўцаў, мінскія князі – літоўцаў. Такое становішча значна аслабіла палітычную моц беларускіх княстваў, і яны сталі ахвярай іншаземных захопнікаў.

4. Барацьба беларускіх княстваў з іншаземнымі захопнікамі ў XIII ст. З канца XII ст. нямецкія крыжакі пачалі планамерны захоп зямель Прыбалтыкі, частка якіх знаходзілася ў залежнасці ад Полацкага княства. У 1201 г. ў вусці Заходняй Дзвіны нямецкі біскуп Альберт заснаваў крэпасць Рыгу. У 1202 г. з дапамогай папы рымскага ім быў створаны ваенна-манаскі ордэн мечнікаў (Ордэн Братоў рыцарства Хрыстовага). З 1234 г. ў Прусіі пачаў дзейнічаць Тэўтонскі ордэн, рыцары якога пакінулі Святую Зямлю і шукалі сабе новае месца жыхарства. У 1237 г. ордэны аб'ядналі свае сілы. У гэтым саюзе галоўную ролю адыгрываў больш вядомы ў Еўропе Тэўтонскі ордэн. Але ордэн мечнікаў, які з гэтага часу зваўся Лівонскім (Інфлянцкім), таксама працягваў існаваць. Крыжакі ставілі перад сабой высакародную мэту – хрысціць Прыбалтыйскія землі па каталіцкім абрадзе. Іх войска было адносна невялікім, але даволі дысцыплінаваным. На самой справе галоўнай мэтай крыжакоў было падпарадкаванне новых зямель і мясцовага гандлю. Першапачаткова крыжакі не ішлі на адкрытыя канфлікты з Полаччынай і нават імкнуліся да супрацоўніцтва з князем Уладзімірам, таму што бачылі рэальную пагрозу для ўсталявання свайго панавання ў выпадку наладжвання супрацоўніцтва Полацкага княства з балцкімі плямёнамі.

У выніку ўпартай барацьбы з крыжакамі жыхары Кукенойса на чале з князем Вячкам пасля 1208 г. разбурылі свой горад і пакінулі яго. Сам князь перайшоў з дружынай на бок Ноўгарада і загінуў пры абароне крэпасці Юр'еў (Тарту). Пасля 1214 г. пад уладу рыжскага біскупа трапляе і Герцыке. Крыжакі ўрываліся на беларускія землі, сеячы смерць і спусташэнне. У 1203 і 1206 гг. полацкі князь Уладзімір рабіў паходы на крыжакоў, але яны былі няўдалыя. У выніку Полацк быў вымушаны ў 1210 г. падпісаць першы мірны дагавор з Рыгай. Праз шэсць гадоў (1216) Уладзімір здолеў стварыць моцную кааліцыю супраць рыцараў-мечнікаў. Але падчас падрыхтоўкі да паходу князь нечакана памёр. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што ён быў атручаны крыжакамі.

У 1236 г. пад Шаўлямі нямецкія крыжакі пацярпелі моцнае паражэнне ад літоўскіх плямён. У 1237 г. яны былі разбіты пад Драгічынам валынскім князем Данілам. Вялікую ролю ў спыненні нямецкага наступу адыгралі бітвы 1242 г. на Чудскім возеры і 1260 г. на возеры Дурба. Аднак да поўнай перамогі было яшчэ вельмі далёка.

У другой палове 30-х гг. XII ст. многія землі Усходняй Еўропы сталі ахвярай мангола-татарскага нашэсця. У 1238 г. мангола-татары разрабавалі і спустошылі Смаленскае княства. У 1239 г. іх атрады спустошылі значную частку паўднёва-ўсходняй Беларусі. У 1240 г. флангавыя атрады на чале з ханамі Гуюнкам і Кайданам уварваліся ў паўднёвую Беларусь, захапілі і разрабавалі Мазыр, Тураў, Пінск, Бярэсце.

Аднак спроба Кайдана прасунуцца далей на поўнач скончылася яго паражэннем у бітве каля мястэчка Крутагор’е (зараз Дзяржынск).

Пасля вяртання з Заходняй Еўропы ў 1242 г. правадыр мангола-татар Батухан (Батый) заснаваў у Паволжы дзяржаву Залатая Арда, якой выплачвалі даніну ўсходнія і паўднёвыя рускія землі. У 1275, 1277, 1287, 1315, 1325, 1338 і інш. гады залатаардынскія ханы рабілі паходы і на беларускія землі, але падпарадкаваць іх сабе не здолелі.

5. Культура беларускіх зямель у IX – XIII стст. Прыняцце хрысціянства стала адной з самых важкіх падзей культурнага жыцця беларускіх зямель у IX – пач. XIII ст. Першыя звесткі аб пранікненні на ўсходнеславянскія землі хрысціянскай веры па візантыйскім узоры адносяцца да IX ст. Лічыцца, што хрысціянкай была кіеўская княгіня Вольга. Ісландская “Сага аб хрышчэнні” ўзгадвае пра манастыр Іаана Прадцечы ў Полацку, заснаваны каталіцкім місіянерам Торвальдам-вандроўнікам у X ст. У канцы X ст. кіеўскі князь Уладзімір прыняў хрысціянскую веру па візантыйскім (праваслаўным) узоры (987 г.). Першай датай, што тычыцца прыняцця хрысціянства на землях Беларусі, лічыцца заснаванне Полацкай епархіі (каля 992 г.).

Па меркаванні шэрагу даследчыкаў, працэс распаўсюджання новай веры ў нашай краіне быў досыць мірны, але і больш працяглы (да XIII–XIV стст.), а адзінкавыя астраўкі паганства захаваліся да XIX – пач. XX ст.). Толькі аб Тураве ў сувязі з прыняццем хрысціянства згадваецца паданне аб чырвонай ад крыві Прыпяці і каменных крыжах, якія плылі па яе водах. Першыя хрысціянскія святары (у асноўным выхадцы са славянскай Балгарыі) выкарыстоўвалі паганскія святы і абрады для хутчэйшага распаўсюджання новай веры (Вялікдзень – Пасха, Сёмуха – Тройца, Купалле – свята Іаана Хрысціцеля (Ян, Іван Купала), збор жыта – Спас, Восеньскія Дзяды – ушанаванне Дзмітрыя Салунскага, Каляды – Нараджэнне Хрыстова). Суіснаванне на пэўнай тэрыторыі элементаў паганства і хрысціянства называецца двухвер’ем. На беларускіх землях хрысціянства пераважала сярод гарадскога насельніцтва, і значна больш марудна гэты працэс праходзіў на вёсцы.

Прыняцце хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях спрыяла ўмацаванню дзяржавы і ўлады, стала вялікім крокам наперад у эканамічным і культурным развіцці. Менавіта з пачаткам хрысціянізацыі на беларускіх землях пачынае распаўсюджвацца кірылічная сістэма пісьма. Аб распаўсюджванні пісьменнасці сярод розных катэгорый насельніцтва сведчаць знаходкі спецыяльных прыстасаванняў для пісьма – пісал (у Наваградку, Мінску, Друцку), подпіс на пячатцы полацкага князя Ізяслава (канец X ст.), на цагліне Сафійскага сабора ў Полацку (XI ст.), на каменных прасліцах з Пінска, Друцка і Віцебска, “Рагвалодавым” і “Барысавых” камянях (XII ст.), берасцяных граматах (знойдзены ў Віцебску, Мсціслаўлі) і г. д. У некаторых гарадах існавалі спецыяльныя майстэрні па перапісванні кніг – скрыпторыі. Найстаражытнейшым помнікам пісьменнасці, які дайшоў да нашага часу, з’яўляецца Тураўскае евангелле (XI ст.). Пісьмовыя помнікі першай паловы XIII ст. даюць падставу сцвярджаць, што ўжо ў гэты перыяд пачынае фарміравацца пісьмовая старабеларуская мова (дагавор Смаленска з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г.).

У першай палове XI ст. на ўсходнеславянскіх землях пачалося летапісанне. Некаторыя падзеі, што адбыліся на Беларусі, згадваюцца ў “Аповесці мінулых гадоў” (пачатак XII ст.). В. Тацішчаў у сваіх працах згадвае Полацкі летапіс, страчаны ў XVIII ст. – помнік не толькі літаратуры, але і мастацтва XII ст. Звесткі аб полацкіх князях змешчаны ў “Слове пра паход Ігараў” (XII ст.).

Значная роля ў пашырэнні асветы і культуры на беларускіх землях належыць праваслаўным царкоўным дзеячам – Еўфрасінні Полацкай (1101(?) – 1167), Кірыле Тураўскаму (каля 1130 – каля 1182), Кліменту Смалячічу ((?) – пасля 1164) і Аўраамію

Смаленскаму (? – ?). Даволі поўная інфармацыя аб іх дзейнасці ўтрымліваецца ў агіяграфічнай (жыційнай) літаратуры, росквіт якой прыпадае на канец XII–XIII ст.

Адным з вынікаў прыняцця хрысціянства стала з’яўленне на беларускіх землях манументальнага дойлідства. Грэчаскія майстры прынеслі ва Усходнюю Еўропу сістэму крыжова-купальнага храма, у аснову якой быў закладзены квадрат, падзелены чатырма слупамі так, што ў плане ён уяўляў сабой крыж. Найбольш слынным з мураваных збудаванняў на нашых землях стаў Сафійскі сабор у Полацку, пабудаваны пры Усяславе Чарадзеі (1044 – 1066). Храм быў узведзены з чырвонай цэглы, унутры аздоблены рознакаляровымі фрэскамі. Першапачаткова гэта быў пяцінефны сямікупальны будынак, які выконваў не толькі культавыя, але і грамадскія (скарбніца, бібліятэка, зала для прыёму паслоў) функцыі і з’яўляўся своеасаблівым сімвалам незалежнасці і сілы Полацкай зямлі.

З наступленнем феадальнай раздробленасці (XII ст.) памеры храмаў значна змяншаюцца. З’яўляюцца манастыры – цэлыя комплексы культавых збудаванняў. Паступова вырастаюць мясцовыя школы дойлідства. Найбольш знакамітая з якіх – полацкая. Для будынкаў, выкананых яе майстрамі, характэрны падоўжаны план, выступаючая толькі адна апсіда (дзве другія хаваюцца ў тоўшчы сцяны), аздабленне верхняй вонкавай часткі храма какошнікамі кілепадобнай формы, упрыгожванне фрэскамі, лаканізм архітэктурнай формы. Яркім узорам такога храма з’яўляецца царква Святога Спаса ў Полацку, пабудаваная, па паданні, за 30 тыдняў дойлідам-манахам Іаанам па заказе св. Еўфрасінні Полацкай. Полацкія майстры захавалі ў сваіх будынках муроўку са “схаваным радам”, дзе рады плінфы перамешваюцца з радамі камянёў. Да полацка-віцебскай дойлідскай школы таксама адносяцца Дабравешчанская царква ў Віцебску, Барысаглебскі і Пятніцкі храмы ў Бельчыцах. Прыкладна ў гэты ж час на заходніх землях фарміруецца гродзенская школа, для помнікаў якой характэрны цагляная аднародная муроўка, вонкавое ўпрыгожванне сцен паліраванымі пліткамі і шліфаванымі камянямі, наяўнасць у канструкцыі сцен гаршкоў-галаснікоў, аздабленне падлогі рознакаляровай керамічнай пліткай. Усе гэтыя рэчы ўвасоблены ў Барысаглебскай (Каложскай) царкве (Гародня, канец XII ст.).

У XII ст. ў Полацку налічвалася каля дзесяці храмаў, сем – у Смаленску, тры ў Гародні, па аднаму – у Мінску, Віцебску, Наваградку, Ваўкавыску, Тураве, Пінску. Мураванае дойлідства пашыралася і ў грамадскім будаўніцтве – знойдзены рэшткі будынкаў у Слуцку, Мінску, Мсціславе, княжацкага палаца ў Гародні.

У другой палове XIII ст. на межах беларускіх зямель будуюцца абарончыя вежы, з якіх да нашых дзён дайшоў толькі Камянецкі слуп, пабудаваны на беразе рэчкі Лясная дойлідам Алексай “со тоземцы”. Для 30-метровай абарончай вежы характэрны гатычныя элементы (спічастыя праёмы, тынкаваныя нішы, пояс з пакладзеных “на вугал” цаглін). Гэты мастацкі стыль быў распаўсюджаны ў Заходняй Еўропе ў XII – XVI стст.

З XI ст. пад візантыйскім і заходнееўрапейскім уплывам на Беларусі пачынае развівацца манументальны жывапіс (фрэскі, мазаіка), іканапіс, кніжная мініяцюра. Як і ў архітэктуры, у жывапісе назіраўся працэс фарміравання мясцовых лакальных школ. Мясцовыя майстры працавалі таксама з бурштынам, шклом, каляровымі металамі, апрацоўвалі камень і дрэва. Своеасаблівым сімвалам беларускіх зямель можна назваць створаны ў 1161 г. па заказе ігуменні Еўфрасінні полацкім майстрам Лазарам Богшам шасціканцовы крыж.

Што ж тычыцца іконапісання, то з нашай гісторыяй цесна звязаны абраз Адзігітрыі Полацкай (XII ст.), прысланы, па паданні, Еўфрасінні для аздаблення Багародзіцкага манастыра самім візантыйскім імператарам Мануілам Комнінам; ён з’яўляецца дакладнай копіяй абраза Адзігітрыі (грэч. Пуцяводнай) Эфесскай, створанай

апосталам Лукой яшчэ пры жыцці Дзевы Марыі. Але, як мяркуюць сучасныя даследчыкі, ікона, што захоўваецца зараз у фондах Рускага музея ў Пецярбургу, можа быць таксама копіяй, створанай непасрэдна полацкімі майстрамі. Такім чынам, Адзігітрыю XII ст. можна лічыць пачынальніцай мастацкай іканапіснай традыцыі на беларускіх землях.

Беларуская культура IX–XIII стст. развівалася ў межах сусветных культурна-гістарычных тэндэнцый. Значны ўплыў на яе аказала прыняцце хрысціянства, якое стала штуршком у развіцці культурных працэсаў. У той жа час на гэтым этапе быў закладзены падмурак фарміравання беларускага этнасу і адметнай культуры нашага народа.

Пытанні для самакантролю: 1. Як праходзіў працэс усталявання феадальных адносін на беларускіх землях? 2. Што сабою ўяўляла раннефеадальнае беларускае грамадства? 3. Чаму спробы цэнтралізацыі Русі выклікалі процідзеянне з боку мясцовых князёў? 4. Назавіце асноўныя прычыны феадальнай раздробленасці. 5. Як адбываўся працэс пранікнення нямецкіх крыжакоў на прыбалтыйскія землі? Чаму барацьба з крыжакамі доўгі час не мела поспехаў? 5. Якую пагрозу для беларускіх княстваў мела мангола-татарскае нашэсце? 6. Якія помнікі матэрыяльнай культуры сведчаць аб тым, што пісьменнасць была шырока распаўсюджана сярод простага люду ў перыяд Кіеўскай Русі? 7. Якую ролю ў развіцці беларускай культуры X–XIII стст. адыграла прыняцце хрысціянства? 8. Калі на Беларусі з’явіліся мясцовыя школы дойлідства? Што паўплывала на гэты працэс? У чым іх адметнасць?

Лекцыя 3. Беларускія землі ў эпоху Вялікага княства Літоўскага (другая палова XIII – першая палова XVI ст.)

План

1.Утварэнне беларуска-літоўскай дзяржавы Вялікага княства Літоўскага. Фарміраванне тэрыторыі. Дзяржаўна-палітычны лад.

2. Эпоха росквіту. Знешняя палітыка Вялікага княства Літоўскага.

3. Развіццё сельскай гаспадаркі на беларускіх землях у эпоху Вялікага княства Літоўскага. Павіннасці і падаткі. Аграрная рэформа 1557 г.

4. Гарады - цэнтры рамяства і гандлю. Магдэбугскае права.

5. Культура беларускіх зямель у сярэдзіне XIII – першай палове XVI ст.

Вызначальныя паняцці: *“Літва”, вялікі князь, шляхта, магнаты, унія, прывілей, Судзебнік, паны-рада, сойм, ваяводства, анексы,канцлер, гетман, падскарбій, маршалак, харужы, стараста, кашталян, намеснік, гараднічы, цівун, дзякла, мезлева, паншчына, чынш, “валочная памера”, мяшчане, магдэбургскае права, магістрат, войт, рада, лава, ратуша, бурмістр, мястэчка, гаспадарскія двары, рамесны цэх, майстар, падмайстар, вучань, промыслы, юрыдык, госці, перакупнік, прасол, партач, шэдэўр, этнас, этнічная самасвядомасць, этнічная тэрыторыя, “Белая Русь”, народнасць, перакладная літаратура, Адраджэнне (Рэнесанс), гуманізм, рацыяналізм, антрапацэнтрызм, палігістэрыя, Рэфармацыя, пратэстантызм, лютэранства, кальвінізм, антытрынітарызм (арыянства), збор, Контррэфармацыя, езуіты, ратуша, панегірык, беларуская готыка, рэнесанс, парсуна, барока, вітраж.*

1. Утварэнне беларуска-літоўскай дзяржавы Вялікага княства Літоўскага. Фарміраванне тэрыторыі. Дзяржаўна-палітычны лад. На працягу XI – XIII стст. сярод літоўскіх плямён ішоў паступовы працэс утварэння сваёй дзяржаўнасці. Ужо ў 1235 г. летапісы прыгадваюць “Літву Міндоўга”, князя, якому ўдалося расправіцца з большасцю сапернікаў. Вялікую ролю ў фарміраванні ВКЛ адыгралі і славянскія землі

Чорнай Русі (Наваградскае і Гродзенскае княствы). Па сведчанні гісторыкаў XVI ст. асаблівае значэнне ў гэты перыяд займаў горад Наваградак, які адыгрываў ролю сталічнага цэнтра. Заходне-літоўскія землі (Жамойція) канчаткова ўвайшлі ў ВКЛ толькі на пачатку XV ст.

Утварэнне ВКЛ ішло ва ўмовах пастаяннай барацьбы з крыжакамі і, на першых парах, з Галіцка-Валынскім княствам, а таксама супрацьстаяння літоўскіх, жамойцкіх і яцвяжскіх князёў.

У 1250–1251 гг., каб спыніць умяшальніцтва крыжакоў, Міндоўг прыняў каталіцтва, а ў 1253 г. – і каралеўскую карону (пры блаславенні папы Інакенція IV). Але ў 1261 г. ён разарваў мір з Лівонскім ордэнам і адмовіўся ад каталіцкай веры. У 1263 г. князь-заснавальнік новай дзяржавы быў забіты літоўскімі змоўшчыкамі на чале з князямі Даўмонтам і Транятам. Пасля яго смерці ў ВКЛ ішла ўпартая барацьба за ўладу. Толькі пры княжанні Віценя (каля 1295–1316 гг.) і Гедыміна (1316–1341) становішча стабілізавалася. Больш за тое, да ВКЛ далучыліся Полацкая, Віцебская, Мінская і Турава-Пінская землі. Прычынамі таму былі шлюбныя саюзы, а таксама жаданне князёў весці сумесную барацьбу з крыжакамі і татарамі. Такім чынам, шэраг беларускіх зямель былі далучаны да ВКЛ шляхам дагавораў і мелі шырокую аўтаномію. Пры далучэнні новых зямель вялікія князі абавязваліся “не рухаць старыны”. У 1323 г. сталіцай ВКЛ стала Вільня, горад, які знаходзіўся на культурным памежжы балцкіх і славянскіх зямель.

У 1345 г. пасля выгнання старэйшага брата Яўнуты ўлада ў ВКЛ была падзелена паміж сынамі Гедыміна Альгердам і Кейстутам. Вялікім князем лічыўся Альгерд (1345–1377). У 1348 г. браты нанеслі паражэнне крыжакам на рацэ Стрэва. У 1355 г. ў склад ВКЛ увайшло Бранскае княства, а ў 1363 г. пасля бітвы з татарамі і кааліцыяй мясцовых князёў на рацэ Сінія Воды – амаль уся тэрыторыя сучаснай Украіны. Такім чынам, ВКЛ ператварылася ў адну з самых буйных дзяржаў Еўропы. Менавіта падчас кіравання братоў-Гедымінавічаў у склад ВКЛ увайшлі ўсе беларускія землі.

Пасля смерці Альгерда ўлада была перададзена аднаму з яго сыноў Ягайлу, які ў выніку вострых супярэчнасцей з Кейстутам (а пасля яго гвалтоўнай смерці ў 1382 г. – яго сынам Вітаўтам) і сваімі старэйшымі братамі на чале Андрэя Альгердавіча Полацкага падпісаў 14 жніўня 1385 г. ў Крэве унію (саюз) з Польскім каралеўствам. Па ўмовах уніі Ягайла мог ажаніцца на польскай каралеве і сам стаць каралём. Узамен ён павінен быў на вечныя часы далучыць ВКЛ да Польшчы, перадаць ёй частку спрэчных тэрыторый і разам з падданымі прыняць каталіцкую веру. 4 сакавіка 1386 г. Ягайла стаў польскім каралём. Аднак яго ўлада на землях ВКЛ не была трывалай. Зноў успыхнуў канфлікт з Вітаўтам. Апошні збег у Тэўтонскі ордэн, адкуль рабіў напады на ВКЛ. У 1392 г. Ягайла быў вымушаны падпісаць з ім Востраўскае пагадненне. Вітаўт абвяшчаўся вялікім князем, а Ягайла – найвышэйшым. Рэальная ўлада на землях ВКЛ знаходзілася ў руках Вітаўта. Такім чынам, ВКЛ захавала сваю незалежнасць.

Кіраваць дзяржавай вялікаму князю дапамагалі чыноўнікі – канцлер (фактычна кіраўнік урада), галоўнакамандуючы (гетман), скарбнік (падскарбій), зборшчык даніны (цівун), каменданты замкаў (гараднічыя), і г. д. Ніжэйшае звенне чыноўнага люду складалі дзяржаўцы (назіралі за дзяржаўнымі маёнткамі).

З ростам уплыву шляхецкага саслоўя значную ўладу, асабліва пасля 1501 г., набыў вальны сойм. Фактычна гэта быў своеасаблівы парламент. Аднак, у адрозненні ад іншых дзяржаў, у ім не прымалі ўдзел прадстаўнікі іншых саслоўяў. Выбары ў вальны сойм адбываліся падчас павятовых соймікаў, кожны з якіх дэлегіраваў на агульны з’езд па два паслы. Паслам уручаліся патрабаванні шляхты – наказы. Назад паслы прывозілі пастановы сойма – канстытуцыі.

Але галоўную ролю ў дзяржаве адыгрывалі буйныя феадалы – магнаты. Менавіта з іх складаўся ўрад ВКЛ – паны-рада. Многія вялікія князі з цягам часу станавіліся польскімі каралямі, таму паны-рада дзейнічалі ад іх імя самастойна. Тэрытарыяльна ВКЛ падзялялася на ваяводствы і меншыя адміністрацыйныя адзінкі – паветы і воласці; меліся таксама тэрыторыі са значна большай аўтаноміяй: удзельныя княствы, "землі прыслухаючыя" (анексы). Ніжэйшым кіруючым звяном былі кіраўнікі сельскіх сходаў – старцы. Агульны выгляд сістэма кіравання ў ВКЛ мела наступны:

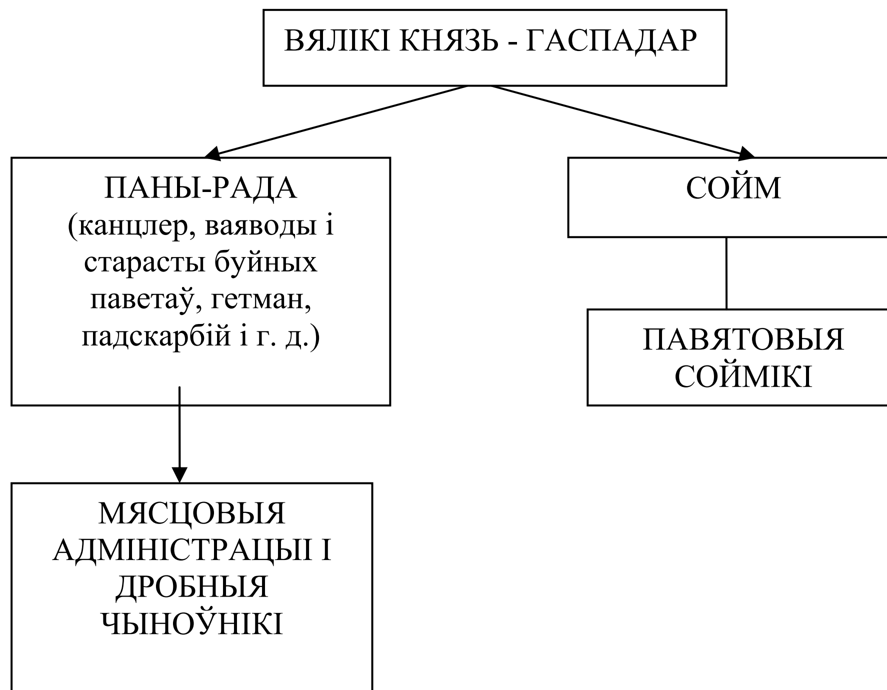

2. Эпоха росквіту. Знешняя палітыка Вялікага княства Літоўскага. Час праўлення Вітаўта (1392–1430) лічыцца росквітам ВКЛ. 15 ліпеня 1410 г. войскі ВКЛ і Польшчы ўшчэнт разбілі армію Тэўтонскага ордэна пад Грунвальдам. Вялікі князь актыўна ўмешваўся ў міжнародныя справы: заключаў дамовы з еўрапейскімі манархамі, змагаўся з татарамі і дапамагаў гусіцкім паўстанцам у Чэхіі. Аднак спроба Вітаўта падпарадкаваць сабе ўсходнія тэрыторыі скончылася паражэннем у бітве на рацэ Ворскле (1399) ад татар, пасля якой паміж Ягайлам і Вітаўтам была падпісана Віленска-Радамская унія (1401) і улада Вітаўта ў ВКЛ прызнавалася пажыццёвай. Няўдача чакала Вітаўта і ў барацьбе за каралеўскую карону. Пасля яго смерці ў ВКЛ зноў успыхнула грамадзянская вайна (1432–1436): за прастол змагаліся стрыечныя браты Свідрыгайла Альгердавіч (1430–1432) і Жыгімонт Кейстутавіч (1432–1440). Дзякуючы падтрымцы Польшчы, Жыгімонт перамог, але ў 1440 г. загінуў ад рук змоўшчыкаў.

У далейшым у сваёй палітыцы вялікія князі Казімір (1440–1492), Аляксандр (1492–1506), Жыгімонт Стары (1506–1548) і Жыгімонт Аўгуст (1548–1572) былі вымушаны арыентавацца на шляхецкае саслоўе. Яшчэ ў 1387 г. Ягайла выдаў агульназемскі прывілей, згодна якому феадалы, якія прымалі каталіцкую веру, атрымоўвалі тыя ж правы, што і польскія рыцары. Прывілеі 1413, 1432, 1434, 1447, 1492 і 1506 гг. значна пашыралі гэтыя правы. Цяпер яны распаўсюджваліся і на праваслаўную шляхту. Уся палітычная ўлада ВКЛ знаходзілася ў руках вялікага князя.

Яму падпарадкоўваліся ўдзельныя князі, войска, ад яго імя выдаваліся дзяржаўныя акты, чыніўся суд, вялася знешняя палітыка.

У сярэдзіне XVI ст. у ВКЛ адбыліся тэрытарыяльна-адміністрацыйная, ваенная, судовая і заканадаўчая рэформы, якія спрыялі ўдасканаленню сістэмы кіравання. Змены ў заканадаўстве былі адлюстраваны ў Статутах ВКЛ 1529 і 1566 гг. У той час Статуты лічыліся аднымі з найлепш распрацаваных кодэксаў законаў у Еўропе.

Цэнтралізацыя дзяржавы выклікала незадаволенасць сярод удзельных князёў, абсалютная большасць якіх спавядала праваслаўе. Незадаволенасць вылілася ў пераход некаторых з іх на бок Маскоўскага княства, Кіеўскай змовы 1481 г. і паўстання князёў Глінскіх 1508 г. Апошняе ўспыхнула падчас вайны з Маскоўскай дзяржавай (1507–1508). Міхаіл Львовіч Глінскі, які ўзначальваў паўстанне, спавядаў каталіцтва, але звяртаўся за падтрымкай да праваслаўнага насельніцтва. У выніку яму прыйшлося перайсці на бок Масквы, дзе ён і памёр у 1534 г., кінуты ў турму роднай дачкой, вялікай княгіняй Аленай.

Такім чынам, беларускія землі склалі цэнтральную частку ВКЛ. Уключэнне Беларусі ў склад буйной дзяржавы ў сваю чаргу спрыяла яе цэнтралізацыі і далейшаму развіццю.

3. Развіццё сельскай гаспадаркі на беларускіх землях у эпоху Вялікага княства Літоўскага. Павіннасці і падаткі. Аграрная рэформа 1557 г. У другой палове XIII – першай палове XVI стст. працягвалася развіццё феадальных адносін. Асновай эканамічнага жыцця краіны заставалася сельская гаспадарка. У гэты час на Беларусі ўсё больш актыўна ўжывалася трохпольная сістэма севазвароту, удасканальваліся прылады працы, што, несумненна, спрыяла павышэнню ўраджайнасці. Вялікую ролю адыгрывалі жывёлагадоўля і лясная гаспадарка. Паэт першай паловы XVI ст. Мікола Гусоўскі называў лес сапраўдным скарбам. Тут здабывалі драўніну, смалу, дзёгаць, палявалі, займаліся бортніцтвам. Каля лесу пасвіліся статкі. Некаторыя даследчыкі лічаць, што дзічына складала важную частку паўсядзённай ежы тагачасных жыхароў Беларусі. Нездарма ўлады імкнуліся зберагчы лес. Так, яшчэ вялікія князі Ягайла і Вітаўт надалі Белавежскай пушчы запаведны статус.

Вярхоўным уласнікам зямель лічыўся вялікі князь. У канцы XIV ст. з пашырэннем межаў дзяржавы і ліквідацыі буйных удзельных княстваў дзяржаўныя землі значна павялічыліся. Аднак у XV–XVI стст. вялікая колькасць зямель была перададзена феадалам за службу. Буйныя ўгоддзі атрымала таксама царква. Вялікі князь мог даць землі ў часовае карыстанне (“да волі і ласкі гаспадарскай”, “да жывата”), на вечнасць ці перадаць у залог. У 1528 г. магнатам належала 46,4 % зямельных уладанняў. Дробная шляхта карысталася зямлёй на правах лена: калі шляхціц адмаўляўся ад службы, ён губляў свой надзел. Статуты 1529 і 1566 гг. гарантавалі перадачу зямлі не толькі мужчынам, але і жанчынам.

Дзяржава і феадалы жылі за кошт эксплуатацыі сялян. Сялянскі двор (дым) з’яўляўся падаткавай адзінкай у ВКЛ. Дзяржаўныя ці прыватныя землі перадаваліся ў карыстанне сялянскай абшчыне. Яна ж размяркоўвала яе паміж дымамі. За карыстанне зямлёй сяляне выконвалі розныя абавязкі. Адным з іх была даніна прадуктамі земляробства, жывёлагадоўлі і лясной гаспадаркі (дзякла і мезлева). У XV–XVI стст. галоўнай формай эксплуатацыі стала паншчына. Яна складалася з працы сялян на панскім жніве, сенакосах, узворванні зямлі (гвалты, згоны, талокі), рамонту і будаўніцтва дарог і мастоў (шараваркі), перавозу грузаў (падводная павіннасць), працы ў лесе, рыбных ловах і г. д. У тых мясцовасцях, дзе шпаркімі тэмпамі развівалася грашовая гаспадарка, існаваў і грашовы падатак – чынш. Звычайна яго плацілі з адной гаспадаркі (дыма), але акрамя падымнага падатку існавалі і іншыя – рыбны (за лоў

рыбы), гіберна і рэйтаршчына (на ўтрыманне войска феадала), угайны (за карыстанне ляснымі ўгоддзямі) і г. д.

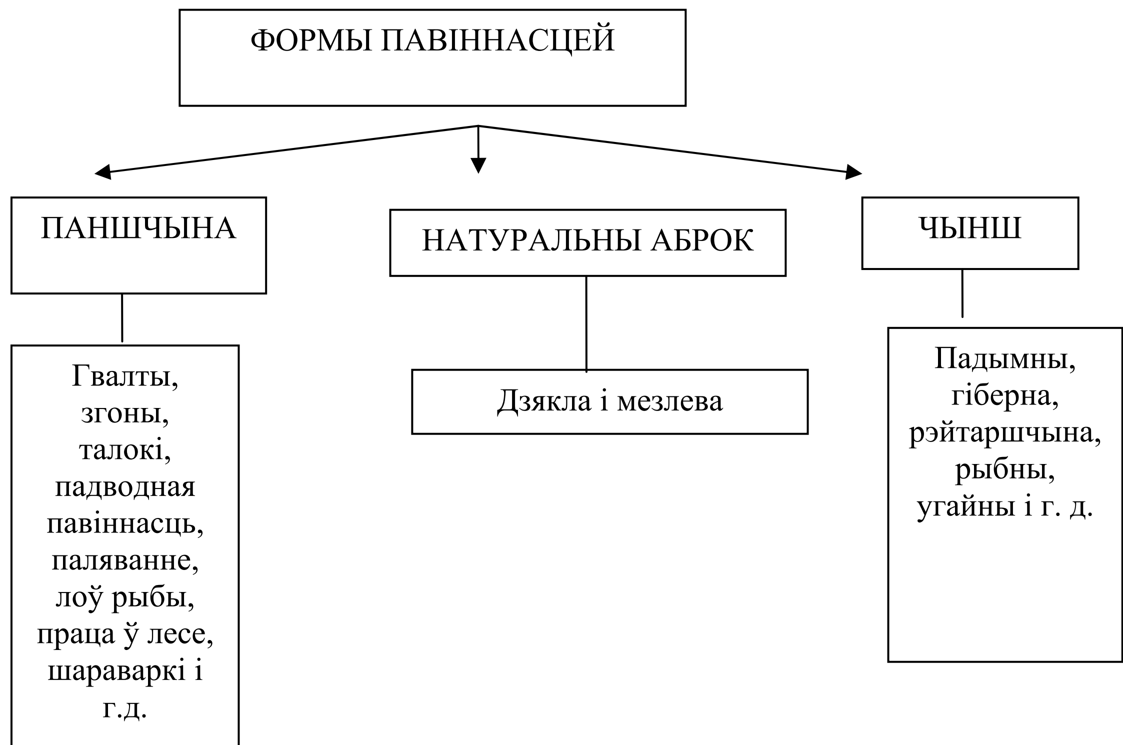

Доўгі час сяляне падзяляліся на чэлядзь нявольную (фактычна рабоў), людзей пахожых (асабіста вольных) і непахожых (асабіста залежных ад уласніка зямлі). Большасць сялян належала да людзей пахожых. Аднак к XVI ст. амаль усе яны трапілі ў прыгон.

Аграрная рэформа сярэдзіны XVI ст. У XVI ст. з развіццём у Заходняй Еўропе рынкавых адносін і спецыялізацыі міжнароднага гандлю павялічыўся кошт збожжа. Вырошчванне жыта і пшаніцы ў больш развітых краінах не давала такіх вялікіх прыбыткаў, як, напрыклад, авечкагадоўля ці льнаводства. Да таго ж вырошчванне гэтых культур было надзвычай працаёмкае. Заходняя эканоміка патрабавала рабочых рук у іншых галінах дзейнасці – рамястве, пачатковай прамысловасці, здабычы карысных выкапняў і г.д. Таму купцы з Італіі, Англіі, Нідэрландаў і Паўночнай Германіі аддавалі перавагу збожжу з Усходняй Еўропы. Дзяржава, якой патрабаваліся фінансавыя сродкі для вядзення вайны, ды і самі феадалы ВКЛ імкнуліся скарыстаць дадзеную сітуацыю ў сваіх мэтах.

У 1557 г. па прапанове маці Жыгімонта II Аўгуста, вялікай княгіні Боны была праведзена аграрная рэформа – валочная памера. Усе землі, на якіх праходзіла памера, падзяляліся на роўныя надзелы – валокі (прыкладна 21,36 га). З трэцяй часткі валок складаўся фальварак – комплексная панская гаспадарка, прадукцыя якой была разлічана на рынак. Астатнія валокі перадаваліся дымам і падзяляліся на цяглыя і асадныя. Цяглыя сяляне павінны былі адпрацоўваць у фальварку паншчыну, асадныя ж у асноўным выплочвалі чынш. Былая чэлядзь нявольная атрымоўвала невялікія кавалкі

зямлі (3 моргі) і ператваралася ў агароднікаў. У выніку рэформы на землях, дзе яна праводзілася, была ліквідавана сялянская абшчына. Сяляне станавіліся прыгоннымі.

Спачатку памера адбывалася на дзяржаўных землях, але імклівы рост прыбытковасці фальваркаў вымусіў царкву і феадалаў правесці яе і ў сваіх уладаннях. Толькі на ўсходзе і поўначы Беларусі, дзе ішла вайна, прыйшлося абмежавацца пераводам сялян на чынш. Сялянская абшчына ў гэтых землях захавалася. Канчаткова запрыгоньванне сялян завяршыў Статут 1588 г.

Прычынамі запрыгоньвання сялян на Беларусі былі: 1) пашырэнне феадальнага землекарыстання; 2) імкненне феадалаў павысіць прыбытковасць сваіх гаспадарак шляхам эксплуатацыі таннай рабочай сілы; 3) спецыялізацыя эканомікі ВКЛ у сусветным гандлі на вытворчасці працаёмкай зерневай прадукцыі.

4. Гарады - цэнтры рамяства і гандлю. Магдэбургскае права. Разам з сельскай гаспадаркай шпаркімі тэмпамі развіваліся рамяство і гандаль. Іх цэнтрамі сталі гарады і мястэчкі (паселішчы гарадскога тыпу). Падзяляліся гарадскія паселішчы на дзяржаўныя, прыватнаўласніцкія і царкоўныя. Самымі буйнымі з іх былі Вільня, Полацк, Магілёў, Смаленск, Мсціслаў, Віцебск, Слуцк, Бярэсце і інш. Так, Магілёў упершыню ўзгадваецца ў канцы XIV ст. Ужо ў XVI ст. ён займаў адно з першых месцаў па колькасці насельніцтва пасля Вільні. Сама сталіца ВКЛ уяўляла сабой буйную метраполію. Акрамя выхадцаў з беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель тут жылі немцы, яўрэі, палякі, венгры і інш. Сярод іншых гарадоў вылучаўся Полацк. Гэта быў важны гандлёвы цэнтр і порт на рацэ Заходняя Дзвіна.

Актыўнае развіццё рамяства прывяло да таго, што толькі ў металаапрацоўцы вылучылася больш за 20 спецыяльнасцей. Славіліся сваім майстэрствам беларускія ювеліры, ткачы, цесляры, будаўнікі, збройнікі. У іншыя краіны з ВКЛ вывозілі збожжа, прадукцыю лясной гаспадаркі, лён, пяньку, попел і інш. Значную ролю адыгрываў рээкспарт. Напрыклад, полацкія купцы куплялі больш таннае збожжа і воск у Ноўгарадзе і Маскве, каб з выгодай перапрадаць яго гандлярам з Рыгі. У ВКЛ увозілі металічныя вырабы, тканіны, соль, селядцоў, коней і г. д. Грашова-фінансавая сістэма ВКЛ была нават больш стабільнай, чым у суседзяў.

Рамесныя цэхі. Большасць гарадскіх жыхароў складалі беларусы (80 %), але жылі тут таксама яўрэі, татары, немцы, рускія, палякі, нават шатландцы. У XV – XVI стст. для абароны сваіх інтарэсаў рамеснікі і гандляры пачалі ствараць прафесійныя арганізацыі – стараствы і цэхі. У іх уваходзілі майстры толькі адной спецыяльнасці і аднаго веравызнання. Яны выбіралі старасту ці цэхмайстра. Усе пытанні майстры вырашалі разам. У цэхі ўваходзілі таксама падмайстры (чаляднікі) і вучні, аднак іх правы былі абмежаваныя. Цэхі мелі свае сімвалы, скарб, сцяг, барабан. Падчас гарадскіх парадаў іх чальцы маршыравалі разам, а падчас абароны горада складалі асобныя атрады. Цэхі дапамагалі ўдовам і сіротам, праводзілі сумесныя святы. Рамеснікі, якія не ўваходзілі ў цэх, зваліся партачамі. Звычайна гэта былі сяляне, што перабіраліся ў горад з вёскі. З імі чальцы цэхаў вялі бязлітасную барацьбу. Па ўзоры рамесніцкіх цэхаў купцы і гандляры стваралі гільдыі і брацтвы.

Магдэбургскае права. Імкнучыся пазбавіцца феадальнай залежнасці, жыхары гарадоў і мястэчак змагаліся за атрыманне магдэбургскага права (права на самакіраванне). Населеныя пункты, якія карысталіся такім правам, замест шматлікіх абавязкаў выплачвалі адзіны грашовы падатак, мелі сваё грамадзянства, герб і нават суд (лаву). Іх жыхары складалі асобнае саслоўе мяшчан. Мяшчане выбіралі раду ці магістрат, якія займаліся зборам падаткаў, судовымі справамі, сачылі за парадкам. Улада выбарных органаў абмяжоўвалася войтам, які прызначаўся вялікім князем або феадалам. Часам феадалы самі набывалі надзелы ў горадзе – юрыдыкі, на тэрыторыю якіх гарадское права не распаўсюджвалася. Першым горадам ВКЛ, які набывае

магдэбургскае права, была Вільня (1387). У 1390 г. яно распаўсюдзілася на Брэст, у 1391 – на Гродна, у 1498 – на Полацк, у 1499 – на Мінск, у 1597 – на Віцебск і г.д.

5. Культура беларускіх зямель у сярэдзіне XIII – першай палове XVI ст. *Фарміраванне беларускай народнасці.* Падчас уваходжання беларускіх зямель у склад ВКЛ паступова фарміруецца адзіная беларуская народнасць. Народнасцю называецца моўная, тэрытарыяльная, эканамічная і культурная супольнасць людзей, пераважна рабаўладальніцкай ці феадальнай эпохі, для якой характэрна сумеснае пражыванне на адпаведнай тэрыторыі, адноснае адзінства гаспадаркі, мовы, культуры, а таксама этнічная самасвядомасць.

Асновай беларускай народнасці сталі славянскія племянныя саюзы крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і часткова валынян, якія ў сваю чаргу ўвабралі многія элементы культуры папярэдняга фінскага і балцкага насельніцтва. Прычым асіміляцыя балцкіх (асабліва літоўскіх) элементаў працягвалася да XIX ст. З утварэннем ВКЛ ўсе часткі будучага беларускага этнасу ўпершыню апынуліся ў межах адзінай дзяржавы, што спрыяла іх далейшай моўнай, культурнай, эканамічнай кансалідацыі, а таксама ўзнікненню агульнай самасвядомасці. Акрамя таго, важнымі фактарамі фарміравання беларускай народнасці стала кансалідацыя нешматлікіх катэгорый насельніцтва ў сацыяльныя групы з агульнымі правамі і абавязкамі (напрыклад, мяшчане), умацаванне эканамічных сувязей, развіццё ўнутранага рынку, працэс цэнтралізацыі ВКЛ, неабходнасць барацьбы са знешнім ворагам.

У XIV–XVI стст. на жыхароў сучаснай тэрыторыі Беларусі распаўсюджваліся назвы “ліцвіны” (пераважна жыхары Заходняй Беларусі і Усходняй Літвы) і “русіны” (жыхары Усходняй Беларусі і Смаленшчыны). Назва “Белая Русь” упершыню згадваецца ў XII ст., але толькі ў XIII ст. яна ўжываецца ў дачыненні да ўсходняй часткі Беларусі і Пскоўшчыны.

Развіццё мовы і літаратуры. Да сярэдзіны XVI ст. фарміруецца старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова, якая істотна адрозніваецца ад стараславянскай сваімі арфаграфічнымі і нават лексічнымі рысамі. Пры Альгерду яна становіцца агульнадзяржаўнай (да 1696 г.), на ёй напісаны не толькі літаратурныя, але і найважнейшыя дзяржаўныя дакументы (Судзебнік 1468 г., першыя вайсковыя статуты (30-я гг. XVI ст.), Статуты ВКЛ (1529 г., 1566 г., 1588 г. і інш.). Гэта мова дзяржаўнага справаводства, а таксама зносін паміж рознымі этнічнымі групамі насельніцтва ВКЛ. З XV–XVI стст. характэрнае для гутарковай беларускай мовы “дзэканне”, “цэканне”, “аканне”, цвёрдае вымаўленне “р” пачынаюць прасочвацца і ў афіцыйныя дакументы і ўплываць на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы.

Станаўленне старабеларускай літаратуры непасрэдна звязана з этнічнымі працэсамі, што адбываліся ў ВКЛ. У XIII – XVI стст. значную ролю на беларускіх землях пачынае адыгрываць рукапісная кніга, пераважна царкоўнага характару (пергаментныя Аршанскае, Мсціслаўскае, Лаўрышаўскае, Жыровіцкае евангеллі). У беларускай літаратуры месца былін займае новы эпічны жанр – гістарычныя песні, прысвечаныя барацьбе насельніцтва з іншаземнымі захопнікамі. У XV ст. з’яўляецца новы жанр – перакладная літаратура як свецкага (“Александрыя”, “Троя”), так і царкоўнага характару (“Аповесць пра трох каралёў”, “Трыстан і Ізольда”, “Аповесць пра Бову” і г. д.). Яе існаванне – яркае сведчанне цесных культурных стасункаў ВКЛ з іншымі краінамі. XV ст. адзначаецца ростам бібліятэчнай справы: на беларускіх землях ствараюцца буйныя прыватныя і царкоўныя кнігасховішчы. Рукапісныя кнігі ў іх адзначаюцца адмысловым афармленнем.

Яркім прадстаўніком жанру царкоўнай аратарскай прозы на беларускіх землях стаў Рыгор Цамбалак, выбраны ў 1415 г. навагрудскім мітрапалітам. Значнае месца ў літаратуры XV – пачатку XVI ст. належыць летапіснаму жанру. Сярод беларуска-

літоўскіх летапісаў агульнадзяржаўнага характару варта адзначыць “Летапісец вялікіх князёў Літоўскіх” (каля 1430 г.), “Беларуска-Літоўскі летапіс 1446 г.”, якія падтрымлівалі цэнтралізатарскую палітыку вялікіх князёў. Складанай часткай апошняга з’яўляецца “Пахвала Вітаўту” – яркі ўзор панегірычнай літаратуры свайго часу. Найбольш поўна асноўныя падзеі палітычнай гісторыі ВКЛ (як легендарныя, так і рэчаісныя) да пачатку XVI ст. выкладзены ў “Хроніцы Быхаўца”. У другой палове XVI ст. летапісны жанр саступае першынство іншым накірункам літаратуры.

Эпоха Адраджэння на Беларусі. У XIV–XV стст. у Заходняй Еўропе пачынае фарміравацца культура новага тыпу, дзе на першае месца выходзіць праблема зямнога прызначэння чалавека. Аснову гуманістычнай ідэалогіі складалі прынцыпы натуралізму, самастойнасці чалавека, абсалютнай духоўнай незалежнасці. Прадстаўнікі новай культуры называлі сваю эпоху Адраджэннем (Рэнесансам). У ВКЛ у канцы XV ст. таксама пачынаюць з’яўляцца тэндэнцыі новага тыпу культуры, жыцця і светапогляду. Яны былі падрыхтаваны больш высокім узроўнем эканамічнага жыцця, пашырэннем кантактаў з Заходняй Еўропай, палітычнай цэнтралізацыяй, дзяржаўна-прававой стабілізацыяй грамадства.

Аднак Адраджэнне на беларускіх землях мела і свае адметныя рысы. Перш за ўсё трэба адзначыць, што сацыяльнай апорай новай ідэалогіі было шляхецкае саслоўе, а не буржуазія, як у развітых краінах Еўропы; да таго ж у эканоміцы княства не сфарміраваліся раннекапіталістычныя адносіны. Распаўсюджванне рэнесансных ідэй замаруджвалася таксама моцным супрацьстаяннем з боку каталіцкай і праваслаўнай цэркваў. Не трэба таксама забывацца, што духоўная культура беларускай народнасці стваралася ў межах рознанацыянальнай і рознаканфесійнай дзяржавы – ВКЛ, а потым Рэчы Паспалітай.

Самым славутым прадстаўніком беларускай культуры эпохі Адраджэння стаў пачынальнік ўсходнеславянскага кнігадрукавання доктар Францішак Скарына з Полацка (каля 1490 – каля 1551). Сапраўдны патрыёт, гуманіст, які бачыў выратаванне грамадства ў асвеце і маральным удасканальванні людзей, у Бібліі Скарына бачыў перш за ўсё крыніцу свецкіх ведаў. Таму менавіта Святое пісанне ён перакладаў на родную мову. Скарына стаў заснавальнікам жанру прадмоў, у якіх выказваўся наватарскі погляд на розныя сферы жыцця. Усяго ў Празе і Вільні Скарына надрукаваў 42 кнігі Бібліі. Яго дзейнасць дала моцны штуршок кнігавыдавецкай справе на ўсходнеславянскіх землях.

Паэтам-гуманістам еўрапейскага маштабу можна назваць Міколу Гусоўскага (1470? – каля 1533). Сярод дзесятка вершаў і яго трох паэм асаблівае месца займае напісаная ў 1522 г. ў Рыме на лацінскай мове “Песня пра зубра”, у якой паэт услвіў родную прыроду, свабоднага чалавека і асудзіў войны.

Рэфармацыя на Беларусі. XVI – XVII стст. сталі часам не толькі палітычных, але і сацыяльных і рэлігійных зменаў, якія ахапілі значныя колы грамадства не толькі ВКЛ і Рэчы Паспалітай, але і іншых краін. У канцы XV – пачатку XVI ст. рымская каталіцкая царква ў Заходняй Еўропе ўступіла ў паласу працяглага крызісу, вынікам якога стаў другі вялікі раскол у хрысціянстве (першы адбыўся ў 1054 г. як афіцыйны падзел хрысціянскай царквы на каталіцкую і праваслаўную) – Рэфармацыя. Ідэолагамі першай хвалі еўрапейскай Рэфармацыі сталі Марцін Лютэр, Жан Кальвін, Ульрых Цвінглі. Яны заклікалі веруючых да барацьбы са злоўжываннямі ў каталіцкай царкве, вяртання да ідэалаў першапачатковага хрысціянства. Гэты рух быў падтрыманы ў Еўропе найшырэйшымі коламі грамадства: ад збяднелых сялян да кіруючых колаў свецкай улады.

Моцны выбух на Захадзе не мог не аказаць пэўны ўплыў на рэлігійную сітуацыю ў ВКЛ. Афіцыйна пачаткам Рэфармацыі лічыцца заснаванне ў 1553 г. першай

кальвінскай суполкі (збору) у Бярэсці. Лютэранства ў ВКЛ было распаўсюджана пераважна сярод гараджан іншаземнага паходжання, прычым значна раней: у 1535 г. упамінаецца аб заснаванні ў Слуцку з дазволу князя Юрыя Алелькавіча першага лютэранскага збору на беларускіх землях.

Шырокімі коламі насельніцтва на нашых землях быў падтрыманы кальвінізм. Ён вабіў людзей патрабаваннямі адмены царкоўных падаткаў і землеўладання, таннай царквой, суполкамі з самакіраваннем. Магнаты ў кальвінізме бачылі царкву, незалежную ад каталіцкай Польшчы і праваслаўнай Масковіі. Патронам кальвінісцкага руху на Беларусі стаў віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565). Ён ператварыў сваю рэзідэнцыю ў Нясвіжы ў цэнтр кальвінізму ў ВКЛ. Тут працавалі гімназія, друкарня, выдаваліся кнігі на старабеларускай і польскай мовах. Прыхільнікамі кальвінізму былі выдатныя дзеячы беларускай культуры Сымон Будны, Астафей Валовіч і Васіль Цяпінскі. Буйнейшымі цэнтрамі кальвінізму на беларускіх землях сталі Вільня, Брэст, Заслаўе, Навагрудак, Слуцк і іншыя гарады. Кальвіністы засноўвалі школы (у тым ліку для дзяўчынак), друкарні. Таленавітая моладзь на грошы мецэнатаў выязджала вучыцца ва універсітэты Заходняй Еўропы.

У 1562–1565 гг. на беларускіх землях з кальвінізму вылучаецца радыкальны накірунак – антытрынітарызм (арыянства), патронам якога стаў Ян Кішка. Яго прадстаўлялі дзве плыні: 1) радыкальная, плебейска-сялянская, прыхільнікі якой адмаўлялі многія хрысціянскія дагматы, выступалі супраць вярхоўнай улады і дзяржаўных устаноў, нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту, за стварэнне бессаслоўнага грамадства; 2) памяркоўная, шляхецка-бюргерская. Арыянскія зборы не былі такімі багатымі як кальвінісцкія, але і яны імкнуліся адчыняць школы і друкаваць кнігі. Найбольшага поспеху арыяне дасягнулі ў Навагрудскім і Брэсцкім ваяводствах. У Ашмянскім павеце, Заслаўі і Любчы былі заснаваны арыянскія друкарні. У арыянства перайшоў Сымон Будны. Гэты накірунак пратэстантызму вабіў многіх праваслаўных вернікаў. Акрамя таго, з’яўляліся блізкія да арыянства праваслаўныя ерасі. Так, у Полацку і Віцебску былі прыхільнікі збеглых з Расіі Феадосія Касога і папа Фамы.

Прывілей Жыгімонта ІІ Аўгуста (1563) ураўноўваў пратэстантаў у правах з католікамі. Акт Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. аб свабодзе веравызнання, тэкст якога ўвайшоў у Статут 1588 г., абвясціў рэлігійны мір у Рэчы Паспалітай. Але паступова з другой паловы XVI ст. колькасць пратэстантаў на беларускіх землях пачала змяншацца. Гэтаму спрыяла напужанасць многіх магнатаў узмацненнем антыфеадальных настрояў сярод простых вернікаў, а таксама супрацьдзеянне каталіцкай царквы, якая праводзіла палітыку контррэфармацыі.

Контррэфармацыя на Беларусі. Асноўную ролю ў контррэфармацыі на Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, адыгралі каталіцкія манаскія ордэны, асабліва ордэн езуітаў. У сваёй барацьбе з рэфармацыйнымі плынямі яго дзеячы галоўную ролю адводзілі ўсталяванню кантролю над навукай, літаратурай і мастацтвам, фарміраванню высокага ўзроўню адукацыі і выхаванню моладзі. У канцы 1569 г. па запрашэнні віленскага біскупа В. Пратасевіча езуіты з’явіліся ў Вільні. Манархі Рэчы Паспалітай, асабліва Стэфан Баторый (1576–1586), горача падтрымалі іх дзейнасць. У 1570 г. імі ў Вільні быў заснаваны калегіум, ператвораны ў 1579 г. ў акадэмію – першую вышэйшую навучальную ўстанову на тэрыторыі ВКЛ. Яе першым рэктарам стаў выдатны прамоўца і пісьменнік Пётр Скарга. Езуіцкая адукацыя адрознівалася высокім узроўнем, да таго ж яна была бясплатнай. Езуіцкі калегіум (а яны з цягам часу былі адкрыты ў Брэсце, Пінску, Наваградку, Гародні, Мінску, Віцебску, Слуцку, Магілёве і іншых гарадах; пры калегіумах працавалі друкарні і бібліятэкі) маглі наведваць дзеці, якія належалі да розных канфесій, але ў яго сценах яны рабіліся шчырымі прыхільнікамі каталіцызму. Езуіты кіравалі будаўніцтвам новых кляштароў і касцёлаў,

займаліся дабрачыннасцю і аказвалі медыцынскую дапамогу насельніцтву (заснавалі першую на Беларусі аптэку ў Гародні). Свае красамоўныя пропаведзі яны часта прамаўлялі на беларускай мове, на ёй жа вялося выкладанне ў Полацкім калегіуме, перакладаліся свяшчэнныя кнігі. За пяць гадоў дзейнасці езуітаў толькі ў Вільні да каталіцызму вярнулася 6 тысяч чалавек.

Дойлідства. У рэчышчы культурна-гістарычных працэсаў, што адбываліся ў ВКЛ у XIV–XVI стст., развівалася беларускае дойлідства. Значны ўплыў на яго аказалі заходнееўрапейская каталіцкая і візантыйская праваслаўная традыцыі. Таму для гэтага перыяду характэрна эклектыка – спалучэнне розных стыляў. У сярэдзіне – другой палове XIV ст. значны ўплыў на архітэктуру аказала готыка. Гэты стыль характарызуецца ўзнёслымі формамі, ажурнымі вежамі, спецыяльнай канструкцыяй сцен, вітражамі, вузкімі стральчатымі парталамі, багатым знешнім і ўнутраным дэкорам. Сярод культавых збудаванняў гатычныя рысы найбольш яскрава праступаюць у Траецкім касцёле (в. Ішкаладзь, Баранавіцкі раён), у касцёле в. Усялюб Гродзенскай вобласці.

Вызначальнай асаблівасцю архітэктуры Беларусі ў гэты перыяд з’яўляўся яе абарончы характар. Будаваліся невялікія адна- і двухвежавыя замкі-кастэлі (у Лідзе, Крэве), а таксама шматвежавыя мураваныя замкі (у Навагрудку, Гародні, Міры). Да нашых часоў захаваліся інкастэляваныя цэрквы-крэпасці канца XV – пачатку XVI ст. ў Малым Мажэйкаве Лідскага і Сынкавічах Зэльвенскага раёнаў. Іх адметнай рысай з’яўляецца кампактнасць аб’ёму, высокі дах, вежы з байніцамі, дакладны ўнутраны падзел на культавую і фартыфікацыйную часткі. З прыходам на беларускія землі магдэбургскага права цэнтральныя плошчы гарадоў пачалі дапаўняць ратушы. Гатычны стыль гэтага перыяду спалучаўся з элементамі рэнесансу. Ужывалася тэхніка лускаватай і паласатай муроўкі.

Выяўленчае мастацтва. У XIV – XVI стст. у выяўленчым мастацтве ВКЛ асаблівую ролю адыгрывае іканапіс. Сярод найбольш распаўсюджаных – выявы Багародзіцы. Пачынае фарміравацца мясцовая школа жывапісу. Не ўдалося пакуль знайсці помнікаў манументальнага і партрэтнага жывапісу, але пісьмовыя крыніцы гэтага перыяду сведчаць аб высокім узроўні яго развіцця. З’яўлялася і скульптура, пераважна драўляная, якая амаль не захавалася да нашых дзён. У XV– XVI стст. існавалі цэхі майстроў, што распісвалі храмы. У XVI ст. з’яўляецца свецкі жывапіс (партрэты-парсуны, пахавальны, сармацкі партрэты). Характэрная рыса беларускага арнаменту, якім аздабляліся рукапісныя кнігі, – спалучэнне расліннага, жывёльнага і фігурнага ўзораў.

Такім чынам, у XIV–XVI стст. даволі паспяхова ідзе працэс фарміравання нацыянальнай беларускай культуры, якая, абапіраючыся на ўласныя традыцыі, спалучала ў сабе галоўныя тэндэнцыі Захаду і Усходу.

Пытанні для самакантролю: 1. У якіх умовах адбываўся працэс стварэння ВКЛ? 2. Якія наступствы мела Крэўская унія? 3. Як пашыраліся правы шляхты ў ВКЛ? 4. Якую ролю ў ВКЛ адыгрывалі буйныя феадалы-магнаты? 5. Што сабой уяўляў дзяржаўны апарат ВКЛ? 6. Што сабой уяўляла сістэма землекарыстання ў ВКЛ? 7. Як змянілася становішча сялян у другой палове XIII – першай палове XVI стст.? 8. Назавіце асноўныя прычыны і наступствы правядзення валочнай памеры. 9. Якую ролю адыгрывалі гарады ў эканамічным жыцці ВКЛ? 10. Што такое магдэбургскае права? Як яно ўплывала на жыццё гарадскога насельніцтва? 11. Якія фактары садзейнічалі працэсу ўтварэння беларускай народнасці? 12. Як ішоў працэс фарміравання беларускай мовы? 13. Які перыяд атрымаў назву “залатога веку” беларускай культуры? Чаму? 14. Якую ролю адыграла Рэфармацыя ў развіцці беларускага грамадства? Назавіце спецыфічныя рысы Рэфармацыі на Беларусі. 15. Вызначце спосабы дзейнасці

езуітаў у барацьбе з пратэстантызмам у ВКЛ. 16. Падкрэсліце вызначальныя рысы беларускага дойлідства эпохі ВКЛ.

Літаратура да першага раздзела

Лекцыя 1

1. Беларусы: гіст.-этнагр. даслед./ НАН Беларусі; рэдкал.: В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка – Бел. навука, 1995 – 2009. – Т. 9: Антрапалогія / Л.І. Цягака [і інш.]. – 2006. – 575 с.
2. Дук, Дз. Старажытныя славяне Полацкага гарадзішча / Дз. Дук // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – №7. – С. 21.
3. Егарэйчанка, А. Асноўныя заняткі плямёнаў Браслаўскага Паазер'я I тыс. да н.э. / А. Егарэйчанка // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 8. – С. 39.
4. Загорульский, Э.М. Начало формирования населения Белоруссии (дославянский период) / Э.М. Загорульский. – Минск: РИВШиГО, 1996. – 46 с.
5. Калечыц, А.Г. Першыя людзі на зямлі Беларусі: дапаможнік / А.Г. Калечыц. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 93 с.
6. Лысенко, П.Ф. Дреговичи / П.Ф. Лысенко; под ред. В.В. Седова. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 242 с.
7. Пілецкі, В.А. Першабытнае грамадства на Беларусі: Вучэбны дапаможнік / В.А. Пілецкі. – Мінск: БДПУ, 1996. – 47 с.
8. Побаль, Л. Славяне – нашы продкі / Л. Побаль // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 1.
9. Радзюль, Я. Язычніцтва. Народны каляндар і святкаванні (матэрыял для паглыбленага вывучэння гісторыі) / Я. Радзюль // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 11. – С. 73.
10. Салавей, Л. Пантэон багоў у міфалогіі беларусаў / Л. Салавей // Спадчына. – 1992. – № 3.
11. Седов, В.В. Избранные труды: Славяне. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М.: Знак, 2005. – 943 с.
12. Сувалаў, А. Вытокі этнагенезу беларусаў / А. Сувалаў // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 3–4.
13. Третьяков, П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П.Н. Третьяков. – М.;Л.: Наука, 1966. – 308 с.
14. Чарняўскі, М.М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі. Першабытны перыяд / М.М. Чарняўскі. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2003. – 143 с.
15. Чарняўскі, М.М. Старажытныя шахцёры на Русі / М.М. Чарняўскі, В.Я. Кудрашоў, В.Л. Ліпніцкая; пад рэд. У.Ф. Ісаенкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 143 с.

Лекцыя 2.

1. Арлоў, У. Еўфрасіння Полацкая / У. Арлоў. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1992. – 220 с.
2. Арлоў, У. Жыватворны сімвал Бацькаўшчыны. Гісторыя крыжа святой Еўфрасінні Полацкай / У. Арлоў; навук. рэд. Г. Штыхаў. – Мінск: Асар, 1998. – 326 с.
3. Арлоў, У.А. Асветніца з роду Усяслава: Еўфрасіння Полацкая / У.А. Арлоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 53 с.
4. Быкаў, У. Эканамічныя прычыны феадальнай раздробленасці Старажытнай Русі / У. Быкаў // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 4. – С. 34–41.
5. Высоцкая, Н.Ф. Искусство Беларуси XII–XVIII вв. / Н.Ф. Высоцкая. – 3-е изд. – Минск, 2002. – 27 с.
6. Дзярновіч, С. Сувязі Полацка са Скандынавіяй у эпоху вікінгаў / С. Дзярновіч // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 5. – С. 38.

7. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. – 366 с.
8. Загарульскі Э. Пераадоленне язычніцтва падчас хрысціянізацыі заходніх зямель Русі / Э. Загарульскі // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 8. – С. 31.
9. Краўцэвіч, А. Тэўтонскі ордэн: Ад Ерусаліма да Грунвальда / А. Краўцэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 44 с.
10. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – 2-е выд. – Мінск: Беларусь, 2003. – 349 с.
11. Крыванос, Х. З варагаў пайшлі суровыя мужы / Х. Крыванос // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 2.
12. Лысенко, П.Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Минск: Беларуская навука, 2001. – 266 с.
13. Мельнікаў, А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё, спадчына, светапогляд / А.А. Мельнікаў; пад рэд. В.А. Чамярыцкага. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 459 с.
14. Мяцельскі, А. Землі Беларусі і Смаленскае княства (IX–XIII стст.) / А. Мяцельскі // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 2. – 17–27.
15. Памяць: Мінск: гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі: у 4 кн. / Рэдкал. Г.К. Кісялёў [і інш.]; уклад. А.А. Ляўшэвіч, В.С. Семенякоў; рэд. Г.В. Штыхаў. – Кн. 1. – Мінск: БЕЛТА, 2001. – 574 с.
16. Пічэта, У.І. Гісторыя Беларусі / У.І. Пічэта. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2005. – С. 41 – 103.
17. Повесть временных лет / Пер. Д.С. Лихачева. – Петрозаводск: Карелия, 1991. – 188 с.
18. Прохоров, А.А. Князь Тур: история легенды: сакрализация княжеской власти у славян / А.А. Прохоров. – Минск: БГУ, 2005. – 250 с.
19. Саверчанка, І.В. “Полацкі летапіс” – галоўная крыніца палітычнай гісторыі Беларусі XII ст. / І.В. Саверчанка // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – №5. – С. 13–18.
20. Слово о полку Игореве / [Переложение] Е. Лукин. – М.: АСТ, 2007. – 110 с.
21. Тарасаў, К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны / К. Тарасаў. – Мінск: Полымя, 1990. – 263 с.
22. Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVIII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – 2-е выд.– Мінск: Беларуская навука, 2001. – 182 с.
23. Тарасаў, С.В. Чарадзей сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі / С.В. Тарасаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 67 с.
24. Темушев, С.Н. Княжеская власть и полюдье / С.Н. Темушев // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2001. – № 2. – С. 9.
25. Трусаў, А. Старонкі мураванай кнігі: манументальная архітэктура эпохі феадалізму і капіталізму / А. Трусаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 191 с.
26. Штыхаў, Г.В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г.В. Штыхаў. – 2-е выд., выпр. – Мінск: Права і эканоміка, 2002. – 89 с.

Лекцыя 3

1. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. – Минск: Изд. центр БГУ, 2004. – 407 с.

2. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т.Б. Блинова. – Гродно: [ГрГУ], 2002. – 427 с.

3. Бушчык, Г.П. Прычыны, механізмы і вынікі аграрнай рэформы сярэдзіны XVI – першай паловы XVII ст. на Беларусі / Г.П. Бушчык// З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: Вуч.-метад. зб. – Вып. 2. / Г.П. Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП "Экаперспектыва", 1997. – С. 3–14.

4. Вялікае княства Літоўскае: Метадалогія і метады даследавання / Я. Бак [і інш.]; уклад. С. Каўн, С. Салей, Н. Сліж; рэд. С. Каўн. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 138 с.

5. Габрусь, Т.В. Саборы помняць ўсё: готыка і рэнесанс у сакральным дойлідстве Беларусі / Т.В. Габрусь. – Мінск: Беларусь, 2007. – 165 с.

6. Голубеў, В. Вялікая аграрная рэформа XVI ст. / В. Голубеў // Спадчына. – 1993 – № 4.

7. Гринблат, М. Белорусы: Очерки происхождения и этнической истории / М. Гринблат. – Минск: Наука и техника, 1968. – 278 с.

8. Дзмітрачкоў, П. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага. Другая палова XIII – першая палова XVII ст.: вучэб. дапам. для студ. гіст. спецыяльнасцей ВНУ / П. Дзмітрачкоў. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2003. – 311 с.

9. Дзмітрачкоў, П. Старажытнарускія дасягненні і традыцыі ў развіцці дзяржаўнасці і права на беларускіх землях у перыяд ВКЛ (другая палова XIII – першая палова XVI ст.) / П. Дзмітрачкоў // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 4. – С. 3.

10. Ермаловіч, М. Па слядах аднаго міфа / М. Ермаловіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 98 с.

11. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд / М. Ермаловіч. – Мінск: Выд. цэнтр "Бацькаўшчына", 1994. – 91 с.

12. Жывапіс Беларусі XII - XVIII стагоддзяў: Фрэска, абраз, партрэт / Аўт. уступ. тэксту Н.Ф. Высоцкая. – Мінск: Беларусь, 1980. – 316 с.

13. Іванова, Л. Рэфармацыйны рух на Беларусі (другая палова XVI – першая палова XVII стст.) / Л.С. Іванова // Беларус. гіст. часоп. – 1997 – №2. – С. 54–72.

14. Іванова, Л.С. Рэфармацыя на Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. / Л.С. Іванова //Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: зб. арт. – Мінск, 1992. – С. 73 – 83.

15. Краўцэвіч, А. Міндаўг. Пачатак гаспадарства: нарыс / А. Краўцэвіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2005. – 163 с.

16. Краўцэвіч, А.К. Рыцары і дойліды Гародні / А.К. Краўцэвіч. – Гародня-Wroclaw: Гарадзенскі рух "За свабоду", 2009. – 104 с.

17. Краўцэвіч, А.К. Стварэнне ВКЛ / А.К. Краўцэвіч; навук. рэд. Г.В. Штыхаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 206 с.

18. Кушнярэвіч А. Храмы-кастэлі Вялікага княства Літоўскага / А.М. Кушнярэвіч // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – № 2. – С. 26–37.

19. Кушнярэвіч, А.М. Культавае дойлідства Беларусі XIII–XVI стст.: Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне / А.М. Кушнярэвіч; навук. рэд. Г.В. Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 148 с.

20. Мікалаева, Л. Роля рэлігійнага фактару ў ажыццяўленні знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – пач. XVI ст. / Л.В. Мікалаева // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2008. – № 1. – С. 3-6.

21. Мікалаева, Л.В. Асноўныя напрамкі знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага ў 10–20-х гадах XVI ст. / Л.В. Мікалаева // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2003. – № 1.

22. Насевіч, В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы / В. Насевіч. – Мінск: Полымя, 1996. – 160 с.
23. Пилипенко, М.Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция / М.Ф. Пилипенко. – Минск: Беларусь, 1991. – 143 с.
24. Пічэта, У.І. Гісторыя Беларусі / У.І. Пічэта. - Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2005. – С. 104 – 167.
25. Подокшин, С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.) / С.А. Подокшин. – Минск: Наука и техника, 1970. – 224 с.
26. Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока / І. Саверчанка. – Мінск: Тэхналогія, 1998. – 319 с.
27. Саверчанка, І. Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі / І. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 65 с.
28. Сагановіч, Г. Айчыну сваю боронячы: Канстанцін Астрожскі / Г. Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 62 с.
29. Скарына, Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына; уступ. арт., падр. тэкстаў, камент., слоўн. А.Ф. Коршунава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 206 с.
30. Ткачоў, М.А. Замкі і людзі / М.А. Ткачоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 184 с.
31. Уланов, В.Я. Волочная помера и устава и ее значение в истории литовско-русского государства / В. Уланов; Под ред. Е. Анищенко. – Минск, 2005.
32. Франциск Скорина и его время: энцикл. справочник / Белорус. сов. энциклопедия; Редкол. И.П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – 631 с.
33. Ходзін, С. Летапісанне на Беларусі / С. Ходзін // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – №2. – С. 81–94.
34. Цітоў, А. Вольныя беларускія месты (самакіраванне ў нашых гарадох XIV–XVIII стст.) / А. Цітоў. – Мінск: БРФП ДР, 1996. – 36 с.
35. Цітоў, А. Гарадская геральдыка Беларусі / А. Цітоў. – Мінск: “Полымя”, 1989. – 207 с.
36. Цітоў, А. Менск – места майстроў. Рамесныя цэхі XVI–XVIII стст. / А. Цітоў. – Мінск: Беларусь, 2002. – 110 с.
37. Цітоў, А.К. Геральдыка Беларусі: ад пачаткаў – да канца XX ст. / А.К. Цітоў. – Мінск: Мінская фабрыка каляровага друку, 2007. – 123 с.
38. Цішчанка, В. Вялікакняжацкая ўлада ў ВКЛ другой паловы XV – пачатку XVI ст. / В. Цішчанка // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 6. – С. 44.
39. Чаропка, В. Уладары Вялікага Княства / В. Чаропка. – 2-е выд., папраўл. – Мінск: Беларусь, 2007. – 605 с.
40. Ширяев, Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Ширяев. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 119 с.
41. Юхо, Я. Гістарычныя карані назвы Беларусь / Я. Юхо // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 6. – С. 39.

Раздзел II. Цывілізацыйныя працэсы новага часу і Беларусь

Лекцыя 4. Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай (другая палова XVI – канец XVIII ст.).

План

1. Люблінская унія. Утварэнне Рэчы Паспалітай. Праблема незалежнасці ВКЛ.

2. Унутраны стан і знешняя палітыка Рэчы Паспалітай (”шляхецкія вольнасці”, войны з Маскоўскай дзяржавай і ўдзел ў еўрапейскіх канфліктах).

4. Крызіс і падзелы Рэчы Паспалітай.

5. Культура беларускіх зямель другой паловы XVI - канца XVIII стст. Уніяцтва. Эпоха Асветніцтва.

Вызначальныя паняцці: *Рэч Паспалітая, сойм, сенат, пасольская ізба, статут, Галоўны Трыбунал ВКЛ, элекцыя, канфедэрацыя, рокаш, liberum veto, “nihil novi”, казакі, рэспубліканты, дысідэнты, Канстытуцыя, “Паланецкі ўніверсал”, касінеры, Адукацыйная камісія, дыярыуш, уніяцтва, базыльяне, батлейка, школьны тэатр, інтэрмедыя, прыгонны тэатр, барока, парсуна, сармацкі партрэт, парадны партрэт, арыенталізм, сарматызм, Асветніцтва, класіцызм.*

1. Люблінская унія. Утварэнне Рэчы Паспалітай. Праблема незалежнасці ВКЛ. З канца XV ст. ВКЛ было вымушана весці цяжкія войны супраць Маскоўскай дзяржавы, якая прэтэндавала на ўсходнія землі ВКЛ. У выніку войнаў 1492–1494, 1500–1503, 1507 – 1508, 1512–1522, 1534–1537 гг. ВКЛ страціла частку сваіх тэрыторый. 8 верасня 1514 г. каля Оршы войскі ВКЛ на чале гетмана К. Астрожскага ўшчэнт разбілі значна большыя па колькасці войскі Маскоўскай дзяржавы, але поўнасцю скарыстаць вынікі перамогі вялікі князь не здолеў. У 1558–1583 гг. адбылася яшчэ больш маштабная Лівонская вайна. У 1558 г. войскі цара Івана IV Грознага рушылі на Лівонію. Лівонскі ордэн і Рыжскае арцыбіскупства былі вымушаны звярнуцца за дапамогай да ВКЛ і прызнаць яго пратэктарат. У адказ у 1563 г. Іван IV захапіў Полацк. Войска ВКЛ, большая частка якога змагалася ў Лівоніі, апынулася ў цяжкім становішчы. Польшча не спяшалася з дапамогай, намагаючыся поўнай інкарпарацыі ВКЛ.

Ужо ў 1562–1563 гг. мясцовыя шляхецкія соймы звярталіся з патрабаваннем новай уніі з Польшчай. Аднак буйныя магнаты справядліва апасаліся за свае правы і высоўвалі праекты, не прымальныя для польскага боку. Тым не менш 10 студзеня 1569 г. ў Любліне (Польшча) пачаў працу агульны сойм ВКЛ і Кароны Польскай. Не задаволеная яго ходам дэлегацыя ВКЛ у лютым пакінула Люблін. Кароль быў вымушаны асобнымі актамі далучыць да Польшчы Падляшша і амаль усю тэрыторыю Украіны. Магчымасцей весці вайну яшчэ і з Польшчай у ВКЛ не было. Таму ўлетку 1569 г. дэлегацыя ВКЛ зноў наведала Люблін і падпісала дамову аб уніі.

Паводле дамовы 1 ліпеня 1569 г. стваралася федэратыўная дзяржава “абодвух народаў” – Рэч Паспалітая. На чале яе стаяў кароль (ён жа вялікі князь). Кароль выбіраўся пажыццёва шляхтай. Ён мог быць толькі каталікам. Ствараўся агульны вальны сойм, які складаўся з сената (туды ўваходзілі буйныя магнаты, каталіцкія іерархі і прадстаўнікі караля) і дзвюх пасольскіх ізбаў, у якія павятовыя соймікі накіроўвалі па два сваіх прадстаўнікі. Мяшчане, сяляне, праваслаўныя і пратэстанцкія святары прадстаўніцтва ў сойме не мелі. У астатнім абедзве дзяржавы захоўвалі суверэнітэт: асобныя ўрады, войскі, мытні, скарбы, манетныя сістэмы, дзяржаўныя мовы і г. д.

Ніжэй прыведзена схема сістэмы кіравання ў Рэчы Паспалітай:

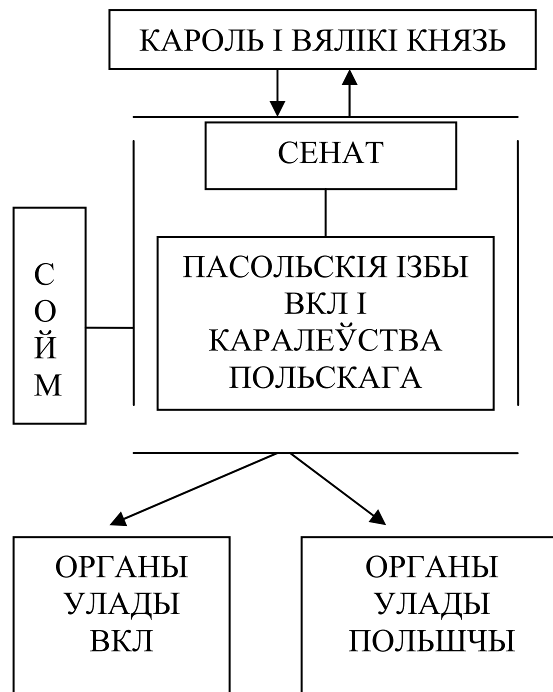

Заключэнне Люблінскай уніі дазволіла ВКЛ атрымаць перамогу ў Лівонскай вайне. Рэч Паспалітая была больш моцным утварэннем, і суседнім дзяржавам прыходзілася з ёй лічыцца. Аднак страта значных тэрыторый, памяншэнне правоў некаталіцкага насельніцтва, умяшальніцтва польскага боку ў справы ВКЛ выклікалі незадаволенасць сярод шырокіх колаў Вялікага княства. Барацьбу супраць уніі ўзначаліў канцлер Леў Сапега (1557–1633). Дзякуючы яго намаганням, у 1582 г. пачаў дзейнічаць Трыбунал ВКЛ, які абмежаваў судовую ўладу караля на землях ВКЛ. Насуперак рашэнням Люблінскай уніі ў ВКЛ працягвалі збірацца асобныя з’езды мясцовай шляхты. З 1673 г. кожны трэці каронны сойм пачаў збірацца на тэрыторыі ВКЛ, у Гродне. У 1588 г. пачаў дзейнічаць новы Статут, дзе унія з Польшчай нават не ўзгадвалася, а межы ВКЛ абвяшчаліся недатыкальнымі. Польскай шляхце забаранялася набываць маёнткі і пасады ў ВКЛ. Разам з тым Статут 1588 г. скончыў кадыфікацыю законаў Вялікага княства Літоўскага.

2. Унутраны стан і знешняя палітыка Рэчы Паспалітай (”шляхецкія вольнасці”, войны з Маскоўскай дзяржавай і ўдзел ў еўрапейскіх канфліктах). Карыстаючыся сваім прывілеяваным становішчам, у другой палове XVI–XVIII ст. шляхта здолела значна пашырыць свае правы. Так званыя кардынальныя правы шляхты ўключалі ў сябе асабістую недатыкальнасць, неабмежаваную вотчынную ўладу, магчымасць удзелу ў выбранні караля (элекцыі) і працы сойму, вызвалялі ад большасці падаткаў. Гарантам “залатых вольнасцей” лічыўся сам кароль. Калі ён не выконваў сваіх абавязкаў, шляхта мела права ствараць ваенна-палітычныя саюзы – канфедэрацыі і абвяшчаць каралю вайну – рокаш. Асабліва неспрыяльным для дзяржаўнай сістэмы было права liberum veto, паводле якога ўсе рашэнні сойма павінны былі прымацца аднагалосна. У выніку многія соймы проста зрываліся.

Адным з галоўных вынікаў эканамічных, палітычных і рэлігійных пераўтварэнняў у Рэчы Паспалітай было фарміраванне саслоўнага грамадства. Саслоўямі называюць буйныя групы насельніцтва, якія паводле законаў або традыцый

маюць пэўныя прывілегіі і абавязкі. Як і ў краінах Заходняй Еўропы, на беларускіх землях існаваў наступны падзел:

Як ужо казалася вышэй, шляхта лічылася пануючым саслоўем, якое валодала найбольш значнымі правамі. Нават самы бедны шляхціч па сваім статусе быў вышэйшым за багатага мешчаніна і тым больш селяніна. Саслоўі мяшчан і сялян лічыліся падданымі, аднак менавіта іх прадстаўнікі складалі абсалютна большую частку насельніцтва дзяржавы. Святарскае саслоўе не атрымала юрыдычнага афармлення, чаму ў немалой ступені садзейнічала наяўнасць некалькіх канфесій. Прадстаўнікі рымска-каталіцкай царквы, як шляхта, так і святары, мелі ў Рэчы Паспалітай больш прывілегій, чым астатнія. Тым не менш, і каталіцкая, і праваслаўная цэркві былі буйнымі феадаламі. Стан святарскага саслоўя фактычна набліжаўся да стану шляхетскага саслоўя. Усе прывілеяваныя саслоўі (у тым ліку мяшчане) мелі карпарацыйны характар. Прыналежнасць да іх рэгламентавалася шматлікімі нормамі і звычайна перадавалася па спадчыне ад бацькі да сына. З цягам часу кожнае саслоўе набывала асабістыя сацыяльныя і культурныя традыцыі. Пераход з аднаго саслоўя ў іншае быў магчымым, хаця на заканадаўчым узроўні ўсяляк абмяжоўваўся.

Рэч Паспалітая ў еўрапейскіх канфліктах XVII–XVIII стст. Канец XVI – першая палова XVII ст. лічыцца росквітам Рэчы Паспалітай. У 1605 г. польскае і літоўска-беларускае войска на чале з гетманам Я.К. Хадкевічам ушчэнт разбіла шведаў у Лівоніі.

У 1609–1618 гг. Рэч Паспалітая вяла вайну з Расіяй. У 1610 г. яе войскі ўвайшлі ў Маскву. Каралевіч Уладзіслаў быў выбраны маскоўскімі баярамі на царскі прастол (ад тытула цара ён адмовіўся толькі ў 1634 г.). Да ВКЛ былі далучаны значныя тэрыторыі. Аднак насуперак чаканням феадалаў Рэчы Паспалітай унія з Расіяй не была заключана.

Разам з тым, усё большую напружанасць выклікалі незадаволенасць сялян феадальнай эксплуатацыяй, паўстанні ў гарадах і імкненне ўкраінскага казацтва набыць самастойнасць. Так, 15 ліпеня 1606 г. жыхары Магілёва звергглі старую гарадскую раду і выбралі новы магістрат. Большасць яго членаў былі беднякамі, некаторыя нават не ўмелі пісаць і не ведалі заканадаўства. Кіраўнік новага магістрата Ходка Багданавіч нават не меў гарадскога грамадзянства. У 1608 г. ўлады ўрэгулявалі адносіны паміж старым і новым кіраўніцтвам. Але выступленні працягваліся да 1610 г. У 1615 г. мяшчане Мазыра паўсталі супраць старасты, які жадаў пазбавіць горад магдэбургскага права. Мяшчане ўзброіліся мушкетамі і ўзялі замак старасты ў аблогу. У горад было забаронена ўязджаць шляхце.

Першае сур'ёзнае сутыкненне з казакамі адбылося ў 1594 – 1596 гг., калі частка казакоў на чале з Севярынам Налівайкам падняла паўстанне на Украіне. Атрад Севярына Налівайкі некаторы час дзейнічаў і на тэрыторыі Беларусі. Ім былі захоплены

такія буйныя гарады, як Слуцк і Магілёў. У 1648 – 1651 гг. успыхнула так званая казацка-сялянская вайна. Запарожскі гетман Багдан Хмяльніцкі заключыў дамову з крымскім ханам і пачаў ваенныя дзеянні супраць польскіх войск; асноўнай яго мэтай было абвяшчэнне незалежнай казацкай дзяржавы. Улетку 1648 г. казацкія атрады (загоны) пранiклі на поўдзень Беларусі. Казакоў падтрымалі многія сяляне і гараджане. Паўстанцы рабавалі панскія маёнткі, жорстка распраўляліся з каталікамі і яўрэямі. Імі былі захоплены Гомель, Лоеў, Мазыр, Бабруйск, Пінск і іншыя гарады. Такім чынам, на Беларусі казацка-сялянская вайна набыла антыфеадальны характар. Але ў канцы 1648 – 1649 гг. паўстанцы былі выціснуты войскамі гетмана Я. Радзівіла. У 1651 г. Я. Радзівіл атрымаў перамогу над казакамі ў Лоеўскай бітве і захапіў Кіеў.

У 1654 г. на баку казакоў выступіла Расія. У руска-польскай вайне 1654 – 1667 гг. ваенныя дзеянні адбываліся на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Акрамя расійскіх войск тут дзейнічалі казацкія атрады. Цар Аляксей Міхайлавіч імкнуўся схіліць на свой бок праваслаўнае насельніцтва, таму ў граматах да яго абяцаў не чыніць гвалту. Шляхце і гарадам гарантаваліся іх правы. Ужо 31 ліпеня 1665 г. царская армія захапіла Вільню. У вулічных баях загінула дзесяць тысяч гараджан. У вёсках расійскія войскі забіралі харч і коней. Сялян прымушалі прадаваць хлеб па нізкіх цэнах, да таго ж расплачваліся меднай манетай. Мужчын забіралі ў армію. З захопленых гарадоў вывозіліся палонныя (асабліва рамеснікі), друкарскае абсталяванне, кнігі, золата і срэбра. Разам з тым большасць жыхароў Беларусі аказвала супраціўленне захопнікам. Так і не былі захоплены Слуцк, Стары Быхаў і інш. Ва ўжо занятых гарадах і мястэчках успыхвалі паўстанні. Сяляне беглі ў лясы і нападалі на атрады непрыяцеля.

Польшча не магла аказаць ВКЛ дапамогі, бо вяла ваенныя дзеянні на Украіне. Акрамя таго, ішла вайна са Швецыяй. Шведскія войскі захапілі большую частку краіны. 20 кастрычніка 1655 г. гетман ВКЛ Радзівіл падпісаў Кейданскую унію, паводле якой шведскі кароль станавіўся гаспадаром ВКЛ. Унія стала прычынай для вайны паміж Швецыяй і Расіяй (1655 – 1660). Сутычку паміж праціўнікамі выкарысталі войскі Польшчы і ВКЛ і перайшлі ў наступленне. К вясне 1660 г. шведы пакінулі межы ВКЛ. Кейданская унія перастала дзейнічаць. Нарэшце ў 1667 г. ў мястэчку Андрусава было падпісана перамір’е з Расіяй.

У выніку вайны Рэч Паспалітая страціла Смаленскія землі і Левабярэжную Украіну разам з Кіевам. Насельніцтва Беларусі скарацілася больш чым напалову, большасць гарадоў была спустошана і разбурана, у заняпадзе апынуліся рамяство і гандаль. Сітуацыю ўскладняў недахоп сродкаў для фінансавання арміі. Бяздумныя грашовыя рэформы толькі пагоршылі эканамічнае становішча.

У ВКЛ пачалася барацьба паміж магнацкімі групоўкамі за ўладу. У 1700 г. процістаянне перарасло ў адкрытае сутыкненне – бітву пад Алькенікамі паміж войскам уплывовай магнацкай сям’і Сапегаў і апазіцыйнай шляхтай – рэспубліканцамі.

У 1700 – 1721 гг. Рэч Паспалітая ўступіла ў Паўночную вайну на баку Расіі і Даніі супраць Швецыі. Але ваенныя дзеянні праходзілі для яе няўдала. На тэрыторыі Беларусі актыўна дзейнічалі расійская і шведская арміі. У 1708 г. ў бітве ля вёскі Лясная цар Пётр І знішчыў буйны шведскі корпус генерала А. Левенгаўпта. Працягваліся сутыкненні паміж магнацкімі групоўкамі. У вайне Беларусь зноў панесла цяжкія чалавечыя і эканамічныя страты. Пасля заканчэння вайны Рэч Паспалітая апынулася ў стане поўнай залежнасці ад магутных суседзяў – Аўстрыі, Прусіі і Расіі. Соймы пастаянна зрываліся, што выклікала крызіс дзяржаўнага кіраўніцтва. У 1735 і 1764 гг. часткі расійскай арміі гвалтоўна ўрываліся на паўднёвы ўсход Беларусі. Расія і Прусія ў 1720 г. заключылі таемнае пагадненне аб гарантаванні нязменнасці палітычнай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай.

4. Крызіс і падзелы Рэчы Паспалітай. Пагаршэнне эканамічнага стану выклікала сялянскія хваляванні. Самае моцнае з іх адбылося ў 1740–1744 гг. у Крычаўскім старостве. Мясцовыя сяляне выступілі супраць адміністрацыі і арандатараў, якія, імкнучыся хутка ўзбагаціцца, няшчадна эксплуатавалі сялян. Адзін з кіраўнікоў паўстання, Васіль Вашчыла, называў сябе патомкам гетмана Багдана Хмяльніцкага. Паўстанцы спрабавалі дамовіцца з уладальнікам зямлі Г. Радзівілам. У 1743 г. яны рашыліся на адкрытае ўзброенае выступленне. Сяляне нападалі на шляхецкія маёнткі, дамы купцоў і ліхвяроў, палілі судовыя і даўгавыя кнігі. Іх падтрымлівалі бяднейшыя гараджане. Але ў 1744 г. войскі Г. Радзівіла разбілі паўстанцаў. Захопленыя ў палон сяляне былі жорстка пакараны. Пасля задушэння паўстання Г. Радзівіл пайшоў на некаторыя саступкі. Але поўнасцю задаволіць патрабаванні сялян ён не жадаў.

У 1764 г. каралём Рэчы Паспалітай быў выбраны Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, які лічыўся стаўленікам суседніх дзяржаў. Вакол караля аб’ядналіся магнаты і шляхта, якія марылі аб адраджэнні Рэчы Паспалітай. Улады пачалі паступовыя эканамічныя рэформы: адчыняліся дзяржаўныя і прыватныя мануфактуры, будаваліся каналы, арганізоўваліся кірмашы, падтрымліваўся міжнародны гандаль. Соймы працавалі ў рэжыме канфедэрацыі, калі права liberum veto не дзейнічала. Але ў 1767 г. ўнутрыпалітычная сітуацыя зноў пагоршылася. Дзякуючы падтрымцы Расіі і Прусіі, дысідэнты (пратэстанцкая і праваслаўная шляхта) стварылі Слуцкую і Торуньскую канфедэрацыі, якія запатрабавалі параўнання сваіх правоў з каталікамі. Пад націскам Расіі вальны сойм у 1768 г. прыняў рашэнне аб ураўнаванні правоў дысідэнтаў. У адказ каталіцкая шляхта стварыла Барскую канфедэрацыю, якая пачала рокаш.

Паўстанне канфедэратаў было падаўлена толькі ў 1771 г. расійскімі войскамі. 5 жніўня 1772 г. Расія, Прусія і Аўстрыя падпісалі канвенцыю аб першым падзеле Рэчы Паспалітай, па якой Расіі перадаваліся ўсходняя і паўночная часткі Беларусі.

Урад С.А. Панятоўскага працягваў рэформы па паляпшэнні становішча Рэчы Паспалітай. Была створана Адукацыйная камісія (1773). Чатырохгадовы сойм (1788–1791) прыняў Канстытуцыю 3 мая 1791 г., першую ў Еўропе і другую ў свеце пасля ЗША. Канстытуцыя ліквідавала падзел Рэчы Паспалітай на ВКЛ і Каралеўства Польскае, захавала шляхецкія правы, улада караля перадавалася па спадчыне. Разам з тым палепшылася становішча мяшчан, гарады маглі мець сваё прадстаўніцтва ў сойме, адмянялася права liberum veto, дзяржава абяцала клапаціцца пра прыгонных сялян, магнацкія войскі ўваходзілі ў склад агульнай арміі.

Прыняцце Канстытуцыі было сустрэта ў суседніх дзяржавах з прахалодай. Расійская імператрыца Кацярына ІІ лічыла гэты акт асабліва небяспечным. Пры падтрымцы Расіі ў 1792 г. была створана Таргавіцкая канфедэрацыя, якая разам з расійскімі войскамі выступіла супраць Канстытуцыі. 23 студзеня 1793 г. паміж Расіяй і Прусіяй была падпісана канвенцыя аб другім падзеле Рэчы Паспалітай. У склад Расіі ўвайшла цэнтральная Беларусь і Правабярэжная Украіна. Канстытуцыя 1791 г. была адменена. Апошні сойм Рэчы Паспалітай ў Гродне (17 чэрвеня – 23 верасня 1793 г.) прыняў новую Канстытуцыю, якая захавала унітарны характар дзяржавы і ўзнавіла практыку выбарнасці караля.

24 сакавіка 1794 г. ў Польшчы пачалося патрыятычнае паўстанне, якое ўзначаліў генерал Тадэвуш Касцюшка. У красавіку паўстанне перакінулася на ВКЛ. Тут яго ўзначальваў радыкальна настроены палкоўнік Якуб Ясінскі. Паўстанцы стварылі рэвалюцыйны ўрад. Прыняты імі ў маі Паланецкі універсал фактычна адмяняў прыгоннае права. Сяляне, расплаціўшыся з панамі за даўгі, станавіліся вольнымі. У ВКЛ тэрмінова былі ўведзены расійскія войскі на чале з А. Суворавым. Перамога расійскіх войск над паўстанцамі ў баі пад Мацяёвіцамі 10 кастрычніка 1794 г. фактычна

вырашыла далейшы лёс паўстання. Спрэчкі паміж паўстанцамі і аб'ектыўная немагчымасць адначасова змагацца з Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй прывялі да паражэння паўстання. У кастрычніку 1795 г. адбыўся апошні, трэці падзел Рэчы Паспалітай – яна канчаткова была падзелена паміж суседнімі дзяржавамі. У склад Расіі перайшла заходняя частка Беларусі, акрамя Беластоцкага рэгіёна, які ўвайшоў у склад Прусіі і ў 1807 г. быў перададзены Расіі Напалеонам Банапартам.

5. Культура беларускіх зямель другой паловы XVI - канца XVIII стст. Уніяцтва. Эпоха Асветніцтва. Значны ўплыў на культурныя тэндэнцыі на Беларусі 1569–1795 гг. аказалі рэлігійныя працэсы (Рэфармацыя і Контррэфармацыя, царкоўная унія), пазнейшы эканамічны заняпад і палітычны крызіс. Пасля падпісання Люблінскай уніі (1569) уплыў Польшчы на беларускую культуру становіцца ўсё больш значны. Беларуская мова паступова выцясняецца, а ў 1696 г. сойм прымае пастанову аб ужыванні ў дзяржаўным справаводстве выключна польскай мовы.

У пачатку XVIII ст. былі зачынены амаль усе брацкія школы і друкарні. У кнігавыданні пачала пераважаць лацінка. Асноўным носьбітам беларускай мовы застаўся народ. Пашыралася паланізацыя і акаталічванне краю.

Развіццё літаратуры. У беларускай літаратуры таго перыяду летапісны жанр саступае месца новым напрамкам: публіцыстыцы, палітычнай сатыры, паэзіі, гісторыка-мемуарнай літаратуры. Пад уплывам рэфармацыі і контррэфармацыі з'яўляюцца публіцыстычныя творы С. Буднага, В. Цяпінскага, П. Скаргі, І. Пацея, М. Сматрыцкага, Л. Карповіча, братоў Зізаніяў. Адметнымі ўзорамі мемуарнай літаратуры становяцца дыярыушы – свецкія дзённікі. Прыкладам можа служыць "Дзённік" наваградскага падсудка Федара Еўлашоўскага (1546–1616), "Дыярыуш" А. Філіповіча (1597? – 1648), якія ярка апісваюць скандальныя і трагічныя падзеі гісторыі Бацькаўшчыны. У другой палове XVII–XVIII стст. мемуарыстыка становіцца шматмоўнай. Вялікую цікавасць выклікаюць уласныя ўспаміны аб шматлікіх падарожжах наваградскай лекаркі Саламеі Пільштыновай (Русецкай). Да ранняй эпісталярнай спадчыны адносяцца "Допісы" аршанскага старасты Філона Кміты-Чарнабыльскага (1530–1587), у якіх аўтар піша аб пагранічным жыцці, аб планах Івана IV у адносінах да ВКЛ.

Таленавіты вучоны і публіцыст, грамадска-палітычны дзеяч М. Сматрыцкі (1577–1633) больш вядомы сваім сучаснікам як пісьменнік-палеміст, аўтар шматлікіх твораў, сярод якіх вылучаецца "Фрынас" (1610), дзе пісьменнік выступае супраць акаталічвання і прыняцця царкоўнай уніі. За выданне гэтага твора быў прыгавораны да турэмнага зняволення другі пісьменнік-публіцыст, педагог, царкоўны дзеяч, адметны прадстаўнік аратарскай прозы Лявонцій Карповіч (1580–1620).

З канца XVI ст. ў еўрапейскай літаратуры і мастацтве вылучаецца стыль барока, які бярэ сабе на ўзбраенне каталіцкая царква ў барацьбе з рэфармацыйнымі плынямі. Ён характарызуецца кантраснасцю, параднасцю, рухавасцю формы, апеляцыяй да пачуццяў, супярэчлівасцю, метафарычнасцю. У літаратуры гэта праяўляецца ў з'яўленні "высокай" паэзіі, адметным прадстаўніком якой становіцца паэт і драматург, кнігавыдавец, асветнік і грамадскі дзеяч Сімеон Полацкі (1629–1680). Найбольш значнымі яго творамі сталі зборнікі паэтычных твораў "Вертаград мнагацветны" і "Рыфмалагіён".

Новай для беларускай паэзіі стала палітычная сатыра ("Прамова Мялешкі", "Ліст да Абуховіча"), якая высвятляла заганы тагачаснага грамадства. Разам са стылем барока на беларускіх землях распаўсюджваецца арыенталізм – культурная плыня, накіраваная на запазычанне і пераапрацоўку элементаў усходняй культуры.

У 1776 – 1783 гг. на тэрыторыі Беларусі выходзіць першае перыядычнае выданне – "Газета Гродзеньская".

Уніяцтва. Поспехі Рэфармацыі выклікалі заклапочанасць і сярод праваслаўных святароў. Але праваслаўная царква ВКЛ у той час знаходзілася ў заняпадзе. Таму дзеячы каталіцкага кліру, у першую чаргу П. Скарга і А. Пасевіна, выступілі за унію дзвюх хрысціянскіх цэркваў. На іх думку, гэта магло паспрыяць не толькі барацьбе з пратэстантамі, але і пашырэнню каталіцкага ўплыву ва ўсім свеце. Наогул, ідэі царкоўнай уніі ў Еўропе мелі даволі доўгую гісторыю: рабіліся неаднаразовыя захады да аднаўлення страчанага ў 1054 г. адзінства. У ВКЛ гэтаму ў немалой ступені садзейнічала геапалітычнае становішча паміж светам Захаду (Рым) і Усходу (Масква). Некалькі стагоддзяў на беларускіх землях суіснавалі праваслаўная і каталіцкая канфесіі, нярэдкай з'явай былі міжканфесійныя шлюбы. Прэстыж праваслаўнай царквы ў грамадстве ў гэты час падаў, што было звязана, з аднаго боку, з пракаталіцкай палітыкай вышэйшай улады, а з другога – з нізкім узроўнем адукацыі і маралі праваслаўнага духавенства. У 1589 г. была ўтворана незалежная ад Канстанцінопаля Маскоўская патрыярхія, якая хутка стала прэтэндаваць на ўладу над праваслаўным насельніцтвам ВКЛ, што магло пацягнуць за сабой і палітычную залежнасць ад Масквы. Многія праваслаўныя іерархі імкнуліся з дапамогай уніі атрымаць роўныя правы з вышэйшым каталіцкім духавенствам.

Ідэолагамі царкоўнай уніі з праваслаўнага боку сталі ўладзімірскі і брэсцкі епіскап Іпацій Пацей і брэсцкі епіскап Кірыла Тарлецкі. Унія была падпісана 8 кастрычніка 1596 г. на царкоўным саборы ў Брэсце кіеўскім мітрапалітам Міхаілам Рагозай. Па ўмовах пагаднення новая царква захоўвала праваслаўныя абрады, але было прынята каталіцкае веравучэнне, і на чале уніяцкай царквы стаў папа рымскі. Трэба асобна падкрэсліць, што на той час толькі ва уніяцкай царкве мовай набажэнства стала зразумелая простаму насельніцтву старабеларуская мова. Для ўмацавання пазіцый грэка-каталіцкай царквы ў 1617 г. на тэрыторыі ВКЛ быў створаны манаскі ордэн базыльян, які кіраваў школамі, друкарнямі і бібліятэкамі.

Прыняцце уніі выклікала незадаволенасць сярод значнай часткі праваслаўнага насельніцтва. Праціўнікі уніі правялі ў Брэсце антысабор і абвясцілі уніятам анафему. Многія магістраты адмаўляліся прымаць уніяцкіх святароў. Сваю незадаволенасць праваслаўныя дзеячы выкрывалі ў палемічнай літаратуры. Значную ролю ў развіцці культуры ў гэты час адыгрывалі таксама праваслаўныя брацтвы. Яны адкрывалі пачатковыя і сярэднія школы і друкарні (самая вядомая – братоў Мамонічаў у Вільні – выпусціла першыя кірылічныя прававыя выданні – "Трыбунал ВКЛ" (1586) і "Статут ВКЛ" (1588)). На працягу XVI ст. брацтвы ўзніклі ва ўсіх буйных беларускіх гарадах. Для супрацьстаяння каталіцкай царкве 168 праваслаўных і пратэстанцкіх магнатаў у 1599 г. стварылі ў Вільні канфедэрацыю. У 1623 г. праваслаўныя вернікі Віцебска забілі апантанага прыхільніка уніі, полацкага арцыбіскупа Ясафата Кунцэвіча. Але на баку católікоў і уніятаў стаялі ўлады Рэчы Паспалітай. На працягу XVII–XVIII стст. уніяцтва становіцца на Беларусі самым масавым веравызнаннем і ахоплівае да 80% сялянства, мяшчан, дробнай і сярэдняй шляхты. Увогуле ў канцы XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі склаўся наступны канфесійны малюнак:

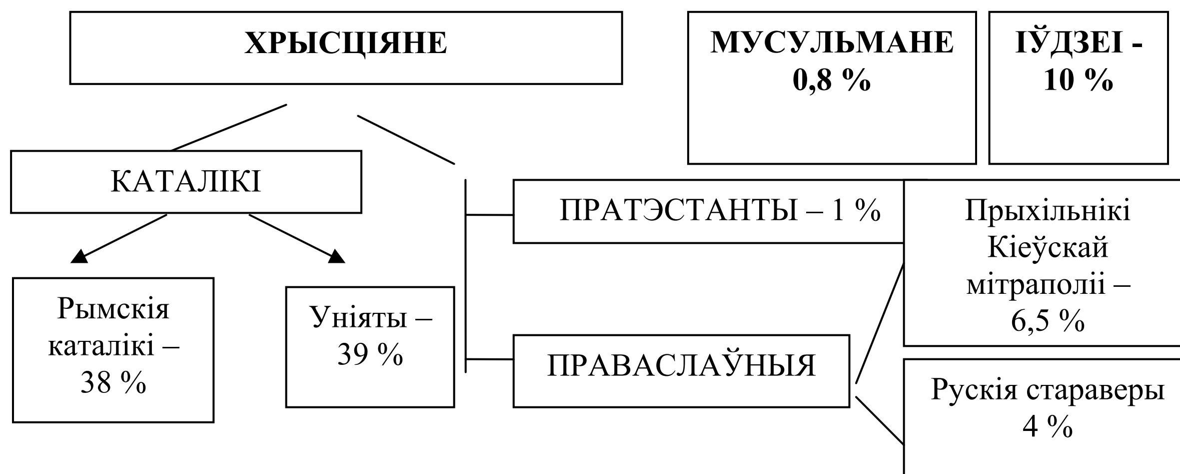

Такім чынам, рэлігійны склад насельніцтва тагачасных беларускіх зямель быў надзвычай стракатым.

Тэатральнае мастацтва. Значную ролю ў культурным жыцці грамадства ў гэты час стаў адыгрываць тэатр. Адным з першых на Беларусі стала батлейка – народны лялечны тэатр, вядомы яшчэ з XVI ст. Яе рэпертуар складаўся з дзвюх частак – кананічнай і свецкай. Прадстаўленне гэтага своеасаблівага “тэатра аднаго акцёра” складалася з песень, танцаў, дыялогаў і маналогаў. У XVII ст. з развіццём школьнай адукацыі і драматургіі асобую ролю набывае школьны тэатр. У ім ставіліся п’есы як рэлігійнага і гістарычнага зместу, так і інтэрмедыі – кароценькія п’ескі на беларускай ці польскай мове, пантамімы, танцы, што выконваліся паміж дзеямі спектакля. Вядомы 24 дэкламацыі С. Полацкага, напісаныя ім для тэатраў брацкіх школ. Галоўным героем інтэрмедый стаў разумны і дасціпны беларускі селянін. У 1787 г. на змену традыцыйнай школьнай інтэрмедыі прыходзяць першыя драмы, напісаныя на беларускай народнай мове – “Камедыя” К. Марашэўскага, “Лекар міжволі” М. Цяцерскага.

У XVIII ст. адметнай з’явай культуры становіцца прыгонны тэатр, трупа якога складалася пераважна з залежных сялян. Рэпертуар першага з іх – Нясвіжскага – складаўся першапачаткова з 16 п’ес і оперных лібрэта Уршулі Францішкі Радзівіл. У другой палове XVIII ст. з’яўляюцца прыватныя тэатры ў Слоніме, Гародні, Шклове, Ружанах і інш. Пры іх утрымліваліся музычныя капэлы, аркестры. Для падрыхтоўкі артыстаў оперы і балета ствараліся балетныя школы (у Слоніме, Слуцку). На сто год раней, чым на Захадзе, на Беларусі пачалі скарыстоўваць у афармленні спектаклей павільёны. У 70-я гг. XVIII ст. працаваў “плавучы тэатр” на Агінскім канале. Беларускія акторы складалі аснову труп сталічных, у тым ліку Варшаўскага, тэатраў.

Архітэктура. У другой палове XVI ст. барочны стыль пачынае ўсталёўвацца ў беларускай архітэктуры. Першым творам гэтага стылю стаў нясвіжскі касцёл езуітаў (архітэктар – італьянец Я.М. Бернардоні (1554–1593)), прататыпам якога стаў рымскі храм Іль Джэзу. Увогуле, стыль барока ў беларускай архітэктуры меў некалькі этапаў свайго развіцця.

1-ы этап – ранні – канец XVI – першая палова XVII ст. – характарызуецца пошукам формаў, стратай абарончых функцый; паступовым пераходам замкавага дойлідства ў палацазамкавае. У культавым дойлідстве фарміруецца базілікальны тып храма з бязвежавым, а пазней з двухвежавым фасадам (касцёлы езуітаў у Гародні, дамініканцаў у Стоўбцах).

2-гі этап – сталы – другая палова XVII ст. –1730-я гады: стабілізацыя 2-вежавай базілікі, павелічэнне колькасці ярусаў вежаў, пластычная насычанасць фасадаў (Мікалаеўская царква ў Магілёве). Распаўсюджваецца палацавасядзібнае будаўніцтва (комплексы ў Нясвіжы, Слоніме, Гародні, Воўчыне). Для іх характэрна П-падобная кампазіцыя з анфіладай, парадным дваром, багатым дэкорам і фасадаў і інтэ’ераў.

3-ці этап – позні – у культавай архітэктуры – “віленскае барока” (1730-я – 80-я гг.). Важную ролю ў развіцці гэтага адметнага для нашых зямель напрамку адыграла дзейнасць Я.К. Глаўбіца. Стыль вызначаецца пластычнасцю аб’ёмаў, маляўнічасцю сілуэта, стромкімі шмат’яруснымі ажурнымі вежамі, фігурнымі франтонамі, багаццем архітэктурнага дэкору (уніяцкі Сафійскі сабор у Полацку, Спаская царква ў Магілёве, ратуша ў Віцебску).

У культавым драўляным дойлідстве фарміруюцца адметныя традыцыі на Палессі і паўночным усходзе. Палессе прадстаўлена 2 групамі храмаў, – яруснай кампазіцыі з 2-3- шатровымі вярхамі і асіметрычнымі падоўжанай кампазіцыі з вежай на галоўным фаса-дзе. Паўночна-ўсходняя традыцыя характарызуецца высокімі зрубамі, завершанымі 2-схільнымі дахамі ці шатрамі.

Выяўленчае мастацтва. Выяўленчае мастацтва адчула на сабе ўплыў заходнееўрапейскіх і візантыйскіх тэндэнцый, але ўсё ж характарызавалася захаваннем нацыянальных традыцый, выпрацоўкай асабістых прынцыпаў. У выніку сінтэзу розных напрамкаў фарміруецца асабістая іканапісная школа (канчаткова – у XVIII ст.), прадстаўленая адметнымі магілёўскай, палескай, полацка-віцебскай, гарадзенскай, слуцка-мінскай плынямі. Для беларускага іканапісу характэрна спалучэнне сімвалізму выяўленчай мовы з вострахарактарным тыпажом, дакладнасць перадачы дэталяў. У XVII ст. з’яўляецца спроба перадачы прасторы, натуральных прапорцый, свецкае ўбранне асобных персанажаў (“Нараджэнне Багародзіцы” Пятра Яўсеевіча з Галынца). Значны ўплыў на развіццё беларускага іканапісу аказала уніяцтва. У дэкоры абразоў ужываўся раслінны арнамент фону, залачэнне, серабрэнне і часам аздабленне эмалямі; адчуваецца ўплыў рэнесансу і барока (“Ушэсце Хрыста” са Случчыны).

Манументальны жывапіс таксама характарызуецца значным уплывам народных традыцый: пры роспісах храмаў выкарыстоўваўся мясцовы пейзаж, разнастайная палітра колераў, простанародныя персанажы (роспісы Богаяўленскага манастыра і Мікалаеўскай царквы ў Магілёве). У XVII ст., з распаўсюджваннем у жывапісе барока, для храмавых роспісаў становяцца характэрнымі багаты ўзор, дынамізм кампазіцыі, прасторавасць, характарнасць і канкрэтнасць персанажаў (“Варвара пакутніца” з Лунінца, “Святая сям’я” з Гарадзеншчыны). Манументальны жывапіс не стаў традыцыйным для замкавай архітэктуры; праўда, некаторыя княжацкія палацы ўпрыгожваліся фрэскамі.

Папулярным відам станкавага жывапісу становіцца партрэт – “сармацкі” (Кшыштафа Весялоўскага, Грызельды Сапегі, Януша Радзівіла), “парадны” (М.К. Агінскага), трунны (Аляксандра Пацея). Стылістычныя прыёмы партрэтнага жывапісу характарызуюцца скаванасцю позы, дакладнай перадачай дэталяў адзення і ўпрыгожванняў. Ствараліся радавыя галерэі (Тызенгаўза у Паставах, Тышкевічаў, Радзівілаў).

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі характарызуецца з’яўленнем вытворчасці мастацкага шкла (першыя мануфактуры – у Налібаках і Урэччы), рэльефнай паліхромнай кафлі (у Маскве ёю былі аздоблены Пакроўскі сабор у Ізмайлаве, цэнтральны палац і царква ў Крамлі і інш.), слуцкіх паясоў. Своеасаблівым вынаходніцтвам беларускіх майстроў стала “беларуская рэзь” – манументальная дэкаратыўна-ажурная разьба на дрэве, якой аздабляліся храмы і палацы ў Маскоўскай дзяржаве XVII ст. (іканастас Новадзявочага манастыра) – пышны раслінна-жывёльны

арнамент з чалавечымі фігуркамі, пазалотай. Дарэчы, у Маскве выхадцы з Беларусі паклалі пачатак т. зв. стылю “нарышкінскага” барока.

Беларускае Асветніцтва. З апошняй чвэрці XVIII ст. на беларускіх землях пачынаюць распаўсюджвацца ідэі Асветніцтва – антыфеадальнай буржуазнай ідэялогіі перыяду станаўлення капіталістычных адносін. Яна сцвярджала прыярытэт асветы, навукі і розуму ў жыцці грамадства, асобы і дзяржавы. Асаблівымі рысамі беларускага Асветніцтва можна назваць адсутнасць рашучага рэвалюцыйнага і матэрыялістычнага характару, арыентацыю на вырашэнне сялянскага пытання; носьбітамі ідэй асветніцтва сталі дваранства і духавенства. Беларуская літаратура ў гэты час развіваецца марудна; для яе характэрны полілінгвістычны характар.

У Еўропе яшчэ з канца XVII ст. пачынаецца працэс секулярызацыі жыцця, што вылілася, перш за ўсё, у пераходзе школьнай адукацыі з-пад кантролю царквы пад апеку дзяржавы. У 1773 г. ў Рэчы Паспалітай быў ліквідаваны ордэн езуітаў. Гэта супала з пачаткам рэформы ў сферы адукацыі – стварэннем Адукацыйнай камісіі. Яна імкнулася ўсталяваць поўны кантроль над усёй сістэмай асветы ў краіне. Прадугледжваўся свецкі характар, шматпрадметнасць і 3-ступенчатасць сістэмы адукацыі: (прыходскія акруговыя і падакруговыя школы Галоўная школа ВКЛ (былая Віленская езуіцкая акадэмія)). Але запланаванае Адукацыйнай камісіяй не было праведзена ў жыццё, гэтаму супрацьстаяла каталіцкае духавенства, феадалы і рэаліі часу – падзелы Рэчы Паспалітай. Ідэі Асветніцтва паўплывалі на творчасць філосафа К. Лышчынскага (1634? – 1689), які напісаў трактат “Аб неіснаванні бога”, Г. Каніскага (1717 – 1795), І. Капіевіча. Да прац, што ўтрымлівалі ідэі свецкага развіцця навук, адносяцца работы філосафаў К. Нарбута і Б. Дабшэвіча, матэматыка і астранома М. Пачобута-Адляніцкага, гісторыка А. Нарушэвіча. Ідэі французскіх асветнікаў прапагандавалі прыдворныя тэатры.

Становішча культуры беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай было вельмі няпростым. Адыходзіць у нябыт “залаты век”, узмацняецца польскі ўплыў. Носьбітамі сапраўды беларускай мовы, культуры, традыцый становяцца сяляне і гарадскія нізы.

Пытанні для самакантролю: 1. Назавіце асноўныя прычыны Люблінскай уніі паміж ВКЛ і Польшчай. 2. Што сабой уяўляла Рэч Паспалітая як дзяржава? 3. Чаму дамова аб Люблінскай уніі выклікала незадаволенасць магнатаў і некаталіцкай шляхты ВКЛ? Як пашыраліся правы шляхты Рэчы Паспалітай? 4. У якіх міжнародных канфліктах удзельнічала Рэч Паспалітая ў XVII – XVIII стст.? Якія наступствы для Беларусі мелі войны з Расіяй і Швецыяй? 5. Назавіце асноўныя прыкметы крызісу Рэчы Паспалітай у другой палове XVII–XVIII стст. 6. Чаму ўрад С.А. Панятоўскага пачаў рэформы з эканамічных пераўтварэнняў? 7 Як змяняўся дзяржаўны і палітычны лад Рэчы Паспалітай з прыняццем Канстытуцыі 1791 г.? 8. Назавіце прычыны паражэння паўстання 1794 г. 9. У якіх умовах развівалася культура ў час уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай? Якія фактары замаруджвалі працэс развіцця беларускай нацыянальнай культуры ў XVII–XVIII стст.? 10. Якія падзеі абумовілі заключэнне Брэсцкай царкоўнай уніі? Прааналізуйце станоўчыя і адмоўныя бакі уніяцтва для беларускіх зямель. 11. Што спрыяла ўсталяванню Асветніцтва на землях Рэчы Паспалітай? Вызначце асаблівасці беларускага Асветніцтва.

Лекцыя 5. Беларускія землі у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)

План

1. Змены ў грамадстве. Беларусь у руска-французскай вайне вайне 1812 г.

2. Грамадска-палітычны рух першай палавіны XIX ст. Паўстанне 1830-1831 гг. на землях Беларусі.

3. Крызіс феадальнай сістэмы адносін. Аграрная рэформа 1861 г. Паўстанне 1863-64 гг.

4. Буржуазныя рэформы 60-70-х гг. XIX ст. Контррэформы.

5. Сялянскі і рабочы рух у другой палове XIX – пачатку XX ст.

6. Рэвалюцыя 1905-1907 г. у Расіі і на Беларусі. Сталыпінская аграрная рэформа.

7. Развіццё беларускай культуры ва ўмовах царскай Расіі (канец XVIII – пачатак XX ст.)

Вызначальныя паняцці: *губерня, генерал-губернатарства, мяжа яўрэйскай аселасці, таемныя таварыствы, філаматы, філарэты, русіфікацыя, люстрацыя маёнткаў, мануфактура, фабрыка, Агульнае палажэнне, Мясцовыя палажэнні, інвентары, міравы пасрэднік, часоваабавязанае становішча, выкупныя плацяжы, устаўныя граматы, ЛПК, ЦНК, "Дырэкторыя", "разбор шляхты", народнікі, "Гоман", марксізм, палітычныя партыі, буржуазная рэвалюцыя, Дзяржаўная дума, хутар, адруб, нацыя, русіфікацыя, заходнерусізм, этнаграфія, рамантызм, крытычны рэалізм, неастылі, псеўдарускі стыль, мадэрн, эклектыка.*

1. Змены ў грамадстве. Беларусь у руска-французскай вайне вайне 1812 г. Далучэнне Беларусі да Расіі не ўнесла істотных змен у характар сацыяльных адносін. "Даравальная грамата дваранству" (1785 г.) ураўноўвала беларускую шляхту ў правах з расійскім дваранствам. На Беларусі працягваў дзейнічаць Статут 1588 г. Не забаранялася каталіцкая і уніяцкая царква. У афіцыйным справаводстве ўжывалася польская мова. Пачатак XIX ст. нават лічыцца пікам паланізацыі беларускіх зямель.

Разам з тым большасць гарадоў і мястэчак страцілі права самакіравання. Жыхары шэрагу мястэчак увогуле былі пазбаўлены правоў гараджан (у адпаведнасці з "Даравальнай граматай гарадам" 1785 г.) і прыраўноўваліся да сялян. Пагоршылася становішча прыгонных сялян: цяпер яны маглі прадавацца ўласнікам без зямлі і адлучацца ад сям'і. У газетах Санкт-Пецярбурга беларускія памешчыкі часта размяшчалі аб'явы аб продажы сялян. Павялічылася і эксплуатацыя сялянскай працы. Так, у 1785 г. па загадзе князя Р. Пацёмкіна ў Крычаўскім старостве пачалі працаваць некалькі мануфактур і суднаверф, якія мелі надзвычай важнае значэнне для пабудовы расійскага Чарнаморскага флоту. Для працы на мануфактурах і суднаверфі былі сагнаны сотні сялян. Жанчыны староства былі абавязаны здаваць па 6 пудоў пражы ў год для вытворчасці канатаў і парусіны.

Кацярына II і яе сын Павел I выдавалі акты, якія павінны былі палегчыць становішча сялян, аднак яны не выконваліся памешчыкамі. Дзяржаўныя маёнткі актыўна перадаваліся ў рукі расійскіх дваран. Астатнія здаваліся ў арэнду. У 1794 г. была ўведзена мяжа яўрэйскай аседласці.

Уся тэрыторыя Беларусі, у адпаведнасці з адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам усёй Расіі, была падзелена на губерні і паветы (уезды). Для кантролю палітычнай сітуацыі ствараліся генерал-губернатарствы (1802) з цэнтрамі ў Мінску (Беларускае) і Вільні (Літоўскае). У 1803 г. быў адчынены Віленскі універсітэт. Дазвалялася адкрыццё школ для сялян, але навучаць іх пісьменнасці забаранялася.

Нягледзячы на значныя саступкі, шляхта Беларусі імкнулася да адраджэння ВКЛ. З гэтай мэтай група дзяржаўных дзеячаў на чале М.К. Агінскага ў 1811 – 1812 гг. падала цару спецыяльны праект. Але зацверджаны ён не быў.

Беларусь у вайне 1812 г. 24 чэрвеня 1812 г. 600-тысячная армія Напалеона, у склад якой уваходзіла 100 тысяч палякаў, перайшла межы Расіі і на працягу аднаго месяца заняла большую частку тэрыторыі Беларусі. Расійскія войскі арганізавана адступалі, наносячы непрыяцелю цяжкія паражэнні. Пад Смаленскам расійскія арміі аб'ядналіся. Спадзяванне Напалеона разбіць іх па адной не спраўдзілася.

Многія шляхціцы і гараджане сустракалі напалеонаўскія войскі як вызваліцеляў. 1 ліпеня 1812 г. ў Вільні Напалеон стварыў асобны ўрад ВКЛ (“Камісія ВКЛ”). У яго армію ўступіла каля 20 тысяч добраахвотнікаў. Сярод сялян распаўсюдзіліся чуткі, быццам бы французы адменяць прыгоннае права. Яны адмаўляліся выконваць павіннасці, беглі ў лясы, палілі панскія маёнткі, супраціўляліся напалеонаўскім харчовым атрадам. Напалеону ўдалося захапіць Маскву, але восенню 1812 г. ён пачаў адступленне. Баі зноў перамясціліся на Беларусь. Пры пераправе праз раку Бярэзіна ля вёскі Студзёнка французкі імператар згубіў амаль палову сваёй арміі. 5 снежня Напалеон пакінуў лагер у Смаргоні і збег у Парыж. 13 снежня толькі 1600 салдат яго арміі здолелі пакінуць Расію. Вайна нанесла Беларусі вялікія чалавечыя і эканамічныя страты. Толькі ў Мінскай губерні загінула больш за 50 тысяч чалавек. У Віцебскай губерні не засталося ніводнага каня. Увогуле, ваенная кампанія 1812 г. скараціла колькасць насельніцтва на Беларусі амаль на чвэрць.

2. Грамадска-палітычны рух першай палавіны XIX ст. Паўстанне 1830-1831 гг. на землях Беларусі. Пасля вайны 1812 г. рух супраць царызму не зменшыўся. Гэта асабліва адлюстравалася ў дзейнасці таемных дэмакратычных таварыстваў філаматаў, “прамяністых” і філарэтаў, якія існавалі ў 1817 – 1823 гг. і ставілі сваёй галоўнай мэтай адраджэнне Рэчы Паспалітай. Першыя крокі сваёй грамадскай дзейнасці рабілі тут А. Міцкевіч,

Я. Чачот, Т. Зан, інш. На Беларусі таксама вялі працу і дзекабрысцкія арганізацыі, якія рыхтавалі паўстанне супраць цара. У Мінску распрацоўваўся адзін з першых варыянтаў Канстытуцыі М.М. Мураўёва (1821–1822). У Літоўскім асобным корпусе дзейнічала “Таварыства ваенных сяброў” на чале М. Рукевіча і капітана К. Ігельстрома (1825–1826).

Паўстанне 1830–1831 гг. У 1830 г. ў Польшчы пачалося нацыянальна-вызваленчае паўстанне. Хутка яно перакінулася і на землі былога ВКЛ. На Віленшчыне падрыхтоўку да паўстання вёў таемны “акадэмічны саюз”. Большасць паўстанцаў мела шляхецкае паходжанне. У чэрвені паўстанцы пацярпелі паражэнне ад расійскай арміі і адступілі ў Польшчу. Хутка расійскія войскі занялі Варшаву. Імкнучыся прадухіліць паўстанні ў далейшым, царскі ўрад зачыніў Віленскі універсітэт (1832). У 1831 на ўсходзе і ў 1840 г. на захадзе Беларусі спынялася дзейнасць Статута 1588 г. Па ўказе 1831 г. шляхціцы, якія не былі здольныя даказаць шляхецкае паходжанне, пазбаўляліся дваранскіх правоў (палітыка “разбору шляхты”). Маёнткі ўдзельнікаў паўстання канфіскоўваліся. Полацкі царкоўны сабор 1839 г. прыняў рашэнне аб далучэнні уніяцкай царквы да праваслаўнай. Акрамя таго, у афіцыйным звароце была забаронена польская мова (з 1836 г. яе забаранілі выкладаць як прадмет у школах); шляхта траціла права насіць нацыянальную вопратку. Польскія чыноўнікі звальняліся са сваіх пасад, а ўсім дзяржаўным установам і пасадам надаваліся рускія назвы.

Але рэпрэсіі не спынілі барацьбы. У 1830–1840 гг. на Беларусі працягвалі дзейнічаць таемныя арганізацыі: “Дэмакратычнае таварыства” Ф. Савіча, “Саюз свабодных братоў”, арганізацыя Г. Брынко і Н. Навіцкага ў Гродзенскай губерні. Даследчыкі лічаць, што таемных таварыстваў магло быць на самой справе значна болей. Пра іх дзейнасць мы ведаем толькі ў тых выпадках, калі яны раскрываліся жандармерыяй.

3. Крызіс феадальнай сістэмы адносін. Аграрная рэформа 1861 г. Паўстанне 1863-64 гг. У першай палове XIX ст. пачаўся крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Далучэнне да Расійскай імперыі некалькі палепшыла агульны эканамічны стан беларускага насельніцтва. Расійскі рынак паглынаў значную колькасць прадукцыі, якая выраблялася на беларускіх землях. На поўначы Беларусі хутка развіваліся льнаводства і бульбаводства. На захадзе і ў цэнтральных раёнах – авечкагадоўля. Вельмі

прыбытковай справай была вытворчасць спірту і гарэлкі. Яны ўжываліся на месцы. Значная колькасць спірту і гарэлкі экспартавалася за мяжу.

Аднак большасць зямель (70 %) належала памешчыкам. У карыстанні сялян знаходзілася толькі 27 % зямельнага фонду. Каб зрабіць свае маёнткі больш прыбытковымі, памешчыкі ўзмацнялі эксплуатацыю прыгонных. Акрамя паншчыны і высокага аброку сяляне неслі шмат іншых павіннасцей. Люстрацыя і рэформа кіравання дзяржаўнымі маёнткамі, якія былі праведзены міністрам дзяржаўнай маёмасці П.Д. Кісялёвым (1837–1841), крыху палепшылі становішча дзяржаўных сялян. Але іх колькасць на Беларусі была невялікай. Большасць прыгонных сялян залежала ад памешчыкаў.

З канца XVIII ст. у краінах Заходняй Еўропы пачаўся прамысловы пераварот. Ручная вытворчасць хутка выцяскалася машыннай. У першую чаргу пераварот закрануў галіну прамысловасці, але змены адбыліся і ў сельскай гаспадарцы. У выніку капіталістычныя прадпрыемствы Вялікабрытаніі, Францыі, Бельгіі і Германіі пачалі выпускаць больш якасную і танную прадукцыю, што абумовіла хуткае развіццё эканомікі гэтых краін. Машынная вытворчасць патрабавала вольнанаёмнай і дастаткова адукаванай працы. На Беларусі таксама ўзнікла машынная вытворчасць. Так, ў другой палове 1820-х гг. на прадпрыемствах у мястэчках Косава і Хомск выкарыстоўваліся паравыя рухавікі. Аднак існаванне прыгоннага права не спрыяла хуткаму развіццю прамысловасці і новых тэхналогій, бо памешчыкі як асноўныя ўтрымальнікі капіталаў аддавалі перавагу эксплуатацыі практычна дармавой сялянскай працы. Ужо ў 1840 – 1850-я гг. многія памешчыкі былі вымушаны звяртацца да крэдытных устаноў за пазыкай, закладваючы зямлю і нават сялян. Так, у 1857 г. ў Магілёўскай губерні было закладзена 70 % дваранскай маёмасці. Далёка не заўсёды атрыманыя ў пазыку грошы выкарыстоўваліся для развіцця гаспадаркі. Жорсткае заканадаўства абмяжоўвала і эканамічную актыўнасць яўрэйскага насельніцтва, якое складала значную частку жыхароў гарадоў. Тэхнічнае і эканамічнае адставанне Расійскай імперыі асабліва выразна праявілася падчас Крымскай вайны, таму ў другой палове 1850-х гг. урад пачаў падрыхтоўку да рэформ.

Аграрная рэформа 1861 г. на Беларусі. 20 лістапада 1857 г. на імя віленскага генерал-губернатара У.І. Назімава быў накіраваны царскі рэскрыпт, які дазваляў ствараць дваранскія камітэты і агульную камісію ў Вільні для распрацоўкі праекта адмены прыгоннага права. Аднак большасць памешчыкаў выступіла супраць вызвалення сялян з зямлёй. Таму Аляксандрам II была створана спецыяльная Рэдакцыйная камісія. Распрацаваны ёю Маніфест аб адмене прыгоннага права і шэраг спецыяльных палажэнняў былі выдадзены 19 лютага 1861 г. Рэформа тычылася толькі памешчыцкай вёскі. Сяляне атрымлівалі асабістую свабоду і права распараджацца сваёй маёмасцю. Ва ўласнасці памешчыкаў заставаліся ўсе землі, але ў пастаяннае карыстанне сялян пераходзілі іх сядзібы і палявыя надзелы, за што сяляне на працягу 9 гадоў павінны былі знаходзіцца ў стане часоваабавязаных – адпрацоўваць паншчыну і выплачваць аброк. За гэты час сяляне і памешчык павінны былі з дапамогай міравога пасрэдніка (ён выбіраўся з ліку дваран) дамовіцца аб памерах сялянскіх надзелаў (звычайна яны змяншаліся) і выкупных плацяжоў за зямлю, якія былі ў некалькі разоў вышэйшыя за рынкавыя цэны, бо разлічваліся з сумы гадавога аброку. Вынікам падобнай работы станавілася складанне і падпісанне сялянамі ўстаўных грамат, якія вызначалі пастаянныя зямельныя адносіны памешчыкаў і сялян.

Вызначэнне плошчы палявога надзела, прызначанага для выкупу, на беларускіх землях праходзіла на аснове двух мясцовых палажэнняў. У заходняй частцы Беларусі, дзе існавала падворнае землекарыстанне, сяляне атрымалі права на выкуп свайго дарэформеннага надзелу; ва ўсходняй жа Беларусі існавала абшчыннае

землекарыстанне, і тут быў адзначаны мінімальны – 1,3 – 2,8 дзесяцін і максімальны – 4,5 – 5 дзесяцін на адну рэвізскую душу – памер палявога надзела. Сяляне адразу выплачвалі памешчыку толькі 20–25 % ад выкупнога плацяжу. Астатняе памешчыку выплачвала дзяржава каштоўнымі паперамі. Але праз 49 гадоў селянін павінен быў аддаць запазычанасць дзяржаве з улікам 6 % гадавых.

Вынікам рэформы была не толькі ліквідацыя прыгоннага ладу, але і паскарэнне развіцця капіталістычных адносін. Многія памешчыкі былі вымушаны інтэнсіфікаваць сваю гаспадарку, астатнія не вытрымлівалі канкурэнцыі і перапрадавалі свае землі чыноўнікам, гараджанам і сялянам. Але большасць сялян таксама пазбаўлялася зямлі ў выніку хуткага росту насельніцтва. На пачатку ХХ ст. толькі 8 – 10 % сялянскіх гаспадарак былі заможнымі, а 60 % – бядняцкімі. Бедныя сяляне шукалі працы ў памешчыкаў, а таксама на гарадскіх прадпрыемствах, часта за межамі Беларусі.

Паўстанне 1863 г. на Беларусі. Адмена прыгоннага права супала з актывізацыяй новай хвалі рэвалюцыйнага руху на землях былой Рэчы Паспалітай. Рэвалюцыянеры падзяляліся на “белых” і “чырвоных”. Большасць “белых” паходзіла з памешчыцкіх колаў. “Чырвоная” плынь была значна больш стракатай па паходжанні. Калі “белыя” ставілі перад сабой мэту – толькі адраджэнне былой дзяржавы, то “чырвоныя” – яшчэ і вырашэнне эканамічных і сацыяльных пытанняў. Летам 1862 г. прадстаўнікі “левых” для падрыхтоўкі паўстання стварылі ў Вільні Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК). На чале яго з кастрычніка 1862 г. стаў выдатны дзеяч беларускага дэмакратычнага руху Канстанцін Каліноўскі. Ён выступаў за разгортванне сялянскай рэвалюцыі. Шляхта, на яго думку, з’яўлялася “прагніўшай і разбэшчанай кастай”. Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім у 1862 – 1863 гг. К. Каліноўскі выдаваў першую нелегальную газету на беларускай мове “Мужыцкая праўда”.

У студзені 1863 г. ў Польшчы пачалося паўстанне. 1 лютага 1863 г. ЛПК таксама звярнуўся да насельніцтва з адозвай браць у рукі зброю. Тады ж быў створаны Часовы правінцыяльны ўрад Літвы і Беларусі, які ўзяў на сябе функцыі цэнтра кіраўніцтва паўстаннем. У паўстанні прымала актыўны ўдзел шляхта, некалькі ў меншай ступені – сяляне. Ваенныя дзеянні паўстанцаў нагадвалі партызанскія акцыі – адкрыта ўступаць у бітву з расійскімі войскамі большасць не рашалася. 24 красавіка 1863 г. атрад Л. Звяждоўскага захапіў павятовы цэнтр Горкі. У гэтым чыне яму дапамагалі студэнты мясцовага земляробчага інстытута.

Аднак спрэчкі паміж “белымі” і “чырвонымі”, дрэнная падрыхтоўка і рэпрэсіі царскага ўрада прывялі да паражэння паўстання.

22 сакавіка 1864 г. захоплены ў палон К. Каліноўскі быў пакараны смерцю. Віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў, які атрымаў ад цара неабмежаваныя паўнамоцтвы, жорстка распраўляўся з паўстанцамі. 128 з іх былі пакараны смерцю, 800 – адпраўлены на катаргу, больш за 12 тысяч – высланы з Беларусі. Памешчыкі і сяляне-католікі абмяжоўваліся ў сваіх правах. Быў зачынены Гора-Горацкі земляробчы інстытут, апошняя вышэйшая навучальная ўстанова на Беларусі. Фактычна была забаронена і беларуская мова. Разам з тым беларускія сяляне былі вызвалены ад стану часоваабавязаных (1863). Беззямельныя сяляне атрымлівалі невялікія надзелы. У 1867 г. на абавязковы выкуп былі пераведзены дзяржаўныя сяляне.

4. Буржуазныя рэформы 60-70-х гг. XIX ст. Контррэформы. Палітычныя і эканамічныя працэсы другой паловы XIX – пачатку ХХ ст. Пасля падаўлення паўстання царызм таксама правёў некаторыя ліберальныя рэформы: земскую (1864), судовую (1864), гарадскую (1870–1875), ваенную (1874), школьную (1864) і цэнзурную (1865). Аднак на Беларусі з-за недаверу царскага ўрада да мясцовага насельніцтва гэтыя рэформы ў поўным аб’ёме прайшлі толькі на пачатку ХХ ст. Гэта тычыцца, у прыватнасці, земскай рэформы (адбылася ў 1911 г.).

Рэформы 1860 – 1870-х гг. спрыялі развіццю таварнай вытворчасці. З 1880-х гг. сельская гаспадарка Беларусі паступова пераходзіць ад пераважнага вырошчвання зерневых культур да спецыялізацыі ў малочнай жывёлагадоўлі, ільнаводстве і бульбаводстве. У прамысловасці назіраецца пераход ад мануфактурнай да фабрычнай вытворчасці. Яе канцэнтрацыя абумовіла стварэнне акцыянерных таварыстваў. З Беларусі вывозіліся лес, запалкі, тканіны, абутак, кафля, гарбарныя вырабы і інш. Значную ролю пачалі адыгрываць банкі. Асабліва хутка ішло будаўніцтва чыгункі: у 1870 г. працягласць чыгуначных ліній складала 302 км., у 1902 г. – 2752 км., 1914 г. – 3900 км. Але з-за канкурэнцыі з суседнімі буйнымі прамысловымі рэгіёнамі Расійскай імперыі прамысловасць на Беларусі ўвогуле развівалася марудна.

5. Сялянскі і рабочы рух у другой палове XIX – пачатку XX ст. У другой палове XIX ст. ў палітычны рух актыўна ўключыліся спачатку прадстаўнікі трэцяга саслоўя – разначынцы, а на пачатку XX ст. – і рабочыя. Асаблівай папулярнасцю карысталіся рэвалюцыйныя ідэі, накіраваныя на радыкальныя змены ў грамадстве.

З 1860-х гг. сярод інтэлігенцыі Беларусі пачалі распаўсюджвацца народніцкія ідэі. У 1880-я гг. ў розных гарадах дзейнічалі народніцкія гурткі, падпарадкаваныя расійскім арганізацыям “Чорны перадзел” і “Народная воля”. У 1882 г. ў Вільні была створана “Арганізацыя “Народнай волі” ў Паўночна-Заходнім краі”. Многія прадстаўнікі народніцтва на Беларусі шчыра цікавіліся жыццём народа, удзельнічалі ў палітычнай і асветніцкай рабоце. У асноўным, яны арыентаваліся на сялянскія масы і бачылі ў сялянскіх абшчынах правобраз будучага сацыялістычнага грамадства. У 1880-я гг. ў Пецярбургу дзейнічала беларуская народніцкая група “Гоман”, якая выдавала нелегальны часопіс на беларускай мове. У 1881 г. адзін з арганізатараў “Гоману”, І. Грынявіцкі, разам з рускімі рэвалюцыянерамі здзейсніў замах на Аляксандра II. Бомба, кінутая ім, аказалася для цара смяротнай. Сам І. Грынявіцкі таксама загінуў.

У 1896 г. прадстаўнікі польскай, беларускай і часткова літоўскай інтэлігенцыі стварылі першыя марксісцкія партыі – Літоўскую сацыял-дэмакратычную партыю і Рабочы Саюз Літвы.

У 1902 г. ў Пецярбургу на базе маладзёвых асветніцкіх гурткоў была створана Беларуская Рэвалюцыйная Грамада. У 1903 г. яна змяніла назву на Беларускую Сацыялістычную Грамаду (БСГ). Стваральнікамі і актыўнымі дзеячамі БСГ сталі браты І. і А. Луцкевічы, К. Кастравіцкі, В. Іваноўскі, А. Пашкевіч, А. Бурбіс і інш.

Актыўна дзейнічалі і яўрэйскія арганізацыі. У 1897 г. прадстаўнікі яўрэйскіх марксісцкіх колаў аб’ядналіся ва Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі (Бунд). У 1898 г. пры падтрымцы ЦК Бунда ў Мінску адбыўся першы з’езд Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП).

6. Рэвалюцыя 1905-1907 г. у Расіі і на Беларусі. Сталыпінская аграрная рэформа. Працэс стварэння палітычных партый значна паскорыўся падчас буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі 1905–1907 гг. Асноўныя падзеі рэвалюцыі адбываліся па-за межамі Беларусі, аднак і тут праходзілі мітынгі, забастоўкі і сялянкія выступленні. 17 кастрычніка 1905 г. Мікалай II падпісаў маніфест, згодна якому ў Расіі былі дазволены асноўныя грамадзянскія свабоды, а таксама заканадаўчы орган – Дзяржаўная дума. 18 кастрычніка па загадзе губернатара П.Р Курлова ў Мінску была расстраляна мірная дэманстрацыя гараджан. Сутычкі з паліцыяй і армейскімі часцямі адбыліся і ў іншых гарадах.

У 1905–1906 гг. на падставе маніфеста былі створаны Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі, суполкі агульнарасійскіх буржуазных партый кадэтаў, акцябрыстаў і інш. Актывізавалі сваю дзейнасць суполкі РСДРП, Бунда і іншых сацыялістычных партый. У 1906 г. прыхільнікі БСГ пачалі выдаваць першыя легальныя беларускамоўныя газеты “Наша доля” (14.09.1906 – 14.12.1906) і “Наша

ніва" (23.11.1906 – 20.08.1915). Пачалі дзейнічаць прафсаюзныя аб'яднанні. Царскія ўлады актыўна падтрымлівалі стварэнне рэакцыйных крайне правых арганізацый, накшталт Саюза Рускага Народа і Рускага Акраіннага Саюза, прадстаўнікі якіх спавядалі вялікадзяржаўны шавінізм і арыентаваліся на манархію. 9 ліпеня 1906 г. ўладамі была распушчана І Дума, а 3 чэрвеня 1907 г. і ІІ Дума. Новае выбарчае заканадаўства павінна было садзейнічаць выбранню прыхільнікаў царскага самаўладдзя. Такім чынам, рэвалюцыя скончылася паражэннем. Але яна паказала, што сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне народа залежаць ад яго згуртаванасці і свядомасці.

Сталыпінская аграрная рэформа на Беларусі. Каб стрымаць сялянскі рух, урад на чале з П.А. Сталыпіным распачаў у 1906 г. новую аграрную рэформу. Яе сутнасцю было разбурэнне сялянскай абшчыны і паскарэнне капіталістычнага развіцця вёскі. Сялянам дазвалялася выходзіць з абшчыны разам са сваім надзелам, ствараць вотрубы і хутары (з 1911 г. выхад стаў абавязковым). Уласнікі хутароў і вотрубаў маглі атрымаць ад Пазямельнага банка пазыкі для набыцця новай зямлі.

Урад П.А. Сталыпіна таксама стымуляваў перасяленне сялянскіх сем'яў у Сібір, на Далёкі Усход, Паўночны Каўказ і г. д. Найхутчэй рэформа адбывалася на захадзе і ў цэнтральнай Беларусі, дзе абшчыннае землекарыстанне было ў большасці ліквідавана яшчэ ў XVI ст. На ўсходзе і поўначы Беларусі да 1916 г. з абшчын выйшла 63 % сялянскіх двароў. У 1904 – 1914 гг. Беларусь пакінула 356 тыс. перасяленцаў. Разам са станоўчымі рысамі, Сталыпінская рэформа мела і адмоўныя: павелічэнне кошту зямлі і колькасці бядняцкіх гаспадарак. 10,9 % перасяленцаў страцілі на новых землях сваю маёмасць і былі вымушаны вярнуцца на радзіму жабракамі.

7. Развіццё беларускай культуры ва ўмовах царскай Расіі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Пасля далучэння беларускіх зямель царскія ўлады, імкнучыся інтэграваць у сваю дзяржаўную структуру новыя тэрыторыі, праводзілі адпаведную палітыку. Значны ўплыў на развіццё беларускай культуры ў гэты час аказвае спачатку пераважна польская, а пазней, асабліва ў 1860-х гг. – руская культура, назіраецца цесная сувязь з культурамі ўкраінскага, літоўскага, яўрэйскага і іншых народаў. Культура беларускіх зямель сутыкаецца з жорсткім прыгнётам з боку царскай улады, якая імкнецца даказаць, што Беларусь з'яўляецца заходняй часткай Расійскай імперыі, а яе насельніцтва не мае сваёй этнічнай асаблівасці (ідэалогія "заходнерусізму").

Фарміраванне беларускай нацыі. Тым не менш менавіта ў гэты час беларускі этнас фарміруецца як нацыя. Нацыяй называецца ўстойлівая этнасацыяльная супольнасць людзей, якая, у адрозненне ад народнасці, характарызуецца не толькі агульнымі тэрыторыяй, мовай, культурай, але таксама цеснымі эканамічнымі, сацыяльна-палітычнымі і культурнымі сувязямі паміж рэгіёнамі, больш высокім узроўнем этнічнай самасвядомасці. Фарміраванне беларускай нацыі ішло ва ўмовах развіцця капіталістычных адносін і ўнутранага рынку, росту гарадоў і гарадскога насельніцтва. Паступова фарміруюцца новыя класы наёмных рабочых (шматнацыянальны) і буржуазіі (пераважна небеларускага паходжання). У канцы XIX ст. 90 % этнічных беларусаў пражывала ў сельскай мясцовасці; працэс кансалідацыі таксама стрымлівала слабасць нацыянальнай буржуазіі. З пачатку XIX ст. ўсе тэрыторыі з пераважнай доляй пражывання беларускага насельніцтва ўваходзілі ў склад Расійскай імперыі. Тое, што беларусы не мелі сваёй дзяржаўнасці, а таксама ідэалагічная палітыка непрызнання адметнасці беларускага народа, перашкоды ва ўжыванні беларускай мовы замаруджвалі этнаўтваральныя працэсы. Канчатковае замацаванне тэрміну "Беларусь", "беларусы" за ўсёй этнічнай тэрыторыяй Беларусі адбываецца ў другой палове XIX ст. ў сувязі з развіццём беларусазнаўства, якое

садзейнічала ўмацаванню нацыянальнай самасвядомасці. Але на пачатку XX ст. працэс фарміравання беларускай нацыі яшчэ не быў завершаны.

Адукацыя. На пачатку XIX ст. на Беларусі, як і ў іншых землях імперыі, адбылася адукацыйная рэформа. Была сфарміравана шматступенчатая сістэма адукацыі: пачатковыя школы – прыходскія вучылішчы – павятовыя вучылішчы – гімназіі – Віленскі універсітэт (1803 – 1832), адчынены на месцы Галоўнай школы ВКЛ. У 1812 – 1820 гг. працавала Полацкая акадэмія. Але царскі ўказ 1827 г. абмяжоўваў магчымасць атрымання вышэйшай і сярэдняй адукацыі для прадстаўнікоў непрывілеяваных саслоўяў. Навучанне вялося толькі на польскай і рускай мовах. Пасля задушэння паўстання 1830–1831 гг. па ініцыятыве ўрада пачаўся актыўны працэс русіфікацыі. Ён быў накіраваны не толькі супраць ужывання польскай, але і беларускай мовы. Драматычныя падзеі 1863–1864 гг. вымусілі ўлады дзейнічаць яшчэ больш жорстка. Пісьмовая беларуская мова апынулася пад забаронай. Былі зачынены Гора-Горацкі земляробчы інстытут (1848–1864) і шэраг сярэдніх навучальных устаноў. Многія мясцовыя настаўнікі высылаліся з Беларусі. На іх месца накіроўваліся выхадцы з цэнтральных расійскіх губерняў. Узмацніўся кантроль праваслаўнай царквы над адукацыяй.

Падчас новай рэформы 1864 г. школьная адукацыя пераводзіцца пад кіраўніцтва Міністэрства народнай асветы. Пачатковую адукацыю на вёсцы вядуць пачатковыя і народныя вучылішчы (пераўтвораныя ў 1884 г. ў царкоўнапрыходскія і школы граматы), у горадзе – гарадскія вучылішчы. Сярэднюю адукацыю за даволі высокую плату давалі класічныя і рэальныя гімназіі і прагімназіі, жаночыя 7-класныя гімназіі. Да пачатку XX ст. сетка навучальных устаноў пашыраецца, але ўзровень адукацыі застаецца нізкім.

У другой палове XIX ст. хуткімі тэмпамі развіваецца прафесійная адукацыя. На Беларусі з’яўляюцца навучальныя ўстановы, якія даюць спецыяльную адукацыю ў галіне прамысловасці, сельскай гаспадаркі, гандлю, медыцыны, педагогікі і інш. Спецыфічнай рысай прафесійнай адукацыі на Беларусі з’яўляецца высокая вага яўрэйскіх навучальных устаноў, што звязана з усталяваннем на нашых землях у канцы XVIII ст. т. зв. “мяжы яўрэйскай аселасці”.

Навуковае даследаванне Беларусі. У XIX ст. пачынаецца навуковае даследаванне Беларусі. Ужо ў працах К. Калайдовіча ўтрымліваюцца звесткі аб самабытнасці беларускай мовы. Гэты тэзіс падмацаваны працамі славяназнаўца, этнографа, археолага, фалькларыста З. Даленгі-Хадакоўскага (1784 – 1825). Мінулае Літвы і Беларусі вывучалі Яўстафій і Канстанцін Тышкевічы, Т. Нарбут. У навуковых экспедыцыях беларускіх вучоных А. Дамбавецкага, Е. Раманава, П. Шэйна і інш. збіраецца этнаграфічны матэрыял, які сведчыць аб самастойнасці беларускага этнасу. Адметнай рысай пачатку XX ст. стала з’яўленне культурна-асветніцкіх навуковых устаноў і таварыстваў. У 1900 – 1914 гг. на Беларусі іх дзейнічала 54. У 1910 г. быў створаны Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства ў Вільні, які надрукаваў 12 прац па этнаграфіі і археалогіі беларускіх зямель.

У вывучэнні Беларусі вялікі ўнёсак заснавальніка беларускага мовазнаўства Я. Карскага (1860–1931). Яго трохтомная праца “Беларусы”, сапраўдная энцыклапедыя беларусазнаўства, упершыню абгрунтавала нацыянальную самабытнасць беларусаў як асобнага славянскага народа. Для гісторыі Беларусі нямала зрабілі М. Доўнар–Запольскі, М. Нікіфароўскі, А. Семянтоўскі. А. Сапуноў і інш. Даследаванні Беларусі выклікалі немалую цікавасць у культурным свеце і садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці.

Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX ст. развівалася ў рэчышчы агульнаеўрапейскіх працэсаў. На пачатку XIX ст. тут з’яўляюцца стылі рамантызму,

для якога характэрна арыентацыя на голас пачуццяў (творы А. Міцкевіча, Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, У. Сыракомлі, В. Дуніна-Марцінкевіча), і сентыменталізму з яго ўвагай да ніжэйшых слаёў грамадства, з культам маральных і духоўных каштоўнасцей як асноўнага прынцыпу жыцця (элементы прасочваюцца ў вершах Я. Чачота). Сярод выдатных пісьменнікаў пачатку XIX ст. трэба вылучыць Адама Міцкевіча (1798 – 1855), аўтара рамантычных вершаў і паэм ("Пан Тадэвуш", "Гражына", "Дзяды", "Мешка, князь Навагрудка" і інш.). Акрамя літаратурнай ён актыўна займаўся палітычнай і навуковай дзейнасцю, працаваў у Лазанскім універсітэце (Швейцарыя) і Калеж-дэ-Франс (Францыя).

Большасць літаратурных твораў першай паловы XIX ст. пісалася на польскай мове. З пачатку XIX ст. пачынаецца новы этап у гісторыі беларускай літаратурнай мовы, аснову якой складаў фальклор. Збіралі і пераапрацоўвалі вусную народную творчасць Т. Зан, В. Рэут, А. Грот-Спасоўскі (ён жа – А. Спасоўскі-Грот) і інш. Па-беларуску пісалі П. Багрым, Я. Чачот, І. Легатовіч. Але пераважная большасць беларускамоўных твораў насіла ананімны характар. Так, толькі ў нашы часы ўстаноўлена верагоднае аўтарства паэм "Энеіда навыварат" (В. Равінскі) і "Тарас на Парнасе" (К. Вераніцын). У 40□я гг. з'яўляецца друкаваная беларуская літаратура: п'еса "Сялянка" В. Дуніна-Марцінкевіча, творы А. Рыпінскага, Я. Баршчэўскага; новыя літаратурныя жанры – апавяданне, балада, лірычны верш. Публіцыстыка стала папулярным жанрам у 60-х гг. XIX ст. Яе ўзор – першая беларускамоўная газета "Мужыцкая праўда" К. Каліноўскага, дзе па-майстэрску выкарыстоўваецца форма народнай гутаркі.

Стыль крытычнага рэалізму, што пачынае фарміравацца ў другой палове XIX ст., прадстаўлены ў Ф. Багушэвіча, А. Гурыновіча, Я. Лучыны. Іх творы дэманструюць абуджэнне нацыянальнай самасвядомасці. Дастойнымі іх пераемнікамі ў пачатку XX ст. становяцца Я. Купала, Я. Колас, А. Пашкевіч (Цётка), М. Багдановіч, Ц. Гартны, З. Бядуля, К. Буйло. Галоўная задача іх твораў – сцвердзіць у свядомасці народа перакананне ў яго самабытнасці, заклікаць да барацьбы з самадзяржаўем, да сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення народа.

Пачатак XX ст. атрымаў назву "нашаніўскага адраджэння", што звязана са з'яўленнем першых легальных беларускамоўных газет "Наша доля" (1906) і "Наша ніва" (1906 – 1915). Апошняя адыграла вялікую ролю ў адраджэнні беларускай мовы і культуры народа. Сацыяльнай базай выдання, якое выходзіла тыражом у 4,5 тыс. экз., быў працоўны народ, асабліва сялянства. На старонках "Нашай нівы" ўздымаліся тэмы Беларусі і лёсу яе жыхароў. У працы выдання важную ролю адыгралі дзеячы нацыянальнага адраджэння – браты І. і А. Луцкевічы, Я. Купала, Я. Колас, Я. Лёсік, В. Ластоўскі, М. Гарэцкі, А. Гарун і інш. Пры газеце выдаваўся штогадовы "Беларускі каляндар" і часопісы "Саха" і "Лучынка", кнігі (за 10 гадоў выдадзена больш за 80 найменняў).

Беларускі тэатр. Новыя тэндэнцыі ў гісторыі беларускага тэатра прасочваюцца ў першай палове XIX ст., калі В. Дунін-Марцінкевіч у сваім маёнтку Люцынка стварае беларускі тэатр прафесійнага тыпу, які стаў асновай нацыянальнага прафесійнага тэатра.

9 лютага 1852 г. тут была пастаўлена першая беларуская опера "Сельская ідылія" (музыка С. Манюшкі і К. Кжыжаноўскага, лібрэта В. Дуніна-Марцінкевіча). Але пасля падзей 1863 – 1864 гг. дзейнасць тэатра амаль спынілася. Заснавальнікам новага нацыянальнага прафесійнага тэатра многа пазней стаў Ігнат Буйніцкі. Створаная ім "Першая беларуская трупа" ў 1910 г. стала адметным нацыянальным калектывам, у якім выступалі хор, драматычныя і танцавальныя групы. Своеасаблівым пераемнікам тэатра стала "Першае таварыства беларускай драмы і камедыі" (з 1917 г.).

Выяўленчае мастацтва. У выяўленчым мастацтве першай паловы XIX ст. больш ярка праступае свецкі характар. Яно развіваецца пад уплывам рамантызму і класіцызму (накірунак еўрапейскай мастацкай культуры XVIII – пачатку XIX ст., больш дэмакратычны, чым элітарнае барока, вызначаецца ўрачыстасцю і манументальнасцю). Адным з цэнтраў развіцця беларускага жывапісу, скульптуры і графікі стаў Віленскі універсітэт. Першыя яго выкладчыкі – Ф. Смуглевіч і Я. Рустэм – былі добра знаёмы з заходнееўрапейскім мастацтвам. Пасля закрыцця Віленскага універсітэта (1832) вышэйшую мастацкую адукацыю стала магчыма набыць у расійскіх акадэміях. Гэтыя акалічнасці адбіліся на беларускай школе выяўленчага мастацтва, дзе фарміруюцца адметныя жанры – гістарычны (Ф. Смуглевіч, Я. Сухадольскі, Я. Дамель), партрэтны (І. Аляшкевіч, В. Ваньковіч), бытавы (У. Бычкоўскі, К. Русецкі, Ю. Карчэўскі), пейзаж (В. Дмахоўскі), нацюрморт (І. Хруцкі), батальны (Я. Сухадольскі). У другой палове XIX ст. ў беларускім жывапісе ўсё больш яскрава праступаюць рэалістычныя тэндэнцыі. У Пецярбургу складваецца своеасаблівая беларуская мастацкая школа. У жанравай разнастайнасці жывапісу вызначаюцца пейзажы А. Гараўскага, гістарычныя палотны К. Альхімовіча, І. Трутнёва, бытавыя і партрэтныя работы Н. Сілівановіча.

У пачатку XX ст. з’яўляецца шэраг прыватных мастацкіх школ, сярод якіх вылучаецца віцебская школа Ю. Пэна, з якой выйшлі К. Малевіч і М. Шагал. Найбольш распаўсюджаным жанрам становіцца пейзаж (В. Бялыніцкі-Біруля, Ст. Жукоўскі, Ф. Рушчыц). Бытавы жанр набывае вострую сацыяльную афарбоўку (Ю. Пэн, Я. Кругер, Л. Альпяровіч).

Першым прафесійным скульптарам на Беларусі лічыцца К. Ельскі (1782–1867). Ён стварыў сапраўдную галерэю (больш за 50) партрэтаў знакамітых асоб Беларусі, працаваў над аздабленнем культавых і грамадскіх будынкаў. Але ўвогуле беларуская скульптура развіваецца ў гэты час даволі слаба. Класіцызм яшчэ доўга не можа выцесніць у драўлянай і манументальна-дэкаратыўнай скульптуры барока і ракако. Вызначаецца высокі прафесіяналізм Я. Астроўскага, Р. Слізеня. У стылі мадэрн працавалі В. Бубноўскі, А. Краснапольскі, Я. Тышынскі і інш.

Архітэктура. У беларускай архітэктуры першай паловы XIX ст. пануе класіцызм з яго кампактнасцю аб’ёмаў, правільнымі геаметрычнымі планамі, прастатой дэкору фасадаў. На Беларусі працуюць архітэктары М. Львоў, Я. Гуцэвіч. Яркімі прыкладамі гэтага перыяду з’яўляецца палацава-паркавы ансамбль Румянцавых у Гомелі, комплекс у Снове. Ствараюцца праекты перапланіроўкі гарадоў, якія прадугледжваюць руйнаванне абарончых сцен, адводзяць зоны для пражывання розных сацыяльных груп. З’яўляюцца будынкі павятовых і губернскіх праўленняў, судоў і інш. У культавай архітэктуры абмяжоўваецца будаўніцтва касцёлаў, хутка перапыняецца ўзвядзенне уніяцкіх храмаў, а з ім траціцца самабытнасць беларускай архітэктуры. Некаторыя праваслаўныя храмы будуюцца ў псеўдарускім стылі (т. зв. “мураўёўкі”).

Росквіт новага архітэктурнага накірунку – “гістарызму” (электызму) прыпадае на другую палову XIX ст. Ён вызначаецца спалучэннем розных т. зв. неастыляў – раманскага, готыкі, барока, класіцызму, псеўдавізантыйскага і інш. (палац у г. Косава Івацэвіцкага раёна, касцёл св. Сымона і Алены ў Мінску, мужчынская гімназія ў Гомелі і інш.). Пашыраецца выкарыстанне ў будаўніцтве новых матэрыялаў – чыгуну, жалезабетону, цэменту, фабрычнай дахоўкі. З’яўляюцца новыя тыпы будынкаў – чыгуначныя вакзалы, 3–4-павярховыя даходныя дамы.

На мяжы XIX – XX стст. на глебе эклектыцызму ўзнікае новы мастацкі стыль – мадэрн. Яму ўласціва ўжыванне новых матэрыялаў і прынцыпаў будаўніцтва, а таксама багаты ляпны дэкор, асіметрыя дзвярных і аконных праёмаў, арнаментыка з ужываннем элементаў антычнага і народнага мастацтва, готыкі (даходны дом у Мінску,

пазямельна-сялянскі банк у Гродне). У гэтым стылі працавалі С. Шабунеўскі, В. Марконі, А. Краснапольскі.

Беларуская культура ў XIX – пачатку XX стст. зрабіла значны крок наперад у сваім развіцці. Паланізацыя, русіфікацыя, фальсіфікацыя мінуўшчыны, рэпрэсіі супраць нацыянальна свядомых дзеячаў навукі і культуры прыпынілі працэс развіцця беларускага этнасу. Сапраўдным адраджэннем стаў пачатак XX ст., калі на пэўны час з'явіўся шанс на адраджэнне беларускай дзяржаўнасці.

Пытанні для самакантролю: 1. Якія змены адбыліся пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі? 2. Ахарактарызуйце становішча Беларусі падчас вайны 1812 г. 3. Вылучыце асноўныя формы нацыянальна-вызваленчай барацьбы на Беларусі ў першай палове XIX ст. 4. Назавіце асноўныя прыкметы крызісу сістэмы феадальных адносін у першай палове XIX ст. 5. Да якіх сацыяльна-эканамічных і палітычных змен прывяла рэформа 1861 г.? 7. Чаму паўстанне 1863 г. на Беларусі пацярпела паражэнне? 8. Якія змены ў палітычным руху адбыліся ў канцы XIX – пачатку XX ст.? 9. Ахарактарызуйце падзеі і вынікі рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. на Беларусі. 10. Якія прычыны і наступствы мела Сталыпінская аграрная рэформа? 11. Што характэрна для форм развіцця беларускай нацыянальнай культуры XIX ст.? 12. На якой мове вялося выкладанне ў беларускіх навучальных установах у першай палове XIX ст.? У другой палове XIX ст.? 13. У сувязі з чым літаратура другой паловы XIX ст. заставалася пераважна ананімнай і рукапіснай? 14. Якія жанры характэрны для беларускага жывапісу XIX ст.?

Лекцыя 6. Беларусь у 1914–1918 гг.

План

1. Беларусь у Першай сусветнай вайне
2. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. у Расіі і на Беларусі.
3. Кастрычніцкя падзеі 1917 г. і прыход бальшавікоў да ўлады на тэрыторыі Беларусі.
4. I Усебеларускі з'езд. Беларуская Народная Рэспубліка (БНР).

Вызначальныя паняцці: *сусветная вайна, двоеўладдзе, саветы, Часовы грамадскі камітэт парадку, Камітэт выратавання рэвалюцыі і радзімы, СНК, Аблвыкамзах, Заходняя вобласць, Вялікая Беларуская Рада, Народны сакратарыят Беларусі, Белнацкам, БНР, ССРБ, Літбел.*

1. Беларусь у Першай сусветнай вайне. 1 жніўня 1914 г. пачалася Першая сусветная вайна. Яе пачатак быў звязаны з абвастрэннем супярэчнасцей паміж буйнейшымі дзяржавамі свету. Кожная з іх выношвала альбо захопніцкія планы, альбо імкнулася ўтрымаць раней далучаныя тэрыторыі. Да 1914 г. сфармаваліся два буйныя ваенна-палітычныя блокі – Антанта (Расія, Англія, Францыя, Японія) і Траісты саюз (Германія, Аўстра-Венгрыя, Італія). Летам 1914 г. адносіны паміж двума блокамі абвастрыліся.

15 ліпеня Аўстра-Венгрыя абвясціла вайну Сербіі, краіне, з якой Расія мела вельмі цесныя адносіны. У Расіі пачалася мабілізацыя. Дазнаўшыся пра гэта, Германія абвясціла ёй вайну. На працягу тыдня ў вайну ўступілі ўсе ўплывовыя краіны Еўропы. У 1915 г. Італія выйшла з Траістага саюза і перайшла на бок Антанты. Але Германія і Аўстра-Венгрыя знайшлі новага ўплывовага саюзніка – Асманскую Порту. Усяго ў першай сусветнай вайне ўдзельнічалі 33 дзяржавы з насельніцтвам 1,5 мільярда чалавек. З'яўленне новых відаў зброі (кулямётаў, аэрапланаў, хуткастрэльных гармат і г. д.) вымушалі сучаснікаў лічыць, што ваенныя дзеянні хутка скончацца. На самой

справе вайна працягвалася да восені 1918 г. Расія аказалася не падрыхтаванай да такіх маштабных ваенных дзеянняў.

З пачатку вайны ва ўсіх беларускіх губернях уводзілася ваеннае становішча. У 1914 г. расійскія войскі нанеслі сур'ёзныя паражэнні праціўніку ў Галіцыі і Прусіі. Але слабасць расійскай арміі падштурхнула нямецкае кіраўніцтва перагледзець ваенныя планы і распачаць у 1915 г. наступленне супраць Расіі. У верасні – кастрычніку 1915 г. значная частка беларускіх зямель была занята нямецкімі войскамі. Пасля ўдалага контрнаступлення рускіх фронт усталяваўся на лініі Дзвінск – Паставы – Смаргонь – Баранавічы – Пінск. На неакупаваных землях Беларусі сабралася вялікая колькасць бежанцаў, дыслацыраваліся армейскія часці. Вайна спрыяла толькі прадпрымальнікам, чые прадпрыемствы працавалі на армію. Прыняцце "сухога закону" падарвала вінакурную прамысловасць. Сотні тысяч жыхароў былі ўзяты ў армію, іншыя масава ўдзельнічалі ў абарончых работах; праводзіліся рэквізіцыі. У выніку сельская гаспадарка была падарвана, у гарадах адзначаўся недахоп харчавання. Цяжкае было становішча салдат: хранічна не хапала зброі, харчу і адзення. У выніку незадавальненне распаўсюджвалася і сярод грамадзянскіх асоб, і сярод ваенных. Так, у кастрычніку 1916 г. адбылося паўстанне на размеркавальным пункце ў Гомелі, у якім удзельнічала звыш 4000 салдат. Гэта дазволіла сацыялістычным партыям з поспехам весці прапаганду ў гарадах і ваенных часцях.

На акупаваных тэрыторыях падчас ваенных дзеянняў былі разбураны многія вёскі і гарады, частка насельніцтва загінула ці была вымушана пакінуць свае сядзібы. Акупанты праводзілі дваістую палітыку. З аднаго боку, яны абвясцілі беларускую мову афіцыйнай, дазволілі адчыняць беларускія школы і газеты. Дзейнічалі такія грамадска-палітычныя аб'яднанні, як Беларускі народны камітэт (1915 – 1918) і Цэнтральны савет беларускіх грамадскіх арганізацый (з 1916 г.). Беларускія дзеячы выступалі на міжнародных канферэнцыях у Стакгольме і Лазане. Аднак ніякіх захадаў да абвяшчэння незалежнасці ці аўтаноміі Беларусі нямецкае кіраўніцтва акупаваных зямель не рабіла. Праводзіліся масавыя рэквізіцыі. У Германію вывозіліся жывёла, зерне, лес і прамысловае абсталяванне.

2. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. у Расіі і на Беларусі. 23 лютага 1917 г. ў Расіі пачалася другая буржуазная рэвалюцыя. 28 лютага Часовы камітэт Дзярждумы абвясціў аб пераходзе да яго ўсёй улады ў краіне. 2 сакавіка з гэтым рашэннем пагадзіўся Петраградскі Савет, які ўяўляў сабой орган кіраўніцтва паўстаннем рабочых і сялян. 2 сакавіка Мікалай II адрокся ад прастолу. Расія была абвешчана рэспублікай. Уводзіліся асноўныя грамадзянскія свабоды. Да склікання агульнага Устаноўчага сходу Расіяй кіраваў Часовы ўрад.

Да Беларусі весткі аб перамозе рэвалюцыі дайшлі 1 сакавіка і былі сустрэты насельніцтвам з вялікім энтузіязмам. 2 сакавіка рабочыя Мінска занялі асноўныя прадпрыемствы горада, арыштавалі каменданта і камандуючага фронтам. Была раззброена паліцыя. 4 сакавіка сфарміраваліся атрады добраахвотнай міліцыі на чале з бальшавіком М.В. Фрунзе. У той жа дзень узнік і Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў ствараліся ў іншых гарадах Беларусі. Акрамя таго, дзейнічалі падначаленыя Часоваму ўраду грамадзянскія камітэты (у Мінску – Часовы грамадскі камітэт парадку). Такім чынам, пасля рэвалюцыі склалася сітуацыя двоеўладдзя.

25 сакавіка 1917 г. на з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый быў абраны Беларускі нацыянальны камітэт (БНК), які павінен быў вырашыць пытанне аб статусе Беларусі ў складзе Расіі. Гэту задачу БНК вырашыць не здолеў. На II з'ездзе ён быўператвораны ў Цэнтральную раду. Але і яна не здолела канчаткова аб'яднаць нацыянальныя арганізацыі Беларусі. Таму ў кастрычніку на яе аснове была створана

Вялікая беларуская рада. Праходзілі таксама з'езды сялянскіх дэпутатаў, быў праведзены I з'езд ваенных і рабочых дэпутатаў арміі і тылу Заходняга фронту.

Часовы ўрад адмаўляўся вырашаць злабадзённыя праблемы грамадства да склікання Устаноўчага сходу – сяляне не атрымалі зямлю, не была скончана вайна, пагоршылася эканамічная сітуацыя. Пасля няўдалага наступлення расійскай арміі на Паўднёва-Заходнім і Заходнім франтах 4 ліпеня ў Петраградзе адбылася антываенная дэманстрацыя, арганізаваная бальшавікамі з мэтай захапіць уладу. Яна была скарыстана Часовым урадам у якасці зачэпкі для ліквідацыі стану двоеўладдзя ў краіне: пачаліся арышты бальшавікоў, кіраўніцтва ў саветах рабочых і салдацкіх дэпутатаў перайшло да меншавікоў і эсэраў, якія ў асноўным падтрымлівалі ўрадавую палітыку. Часовы ўрад узначаліў эсэр А. Керанскі. Лютаўская буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя скончылася.

Беларускія нацыянальныя партыі ў сваёй большасці прытрымліваліся сацыялістычнай арыентацыі, таму не маглі прапанаваць насельніцтву сацыяльныя і эканамічныя лозунгі, адрозныя ад іншых партый. У выніку вайны многія палітычныя дзеячы апынуліся ў Петраградзе, Маскве і Украіне. Яны вялі актыўную дзейнасць сярод беларускіх салдат і бежанцаў, але не маглі аказаць непасрэдны ўплыў на сітуацыю ў самой Беларусі. Спробы перагавораў з Часовым урадам скончыліся безвынікова. Некаторыя палітыкі спадзяваліся сфарміраваць беларускія часткі на Румынскім фронце і перакінуць іх у Беларусь, каб размаўляць з уладамі ўжо з пазіцыі сілы. Але ўвосень 1917 г. сітуацыя рэзка змянілася.

3. Кастрычніцкя падзеі 1917 г. і прыход бальшавікоў да ўлады на тэрыторыі Беларусі. У жніўні 1917 г. Вярхоўным галоўнакамандуючым Л. Карнілавым быў арганізаваны мяцеж з мэтай перадачы ўсёй улады ў краіне вышэйшым армейскім чынам (іх падтрымлівала буйная буржуазія і многія дваране). Бальшавікі прынялі актыўны ўдзел у арганізацыі разгрому мяцяжу, што істотна ўмацавала іх пазіцыі ў краіне. Яны шырока распаўсюджвалі лозунгі аб заканчэнні вайны, аб перадачы памешчыцкіх і дзяржаўных зямель сялянам. Гэтыя ідэі асабліва шчыра падтрымлівалі салдаты. Менавіта на іх рабілася асноўная стаўка пры падрыхтоўцы сацыялістычнай рэвалюцыі. Кастрычніцкія рэвалюцыйныя падзеі пачаліся ў ноч з 24 на 25 кастрычніка 1917 г. Улада да бальшавікоў перайшла амаль без супраціўлення. На большай частцы тэрыторыі Расіі ўсталяваўся жорсткі рэпрэсіўны рэжым, тэрор якога ў адносінах да насельніцтва ў тысячы разоў пераўзыходзіў тэрор эпохі Імперыі. На II Усерасійскім з'ездзе Саветаў быў створаны новы ўрад – Савет Народных Камісараў (СНК), які ўзначаліў У.І. Ленін.

Калі весткі пра рэвалюцыю дайшлі да Мінска, мясцовы Савет, пераважна бальшавіцкі, узяў пад кантроль турму, вакзал, пошту, тэлеграф. Але Вялікая беларуская рада, меншавікі, эсэры і Бунд рашуча выступілі супраць пераходу ўлады ў рукі бальшавікоў.

27 кастрычніка яны пры дапамозе Стаўкі Вярхоўнага Галоўнакамандавання (Магілёў) і штаба Заходняга фронту (Мінск) стварылі Камітэт выратавання рэвалюцыі і радзімы і запатрабавалі перадаць яму ўладу ў горадзе. Савет быў вымушаны пагадзіцца. Але 2 лістапада ў Мінск увайшлі рэвалюцыйныя ваенныя часці, і Савет вярнуў свае паўнамоцтвы. У ноч з 18 на 19 лістапада бальшавікі захапілі Магілёў і ліквідавалі Стаўку Вярхоўнага Галоўнакамандуючага. На ўсёй не акупіраванай немцамі тэрыторыі Беларусі была ўсталявана бальшавіцкая ўлада. З 26 лістапада пачаў дзейнічаць новы орган улады – Абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах) пад старшынствам М. Рагазінскага, а потым А. Мяснікова. Надзвычайная выканаўчая ўлада перайшла да Савета Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту (старшыня – К. Ландар).

Кіруючыя органы адзначаліся перавагай ваенных і поўнай адсутнасцю беларусаў па паходжанні.

4. I Усебеларускі з'езд. Беларуская Народная Рэспубліка (БНР). Спробу выправіць становішча зрабіў створаны пры выканкаме Усерасійскага з'езда сялянскіх дэпутатаў Беларускі абласны камітэт (БАК). Яму, сумесна з ВБР, удалося арганізаваць прадстаўнічы з'езд беларускіх арганізацый самага шырокага спектра ў снежні 1917 г. (1872 дэлегаты). СНК Заходняй вобласці і фронту ўважліва сачыў за правядзеннем з'езда, таму, калі стала вядома, што яго дэлегаты імкнуцца стварыць альтэрнатыўныя нацыянальныя органы ўлады, заклікаюць да рэспубліканска-дэмакратычнай формы кіравання, СНК разагнаў з'езд і арыштаваў найбольш актыўных яго ўдзельнікаў. Арганізатары з'езда, якіх пакінулі на свабодзе, стварылі праз месяц Выканаўчы камітэт Рады Усебеларускага з'езда (старшыня – І. Серада), які і павінен быў узначаліць барацьбу за адраджэнне беларускай дзяржаўнасці.

Утварэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. У студзені – лютым 1918 г. пачаў ваенныя дзеянні польскі корпус Ю. Доўбар-Мусніцкага. Ім былі захоплены Бабруйск, Мінск, Рагачоў і Жлобін. З двух апошніх палякі хутка былі выгнаны, але ім на змену прыйшла больш сур'ёзная небяспека: 16 лютага пачалі чарговае наступленне нямецкія войскі. Ужо да пачатку сакавіка 1918 г. фронт знаходзіўся на лініі Орша – Магілёў – Гомель.

3 сакавіка 1918 г. ў Брэст-Літоўску было заключана перамір'е паміж Савецкай Расіяй і Германіяй, – вымушаная мера савецкага ўрада. Паводле пагаднення, Германія атрымала ўжо занятую яе войскамі Прыбалтыку, значную частку Украіны, Беларусі і РСФСР. Акупаваная частка ўсходняй Беларусі пасля заканчэння ваенных дзеянняў павінна была перайсці ў склад РСФСР, заходняя перадавалася Германіі і Аўстра-Венгрыі. Неакупіраванай засталася толькі невялікая частка з шасці паветаў і некалькіх валасцей. Беларусь не лічылася самастойным нацыянальным рэгіёнам і нават не мела свайго наймення.

Скарыстаўшы наступленне нямецкіх войск, 19 лютага беларускія арганізацыі сумесна з эсэрамі і яўрэйскімі партыямі стварылі беларускі ўрад (Народны сакратарыят Беларусі) пад кіраўніцтвам Я. Варонкі. Паводле Першай Устаўной граматы (21.02.1918) абвяшчалася, што "… беларускі народ павінен ажыццявіць сваё неад'емнае права на самавызначэнне". Гаварылася пра неабходнасць "найхутчэйшага склікання ўсебеларускага ўстаноўчага сходу". Але немцы не збіраліся лічыцца з інтарэсамі беларусаў. 9 сакавіка выканкам Рады Усебеларускага з'езда прымае Другую Устаўную грамату, у якой была абвешчана Беларуская народная рэспубліка (БНР), дэклараваўся шэраг дэмакратычных свабод. 18 сакавіка выканкам ператвараецца ў Раду БНР. 25 сакавіка з'яўляецца Трэцяя Устаўная грамата, дзе былі абвешчаны незалежнасць БНР і заклік да перагляду ўмоў Брэсцкага міру. Нямецкі ўрад не адрэагаваў на звароты Рады; са складу беларускага ўрада выйшла частка эсэраў, меншавікоў і бундаўцаў, не згодных з фактам незалежнасці Беларусі ад Расіі.

11 лістапада 1918 г. Германія капітулявала перад Антантай і пачала вывад сваіх войскаў з акупаваных усходніх тэрыторый.

У гэтых умовах Савецкая Расія дэнансавала Брэсцкія пагадненні. Савецкія войскі пачалі займаць акупіраваныя тэрыторыі. Частка Рады БНР на чале Антона Луцкевіча пераехала ў Гродна, дзе былі сфарміраваны першыя нацыянальныя ўзброеныя сілы. Беларускія палітычныя дзеячы спрабавалі дамовіцца з урадам Літоўскай рэспублікі аб стварэнні адзінай дзяржавы. У складзе ўрада Літвы з'явілася міністэрства беларускіх спраў, аднак здзейсніць гэты праект да канца не мелася магчымасці – Літоўская рэспубліка сама з цяжкасцю абараняла свае інтарэсы. Да

сярэдзіны лютага 1919 г. большасць беларускіх зямель аказалася пад кантролем савецкіх уладаў.

Асноўныя падзеі першай сусветнай вайны выкладзены ў наступнай табліцы:

Табліца 2

19 ліпеня (1 жніўня) 1914 г.	Пачатак Першай сусветнай вайны
Жнівень-кастрычнік 1915 г.	Акупацыя тэрыторыі Беларусі да лініі Дзвінск –Паставы – Баранавічы – Пінск
Сакавік 1916 г.	Наступальная аперацыя расійскіх войскаў у раёне в. Нарач
27 лютага 1917 г.	Перамога Лютаўскай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі ў Петраградзе
17 красавіка 1917 г.	Фарміраванне франтавога камітэта Заходняга Фронту
25 - 30 жніўня 1917 г.	Карнілаўскі мятеж
15 - 18 верасня 1917 г.	Утварэнне Паўночна-Заходняга абласнога камітэта РСДРП(б)
25 кастрычніка 1917 г.	Паўстанне пад кіраўніцтвам бальшавікоў. Звяржэнне Часовага Урада
26 лістапада 1917 г.	Утварэнне Аблвыкамзаху і СНК Заходняй вобласці і фронту
14 - 18 снежня 1917 г.	Першы Усебеларускі з’езд у Мінску
12 студзеня-люты 1918 г.	Антысавецкае паўстанне корпуса Ю. Доўбар-Мусніцкага
21 лютага 1918 г.	Акупацыя г. Мінска германскімі войскамі

3 сакавіка 1918 г.	Брэст-Літоўскі мірны дагавор
9 сакавіка 1918 г.	Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (Другая Устаўная грамата БНР)
25 сакавіка 1918 г.	Абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі (Трэцяя Устаўная грамата БНР)
Лістапад-снежань 1918 г.	Вызваленне тэрыторыі Беларусі ад нямецкай акупацыі

Пытанні для самакантролю: 1. Назавіце асноўныя этапы Першай сусветнай вайны на Беларусі. 2. Якія падзеі адбываліся на Беларусі пасля Лютаўскай буржуазнай рэвалюцыі 1917 г.? 3. Якую асноўную мэту меў Карнілаўскі мяцеж? 4. Як адрэагавала беларускае насельніцтва на падзеі Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Петраградзе? Якая падзея лічыцца канчатковай датаў прыходу бальшавікоў да ўлады на тэрыторыі Беларусі? 5. Вызначце асноўную прычыну роспуску Першага Усебеларускага з’езда.

Літаратура да другога раздзела

Лекцыя 4

1. Аніпяркоў, В.В. Утварэнне і механізм дзеяння інстытутаў Таргавіцкай канфедэрацыі на беларускіх землях ВКЛ / В.В. Аніпяркоў // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2009. – № 3. – С. 12 – 17.
2. Бельскі, А.М. Вялікае мастацтва артылерыі: Казімір Семяновіч / А.М. Бельскі, М.А. Ткачоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 52 с.
3. Болатава, Ю. Стараабраднікі Беларускага Падзвіння і Падняпроўя: гісторыя і сучаснасць / Ю. Болатава // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 9. – С. 10.
4. Габрусь, Т.В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск: Ураджай, 2001. – 286 с.
5. Галубовіч, В.У. Палітычная сістэма Вялікага княства Літоўскага ў 1588–1648 гг. / В.У. Галубовіч // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – № 3. – С. 26–33.
6. Гардзееў, Ю. Да пытання развіцця беларускай мовы ў XVIII ст. / Ю. Гардзееў // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 11. – С. 3.
7. Голубеў, В. Крыніцы па гісторыі сельскай абшчыны ў Беларусі ў XVI–XVIII стст. / В. Голубеў // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 10. – С. 24.
8. Голубеў, В. Сельская грамада ў Беларусі XVI–XVIII стст. / В. Голубеў // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 10. – С. 8.
9. Грыцкевіч В.П. Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русецкая / В.П. Грыцкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990 – 53 с.
10. Гужалоўскі, А. Войска ВКЛ: апошнія старонкі гісторыі / А. Гужалоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 1. – С. 48–52.
11. Дземідовіч, А.В. Узаемадачыненні Вялікага княства Літоўскага з Расійскай дзяржавай (першая трэць XVII ст.) / А.В. Дземідовіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2008. – № 3. – С. 3–7.
12. Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў: Альбом / Склад. Высоцкая Н.Ф. – Мінск: Беларусь, 1998. – 232 с.
13. Казакоў, Л. Узнікненне і развіццё фальваркаў у шляхецкіх уладаннях у ВКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / Л. Казакоў // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – № 4. – С. 22–30.
14. Короткая, Т.П. Старообрядчество в Белоруссии / Т.П.Короткая, Е.С. Прокошина, А.А. Чудникова; под ред. А.С. Майхровича. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 115 с.
15. Лазука, Б.А. Беларускае барока: гісторыка-тэарэтычныя праблемы стылю / Б.А. Лазука. – Мінск: Беларусь, 2001. – 144 с.
16. Лойка, П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П.А. Лойка. – Мінск: БДУ, 2002. – 98 с.
17. Мальдзіс, А. Як жылі нашы продкі ў XVIII ст. / А. Мальдзіс. – Мінск: Лімарыус, 2001. – 383 с.
18. Марозава, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады) / С.В. Марозава; пад навук. рэд. У.М. Конана. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т імя Я. Купалы, 2001. – 352 с.
19. Мацук, А. Узмацненне канфлікту паміж магнацкімі родамі Сапегаў і Радзівілаў і канчатковае афармленне антырадзівілаўскай кааліцыі / А. Мацук // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 10. – С. 31.

20. Мялешка, В. І ўзняўся люд просты: Да 300-годдзя з дня нараджэння Васіля Вашчылы – кіраўніка Крыч. паўстання 1740–1744 г. / В. Мялешка, П. Лойка. – Мінск: Беларусь, 1992. – 80 с.
21. Падалінскі, У. Шляхта ВКЛ і вальны сойм Рэчы Паспалітай 1570 года / У. Падалінскі // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 6. – С. 50.
22. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 111 с.
23. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філасофска-гістарычны аналіз). 2-е выд. / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 111 с.
24. Пілецкі, В.А. Гісторыя эканомікі Беларусі (ад старажытных часоў да пачатку XXI ст.): вучэб. дапам. / В.А. Пілецкі. – 3-е выд. (дапрац.) – Мінск: БДПУ, 2009. – 192 с.
25. Поляк, Н. Дысідэнцкае пытанне на беларускіх землях у кантэксце міжнародных адносін у 1660–1768 гг. / Н. Поляк // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – № 2. – С.30 – 35.
26. Прокошина, Е.С. Казимир Лыщинский / Е.С. Прокошина, В.Ф. Шалькевич. – Минск: Беларусь, 1986. – 93 с.
27. Русаў, П. Шляхецкія звады ў XVI–XVII стст. / П. Русаў / Беларус. гіст. часоп. – 2004. – №3. – С. 48.
28. Саверчанка, І. Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі / І. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 65 с.
29. Саверчанка, І. Брэсцкая царкоўная унія 1596 года: гістарычныя перадумовы і абставіны падпісання / І. Саверчанка // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 12. – С. 23.
30. Саверчанка, І. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.
31. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667. / Г. Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
32. Тарэлка, М. “Адкуль пайшлі ідалы”: помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага / М. Тарэлка, І. Сынкова. – Мінск: Тэхналогія, 2009. – 425 с.
33. Ткачоў, М. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. / М. Ткачоў // Беларус. гіст. часоп. – 1993. – № 1. – С. 83–90.
34. Філатава, А.М. Паўстанне 1794 г. на Беларусі і Літве / А.М. Філатава // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зб. арт. – Мінск, 1992. – С. 83–91.
35. Хурсан, Т. Рассяленне і заняткі стараабраднікаў на тэрыторыі Усходняй Беларусі / Т. Хурсан // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 9. – С. 18.
36. Юхо, Я. “Нарадзіўся я ліцьвінам...”: Тадэвуш Касцюшка / Я. Юхо, У. Емяльянчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 68 с.

Лекцыя 5

1. Арлоў, У.А. Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі / У.А. Арлоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 52 с.
2. Астрога, В. Адносіны царызму да настаўніцтва Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.) / В. Астрога // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 8. – С. 28–34.
3. Багдановіч, М. Беларускае адраджэнне / М. Багдановіч; прадм. У.М. Лазоўскага. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 31 с.

4. Башмакоў, А. Параўнальны аналіз развіцця мануфактурнай і фабрычна-заводскай вытворчасці ў Беларусі (1861–1914) / А. Башмакоў // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 11. – С. 11–17.

5. Бейлькин, Х.Ю. Аграрный кризис конца XIX века и структурная реконструкция сельского хозяйства Беларуси / Х.Ю. Бейлькин. – Минск: Беларуская навука, 2001. – 188 с.

6. Вольныя муляры ў беларускай гісторыі. Канец XVIII – пачатак XX ст. – Вільня: Gudas, 2005. – 280 с.

7. Гаранін, Л. Нацыянальная ідэя ў беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя / Л. Гаранін. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – 176 с.

8. Гарбачова, В. Вынікі і наступствы паўстання 1830–1831 гг. / В. Гарбачова // Беларус. гіст. часоп. – 1999. – № 4. – С. 80–83.

9. Гарбачова, В.В. Паўстанне 1830 – 1831 гадоў на Беларусі / В.В. Гарбачова. – Мінск: БДУ, 2001. – 184 с.

10. Гарбачова, В.В. Паўстанне 1830–1831 гадоў на Беларусі / В.В. Гарбачова. – Мінск: БДУ, 2001. – 184 с.

11. Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: вучэб. дапам.: у 5 ч. / Склад. А.П. Жытко [і інш.]. – Мінск: БДПУ, 2005 – 2009. – Ч. 4:: Буржуазныя рэформы ў другой палове XIX – пачатку XX ст. – 2009. – 165 с.

12. Грыгор’ева, В.В. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.) / В.В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1998. – 340 с.

13. Гулак, А. Ідэі заходнерусізму ў “Гісторыі беларускага краю” Пятра Бяссонава / А. Гулак // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 4. – С. 34.

14. Гусак, А.А. Практычная механіка і “мёртвыя душы” / А.А. Гусак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 54 с.

15. Дабравольскі, В.А. Да ісціны – найпрацейшым шляхам: Васіль Ермакоў / В.А. Дабравольскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 60 с.

16. Дабранскі, С. Масонскія лёжы ў Літве / С. Дабранскі // Спадчына. – 1997. – № 1. – С. 26 – 51.

17. Дабранскі, С. Нарысы з гісторыі масонства ў Літве / С. Дабранскі // Спадчына. – 1997. – № 3. – С. 42 – 72.

18. Дзелянкоўскі, М. Зямля і воля / М. Дзелянкоўскі // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 2.

19. Калиновский, К. Из печатного и рукописного наследия / К. Калиновский. – Минск: Беларусь, 1988. – 208 с.

20. Лаўрыновіч, Дз. Акцябрысты ў Беларусі / Дз. Лаўрыновіч // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 2. – С. 11.

21. Марозаў, С. “Патрыёты Айчыны”, або “Племя сарматаў” у Віленскім універсітэце ў 1827–1828 гг. / С. Марозаў // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 6. – С. 19.

22. Панюціч, В. Рэформы дзяржаўных сялян Беларусі (канец 50-х – 70-я гг. XIX ст.) / В. Панюціч // Беларус. гіст. часоп. – 1996. – №3.

23. Процька, Т. Даследчык таямніцаў святла: Аляксандр Садоўскі / Т. Процька. – Мінск: “Навука і тэхніка, 1994. – 63 с.

24. Савіцкі, Э.М. Матэрыяльныя ўмовы жыцця насельніцтва Беларусі ў пач. XX ст. / Э.М. Савіцкі // З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: Вуч.-метад. зб. – Вып. 2. / Г.П. Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1997. – С. 57–69.

25. Сасім, А.М. Асаблівасці правядзення рэформы 1861 г. на Беларусі / А.М. Сасім // З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: Вуч.-метад. зб. – Вып. 2. / Г.П.

Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1997. – С. 35–56.

26. Снапкоўская, С. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. / С. Снапкоўская. – Мінск: Нац. інстытут адукацыі, 1998. – 191 с.

27. Сосна, У.А. Рэфармаванне дзяржаўнай вёскі на Беларусі ў канцы XVIII – 60-х гг. XIX ст. / У.А. Сосна // З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: Вуч.-метад. зб. – Вып. 2. / Г.П. Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1997. – С. 15–34.

28. Сташкевіч, М. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г.) / М. Сташкевіч // Беларус. гіст. часоп. – 1999. – № 3-4.

29. Тарле, Е.В. Наполеон / Е.В. Тарле. – М.: АСТ, 2008. – 413 с.

30. Туміловіч, Г. Дваранства на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Г. Туміловіч // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 4. – С. 53 – 59.

31. Унучак, А. “Наша ніва” і ідэйнае выхаванне беларускай інтэлігенцыі / А. Унучак // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 4. – С. 16.

32. Філатава, А. Стан беларуска-літоўскага грамадства ў час вайны 1812 г. / А. Філатава // Французская рэвалюцыя і лёсы свету. – Мн., 1992.

33. Філякоў, У.Г. Шляхі развіцця беларускай культуры у пачатку XX ст. / У.Г. Філякоў // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі: Зб. арт. – Мінск, 1992. – С. 110 – 117.

34. Цьвікевіч, А. “Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.: фотакопіі: у 2 ч./ А. Цьвікевіч. – Мінск: Белдзяржвыд, 1929.

35. Чаропка, В. Іван Хруцкі: адкрыццё мастака (да 200-годдзя з дня нараджэння) / В. Чаропка // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – №.1. – С. 3–14.

36. Чаропка, В. Рыцар свабоды. Валерый Урублеўскі / В. Чаропка // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – № 5–6.

37. Чаропка, В. Творчы геній Напалеона Орды / В. Чаропка // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – № 2. – С. 48–55.

38. Швед, В.В. Масоны і ложы на землях Беларусі (канец XVIII – першая чвэрць XIX ст.): бібліягр. слоўн. / В.В. Швед. – Гродна: Гродз. дярж. ун-т імя Я. Купалы, 2007. – 275 с.

39. Швед, В.В. Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863) / В.В. Швед; навук. рэд. П.І. Брыгадзін. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т імя Я. Купалы, 2001. – 415 с.

Лекцыя 6

1. Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. – Мінск: ВЦ “Бацькаўшчына”, 1996. – 264 с.

2. Игнатенко, И.М Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии / И.М. Игнатенко. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 254 с.

3. Іванова, В. Першая сусветная вайна ў дакументах беларускіх архіваў / В. Іванова // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 1. – С. 77.

4. Ігнаценка, І. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі: Асаблівасці і вынікі / І. Ігнаценка. – Мінск: БелНДІДАС, 1995. – 270 с.

5. Касцюк, М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 2000. – 307 с.

6. Коршук, В.К. Государственность Беларуси: Проблемы формирования в программах политических партий / В.К. Коршук, Р.П. Платонов, И.Ф. Романовский, Е.Г. Богданович. – Минск: БГУ, 1999. – 188 с.
7. Круталевич, В.А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В.А. Круталевич. – 2-е изд., доп. – Минск: Право и экономика, 2003. – 585 с.
8. Луцкевіч, А.І. За дваццаць пяць гадоў (1903–1928). Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый / А.І. Луцкевіч; паслясл. А.М. Сідаровіча. – Мінск: БелСЭ, 1991. – 64 с.
9. Ляхоўскі, У. Адукацыйная палітыка германскіх улад на акупіраванай тэрыторыі Беларусі (1915–1918 гг.) / У. Ляхоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 12. – С. 31.
10. Марцуль, Г.С. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва. Іншаземная інтэрвенцыя (1917–1920 гг.). Ч.1–2 / Г.С. Марцуль, Ж.А. Канцавая. – Мінск, 1995.
11. Протько, Т.С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.) / Т.С. Протько. – Минск: Тесей, 2002. – 687 с.
12. Рудовіч, С. Час выбару: праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе / С. Рудовіч. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – 200 с.
13. Усебеларускі з'езд 1917 года: сведчанне сучасніка / Прадмова і публікацыя В. Скалабана // Беларус. гіст. часоп. – 1993. – № 1. – С. 62–69.
14. Юхо, Я. Беларускія ўрады 1918–1921 гг. і іх паўнамоцтвы / Я. Юхо // Беларус. гіст. часоп. – 1993. – № 4. – С. 63–68.

Раздзел III. Беларусь савецкая (1919 – 1991 гг.). Заходняя Беларусь у складзе Польшчы (1921 – 1939 гг.)

Лекцыя 7. БССР у міжваенны перыяд (1919 – 1939 гг.)

План

1.Першае абвяшчэнне БССР. Літбел.

2. Савецка-польская вайна і другое абвяшчэнне БССР.

3. Пераход ад палітыкі "ваеннага камунізму" да новай эканамічнай палітыкі (НЭП). Палітыка беларусізацыі.

4. Індустрыялізацыя і калектывізацыя ў СССР і БССР.

5. Грамадска-палітычнае жыццё ў СССР і БССР у 1930-ых гг. Развіццё культуры і асветы.

Вызначальныя паняцці: *палітыка "ваеннага камунізму", харчразвёрстка, харчпадатак, "Рудабельская рэспубліка", "Слуцкі збройны чын", нэп, чырвонец, беларусізацыя, індустрыялізацыя, калектывізацыя, дзяржаўны сацыялізм, нацдэмы.*

1. Першае абвяшчэнне БССР. Літбел. На вызваленых землях ствараліся органы савецкай улады. Яшчэ ў студзені 1918 г. пры Народным камісарыяце па справах нацыянальнасцей РСФСР быў створаны Беларускі нацыянальны камісарыят (Белнацкам) пад кіраўніцтвам А. Чарвякова. Ён заахвочваў савецкія ўлады да вырашэння пытання беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. Супраць гэтай ініцыятывы выступіў Аблвыкамзах, які ўвогуле не лічыў беларусаў асобным народам і не бачыў патрэбы ў вырашэнні нацыянальнага пытання. У снежні 1918 г. было выбрана Цэнтральнае бюро беларускіх камуністычных арганізацый (Дз. Жылуновіч). Белнацкаму і Цэнтральнаму бюро было даручана падрыхтаваць Маніфест аб беларускім урадзе. 30 снежня адбыўся Першы з'езд Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі, на якім было абмеркавана пытанне аб складзе Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі. 1 студзеня 1919 г. было абвешчана стварэнне Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь (ССРБ). Але 16 студзеня ЦК РКП(б) прыняў рашэнне аб перадачы Смаленскай, Віцебскай, Магілёўскай губерняў у склад РСФСР, а Мінскай і Гродзенскай губерням было дырэктыўна прапанавана стварыць сумесную дзяржаву з Літоўскай Савецкай Рэспублікай. 27 лютага 1919 г. на аб'яднаным пасяджэнні ЦВК ССРБ і ЛССР было прынята рашэнне аб утварэнні Літбел.

2. Савецка-польская вайна і другое абвяшчэнне БССР. У лістападзе 1918 г. падчас адступлення нямецкіх войск была створана незалежная польская дзяржава, якая абапіралася на ідэю адраджэння Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Па сутнасці гэта азначала вайну з Савецкай Расіяй, да якой польскае кіраўніцтва пры фінансавай падтрымцы буйнейшых заходніх краін было падрыхтавана. У снежні 1918 г. Польшча перайшла ў наступленне на беларускія і ўкраінскія землі. Да сакавіка 1919 г. польскія войскі акупіравалі шэраг беларускіх гарадоў. Урад Літбел, які праводзіў жорсткую палітыку ваеннага камунізму (харчразвёрстка, палітычныя рэпрэсіі, адмова ад перадачы зямлі непа-срэдна сялянам), не здолеў арганізаваць абарону. У жніўні 1919 г. быў захоплены Мінск. Восенню фронт усталяваўся на р. Беразіна.

На занятых тэрыторыях польскія акупанты праводзілі надзвычай жорсткую палітыку. Толькі ў некаторых кіраўнікоў БНР захаваліся ілюзіі адносна прызнання незалежнасці беларускай дзяржавы. Рада БНР раскалолася па пытанні супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Да арганізаваных камуністамі і эсэрамі партызанскіх атрадаў пачалі далучацца прадстаўнікі іншых палітычных сіл. Распачатае вясной 1920 г. наступленне палякаў дазволіла ім захапіць шэраг беларускіх і ўкраінскіх гарадоў. Летам Чырвоная Армія пачала контрнаступленне, і да жніўня 1920 г. ўся тэрыторыя Беларусі была

занята савецкімі войскамі. У гэтых умовах Савецкая Расія была вымушана пачаць супрацоўніцтва з буржуазным урадам Літвы. Пра Літбел размовы больш не ішло. 31 ліпеня 1920 г. ў Мінску была прынята дэкларацыя, якая абвяшчала незалежнасць Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь. У жніўні 1920 г. польская армія здолела перайсці ў наступленне пад Варшавай і зноў заняць значную частку Беларусі. 12 кастрычніка 1920 г. ў Рызе быў падпісаны дагавор з Польшчай аб перамір'і.

Падпісанне перамір'я не спыніла ваенных дзеянняў. Пры падтрымцы польскага боку ў лістападзе на тэрыторыю Беларусі ўвайшлі атрады пад кіраўніцтвам С. Булак-Балаховіча, які абвясціў сябе начальнікам Беларускай дзяржавы. Але пасля захопу Мазыра, Петрыкава, Калінкавіч гэтыя злучэнні былі разбіты. У лістападзе – снежні 1920 г. адбылося ўзброенае выступленне на Случчыне (Слуцкі збройны чын), удзельнікі якога выступалі за беларускую дзяржаўнасць.

18 сакавіка 1921 г. паміж Савецкай Расіяй, Украінай і Польшчай быў падпісаны Рыжскі мірны дагавор, паводле якога Польшча атрымала заходнюю частку Беларусі з больш чым 4-мільённым насельніцтвам. Усходняя частка Беларусі апынулася ў складзе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і Расійскай Савецкай Федэратыўнай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Другое абвяшчэнне БССР. Аднаўленне БССР адбылося 31 ліпеня 1920 г. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў 1920 г. прыняў дадаткі да Канстытуцыі 1919 г., вызначыў вышэйшыя органы ўлады ў краіне. Вышэйшым кіруючым органам быў з'езд Саветаў, а паміж з'ездамі – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт ССРБ, выканаўчым органам – Савет Народных Камісараў ССРБ. Старшынёй ЦВК і СНК ССРБ быў абраны А.Р. Чарвякоў.

18 сакавіка 1921 года быў падпісаны Рыжскі мірны дагавор, згодна з якім тэрыторыя Беларусі плошчай больш за 100 тыс. кв. км і з насельніцтвам звыш 4 млн. чалавек адышла да Польшчы. Тэрыторыя БССР вызначалася 6 паветамі былой Мінскай губерні з насельніцтвам 1634 тыс. чалавек. Самая ўплывовая і шматлікая партыя беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў адмовілася падпісаць Дэкларацыю аб абвяшчэнні незалежнасці ССРБ, бо яна не адпавядала яе палітычнай праграме. ЦК БПСР патрабаваў склікаць Усебеларускі працоўны кангрэс, сфарміраваць кааліцыйны ўрад з прадстаўнікоў камуністаў і партый нацыянальнай дэмакратыі, утварыць беларускае войска, аднавіць БССР у этнаграфічных межах пражывання беларусаў, абвясціць беларускую мову дзяржаўнай. Бальшавікі адхілілі гэтыя патрабаванні. БПСР абвясціла сябе палітычнай апазіцыяй. ЦК партыі бальшавікоў, замацоўваючы сваю манаполію на ўладу, выкарыстоўвала супраць апазіцыі не толькі ідэалагічную барацьбу, а таксама і рэпрэсіўныя меры. У лютым 1921 г. Надзвычайнай камісіяй Беларусі было арыштавана 860 членаў БПСР. Усе яны былі інтэрніраваны ў Заходнюю Беларусь.

30 снежня 1922 г. БССР разам з РСФСР, УССР і ЗСФСР падпісала дамову аб стварэнні СССР. У Цэнтральны Выканаўчы Камітэт СССР ад БССР увайшло 7 чалавек. А.Р. Чарвякоў стаў адным са старшынь Прэзідыума ЦВК СССР.

У пачатку 20-х гг. БССР мела цэлы шэраг нацыянальных праблем, якія павінна была вырашыць палітыка беларусізацыі. Пленум ЦБ КП(б)Б у чэрвені 1923 г. вызначыў практычныя мерапрыемствы па правядзенні гэтай палітыкі ў жыццё. Адным з асноўных яе накірункаў было тэрытарыяльнае самавызначэнне беларускага народа: у 1924 г., а затым у 1926 г. да БССР былі далучаны паветы Віцебскай, Гомельскай і часткова Смаленскай губерняў, большую частку насельніцтва якіх складалі беларусы. У выніку двух узбуйненняў тэрыторыя БССР склала 125 950 кв. км з насельніцтвам каля 5 млн. чалавек. Палітыцы нацыянальнага адраджэння Беларусі спрыяла палітычная амністыя (1923) тых беларускіх дзеячаў, якія пагаджаліся супрацоўнічаць з савецкай уладай. З замежжа ў БССР пераехалі многія ўдзельнікі беларускага нацыянальнага руху.

3. Пераход ад палітыкі "ваеннага камунізму" да новай эканамічнай палітыкі (НЭП). Палітыка беларусізацыі. Пасля заканчэння савецка-польскай вайны БССР апынулася ў цяжкім эканамічным становішчы: назіраліся моцны спад прамысловай вытворчасці, інфляцыя. Сяляне пакутавалі ад харчразвёрсткі, у гарадах большасць прадуктаў размяркоўвалася па картках. Таму ў 1921 – 1928 гг. у БССР, як і ў іншых савецкіх рэспубліках, праводзілася новая эканамічная палітыка (нэп), мэтай якой было аднаўленне разбуранай войнамі і рэвалюцыямі эканомікі. Нэп складалася з шэрагу наступных рэформ, сутнасць якіх выкладзена ў табл. 3:

Табліца 3

Аграрная	Канчатковае пераразмеркаванне памешчыцкай зямлі, пераход ад харчразвёрсткі да харчпадатку (1921 г.),
Прамысловая	Падтрымка дробных уласнікаў, арандатараў і канцэсіянераў, пераход буйных прадпрыемстваў да самаакупнасці, пераход да здзельнай аплаты працы (1923 г.), ліквідацыя глаўкаў, стварэнне трэстаў і сіндыкатаў.
Банкаўская	Аднаўленне Дзяржбанка, стварэнне акцыянерных і камерцыйных банкаў (1921 г.), адмена абмежаванняў на захоўванне банкамі грашовых сум прыватных асоб і арганізацый, гарантыя тайны ўкладанняў.
Фінансавая	Увядзенне саўзнакаў і забяспечанага золатам чырвонца (1922 – 1924 гг.).
Гандлёвая	Дзяржаўная манапалізацыя знешняга і дазвол прыватнага і кааператыўнага гандлю на ўнутраным рынку.

Новая эканамічная палітыка была накіравана на фарміраванне высокай прадукцыйнасці працы, дэцэнтралізацыю і лібералізацыю эканомікі. Арганізацыя працы пачала будавацца на прынцыпах матэрыяльнага стымулявання. Была адноўлена грашовая аплата працы, уведзены тарыфы зарплаты, ліквідавана ўраўнілаўка пры аплаце працы.

У верасні 1922 г. быў прыняты закон "Аб працоўным землекарыстанні", які дазваляў наёмную працу. Наркамзем БССР Дз.Ф. Прышчэпаў (1925 – 1929) арыентаваўся на стварэнне хутарскіх і вотрубных, разам з падтрымкай калектыўных гаспадарак. Для развіцця эканомікі рэспублікі важнае значэнне мелі павышэнне прадукцыйнасці працы сялян і рабочых, пераадоленне інфляцыі і выкарыстанне рынку ў якасці галоўнага эканамічнага рэгулятару.

У выніку нэпа да 1926–1927 гг. валавы ўнутраны прадукт БССР перасягнуў узровень 1913 г. Павысіўся і сярэдні ўзровень жыцця. Калі ў 1913 г. сярэдні гараджанін спажываў 29 кг мяса ў год, то ў 1926 г. – больш за 41 кг. Аднак меўся і адваротны бок рынкавых пераўтварэнняў. Зноў з'явіліся бедныя і багатыя. Гарады пакутавалі ад беспрацоўя. Трэба таксама заўважыць, што бальшавіцкія ўлады разглядалі нэп толькі

як часовы адыход ад палітыкі дзяржаўнага сацыялізму, таму нельга сказаць, што гэты працэс меў трывалы падмурак.

Беларусізацыя. Лібералізацыя эканомікі суправаджалася адпаведнымі мерапрыемствамі ў галіне нацыянальнай беларускай культуры і адукацыі, якія атрымалі назву беларусізацыі (1924 – 1929). Тэарэтычную аснову палітыка атрымала ў дзейнасці першага кіраўніка Інстытута беларускай культуры (Інбелкульта) У.М. Ігнатоўскага. Складалася яна з шэрагу мерапрыемстваў, сярод якіх вызначаецца ўвядзенне беларускай мовы як мовы справаводства ва ўсіх партыйных, савецкіх установах і арміі, перавод на беларускую мову выкладання ва ўсіх школах і ВНУ, вывучэнне беларускай гісторыі і культуры, стварэнне кафедраў беларусазнаўства ва ўсіх ВНУ краіны, арганізацыя дзейнасці беларускіх выдавецтваў. Асобным накірункам беларусізацыі становіцца працэс каранізацыі мясцовых органаў улады і кіравання.

Разам з палітыкай беларусізацыі ў 20-я гг. праводзілася барацьба з непісьменнасцю. У пачатку 30-х гг. колькасць непісьменных сярод дарослага насельніцтва скарацілася да мінімуму. Адчыняліся новыя школы. У 1929 – 1930 гг. ў савецкай краіне была ўведзена ўсеагульная пачатковая адукацыя. Прычым дзеці розных нацыянальнасцей мелі магчымасць вучыцца на роднай мове. Для нацыянальных школ рыхтаваліся спецыяльныя педагагічныя кадры. Да 1928 г. ўжо каля 80 % школ праводзіла выкладанне на беларускай мове. У 1921 г. пачаў сваю працу Беларускі дзяржаўны універсітэт, у 1922 г. – Інстытут беларускай культуры (з 1929 г. – Акадэмія навук БССР). Былі таксама створаны політэхнічны, сельскагаспадарчы інстытуты (у 1925 г. быў аб'яднаны з інстытутам у Горках у сельскагаспадарчую акадэмію) і ветэрынарны інстытут у Віцебску. Усяго ў БССР у гэты перыяд працавала сорак навукова-даследчых устаноў.

4. Індустрыялізацыя і калектывізацыя ў СССР і БССР. Але галоўнай мэтай савецкай краіны была падрыхтоўка сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. Гэтаму павінна была адпавядаць і эканамічная палітыка. Нэп, з аднаго боку, вырашыла пытанне аднаўлення разбуранай гаспадаркі, але яе метады не падыходзілі для далейшага кроку – стварэння ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі буйной машыннай вытворчасці. У 1928 г. цэнтральныя савецкія ўлады распачалі пераход да планавай эканомікі. З гэтай мэтай 1 кастрычніка 1928 г. пачаў дзейнічаць першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі. Быў абвешчаны курс на паскораную індустрыялізацыю і калектывізацыю. Ад рынкавых метадаў забеспячэння эканомікі ўрад перайшоў да цэнтралізаванага размеркавання і дырэктыўных загадаў. Дзяржава манапалізавала сродкі вытворчасці. Стварыўся вялізны бюракратычны апарат. Толькі за дзве першыя пяцігодкі (1928 – 1932; 1933 – 1937) у БССР было пабудавана 1700 новых прадпрыемстваў, галоўным чынам у сферы харчовай і лёгкай прамысловасці. Каб знайсці сродкі, улады рэспублікі замарожвалі зарплату рабочых, скарачалі выдаткі на сацыяльную сферу. Да 1935 г. дзейнічала карткавая сістэма забеспячэння. Заніжаліся на сельскагаспадарчыя і, наадварот, непамерна завышаліся цэны на прамысловыя тавары. Але асноўнай крыніцай паступлення сродкаў для індустрыялізацыі стала стварэнне на вёсцы калектыўных сялянскіх гаспадарак. Узровень жыцця насельніцтва на пачатку 30-х гг. значна пагоршыўся. Энтузіязм працоўных падаграваўся масавай прапагандай. Шырока выкарыстоўваліся неэканамічныя формы прымусу. Незадаволеныя арыштоўваліся.

Летам 1929 г. былі абвешчаны суцэльная калектывізацыя і ліквідацыя заможнай часткі сялян-кулакоў як класа, забараняліся арэнда зямлі і найманне рабочых. Большую частку сялянства прымусова вымушалі ўступаць у калгасы. Ствараліся новыя саўгасы і машынна-трактарныя станцыі (МТС). Большая частка прадукцыі, выраблена калгаснікамі, забіралася дзяржавай. Аднаасобнікі абкладаліся вялікімі падаткамі. У

выніку знізіліся паказчыкі развіцця сельскай гаспадаркі, у 1933 г. ў некаторых раёнах БССР пачаўся голад. Сяляне актыўна выступалі супраць гвалту з боку ўладаў.

У 1929 – 1930 гг. яны ў вялікай колькасці забівалі жывёлу, каб не перадаваць яе ў калгасы (калі ў 1928 г. ў БССР налічвалася 2189,2 тысяч галоў буйной рагатай жывёлы, то ў 1933 г. – толькі 1354,7 тысяч галоў). Яшчэ адной формай пратэсту становяцца сялянскія выступленні (толькі за першыя чатыры месяцы 1930 г. іх было адзначана больш за 500).

Пасля выступлення Сталіна ў прэсе з крытыкай перагібаў пры ажыццяўленні калектывізацыі і прыняцця партыйнай пастановы "Аб барацьбе са скрыўленнем партыйнай лініі ў калгасным руху" ў 1930 і 1932 гг. назіраўся масавы выхад сялян з калгасаў. Але ўлады адказвалі рэпрэсіямі. Раскулачванню падвяргаліся не толькі кулакі, але часам і сераднякі. Толькі па пастанове 1932 г. аб недатыкальнасці маёмасці калгасаў у БССР больш за 10 тыс. чалавек было абвешчана "ворагамі народа". У 1935 г. было калектывізавана ўжо 85,6 % сялянскіх двароў, а ў 1939 г. – 90 %. Ліквідаваліся хутарскія гаспадаркі. Сялян з 1938 г. вывозілі на малаасвоеныя землі.

5. Грамадска-палітычнае жыццё ў СССР і БССР у 1930-ых гг. Развіццё культуры і асветы. У канцы 1920-х гг. пачаўся курс на згортванне беларусізацыі. Канстытуцыя 1927 г., прынятая VIII з'ездам Саветаў, захавала самаўладдзе Саветаў. Канстытуцыя 1937 г. вызначала вышэйшым органам улады Вярхоўны Савет. Усталяванне ў СССР дыктатуры Сталіна прывяло да масавых чыстак партыйных арганізацый ад "ворагаў народа" і палітычных рэпрэсій. Толькі па справе 1930 г. аб неіснуючым "Саюзе вызвалення Беларусі" было арыштавана 108 чалавек, у тым ліку В. Ластоўскі, Дз. Прышчэпаў, А. Смоліч, М. Гарэцкі і інш. Унутраны тэрор не аслабляўся да смерці Сталіна ў 1953 г. Яго ахвярамі сталі многія палітычныя і культурныя дзеячы, вучоныя, артысты, пісьменнікі, святары і нават простыя людзі – каля 600 тыс. грамадзян Беларусі. Але большую частку рэпрэсіраваных складалі сяляне.

З поспехам развівалася тэатральнае і музычнае мастацтва. Працаваў Беларускі дзяржаўны драматычны тэатр (з 1926 г. – БДТ-1), мастацкім кіраўніком якога з 1921 г. з'яўляўся Я. Міровіч, першы заслужаны артыст БССР (1928). З 1920 г. дзейнічае трупа У. Галубка (БДТ-3). У 1926 г. ў Віцебску адчыніўся БДТ-2. У Гомелі і Магілёве з'явіліся сімфанічныя аркестры. У 1926 г. ў Ленінградзе быў зняты першы беларускі фільм "Лясная быль" Ю. Тарыча. У 1928 г. там жа пачала працаваць студыя мастацкіх фільмаў "Савецкая Беларусь".

Актыўна праходзіла і літаратурнае жыццё. У 20-я гг. існавала некалькі буйных літаратурных аб'яднанняў: "Маладняк" (М. Лынькоў, М. Чарот, П. Трус, П. Галавач і інш.), з якога ў 1926 – 1927 гг. адлучыліся "Узвышша" (А. Бабарэка, П. Глебка, З. Бядуля, М. Лужанін, К. Крапіва і інш.) і "Полымя" (Я. Колас, Я. Купала, М. Зарэцкі, Ц. Гартны, М. Чарот і інш.). У 1928 г. "Маладняк" ператварыўся ў Беларускую асацыяцыю пралетарскіх пісьменнікаў (БелАПП).

Фарсіраваная індустрыялізацыя 30-х гг. і патрэба ў кадрах вымусіла ўрад яшчэ больш уважліва ставіцца да адукацыі. У гэты час былі адчынены кансерваторыя (1932), філармонія (1937), тэатр оперы і балета (1933). У 1934 г. І з'езд пісьменнікаў Беларусі арганізацыйна аформіў стварэнне Саюза пісьменнікаў Беларусі. Аднак сталінскія рэпрэсіі, якія закранулі амаль усіх дзеячаў культуры (арыштоўваліся нават Я. Купала і Я. Колас) не садзейнічалі імкліваму развіццю літаратуры, навукі і мастацтва.

Пытанні для самакантролю: 1. З якой мэтай былі створаны БССР і Літбел? 2. Чаму не атрымалі поспеху спробы стварэння незалежнай беларускай дзяржавы ў 1917 – 1921 гг.? 3. Як змянілася тэрыторыя БССР у 1921 – 1939 гг.? 4. Што сабой уяўляла новая эканамічная палітыка? Якія адметныя рысы яна мела на Беларусі? 5. Што сабой уяўляла палітыка беларусізацыі? 6. Што такое індустрыялізацыя і калектывізацыя?

Вызначце іх асноўныя этапы і асаблівасці на тэрыторыі БССР. 7. Якія змены адбываліся ў культурным жыцці БССР у 1929 – 1930-я гг.? Як гэта суадносілася з палітычнымі і эканамічнымі працэсамі?

Лекцыя 8. Заходняя Беларусь у складзе Польшчы (1921–1939)

План

1. Рыжскі мір. Тэрыторыя Заходняй Беларусі.
2. Эканоміка і палітычны стан заходнебеларускіх зямель у складзе Польшчы.
3. Нацыянальна-вызваленчы рух.
4. Развіццё заходнебеларускай культуры.

Вызначальныя паняцці: *"Белапольшча", санацыя, асаднікі, камасацыя, парцэляцыя, сервітуты, паланізацыя, пацыфікацыя, БСРГ, КПЗБ, КСМЗБ, БПСР, "Беларускі пасольскі клуб", ТБШ.*

1. Рыжскі мір. Тэрыторыя Заходняй Беларусі. У выніку падпісання Рыжскага мірнага дагавора паміж Польшчай і Савецкай Расіяй (18.03.1921) заходнія беларускія тэрыторыі плошчай 98 815 кв. км з насельніцтвам звыш 3 мільёнаў чалавек (з іх беларусаў больш за 50 %) сталі часткай "другой Рэчы Паспалітай". Яны былі падзелены на чатыры ваяводствы (Віленскае, Беластоцкае, Наваградскае і Палескае), 29 паветаў і гміны. Палякі называлі гэтыя тэрыторыі "крэсы ўсходнія", "паўночна-ўсходнія землі Польшчы", "Белапольшча", што падкрэслівала пазіцыю непрызнання беларускіх зямель як асобнай не толькі тэрытарыяльна-палітычнай, але і этнічнай адзінкі.

2. Эканоміка і палітычны стан заходнебеларускіх зямель у складзе Польшчы.У эканамічным плане Заходняя Беларусь была аграрным рэгіёнам. У сельскай гаспадарцы гэтага краю было занята звыш 80 % насельніцтва. Многія сяляне пакутавалі ад мала- ці беззямелля. Звыш 50 % пашы належала памешчыкам. У 20-х гг. польскі ўрад праводзіць на далучаных землях шэраг аграрных рэформ: парцэляцыю – продаж памешчыкамі праз банк часткі сваіх зямель па фіксаваных цэнах; камасацыю – аб'яднанне ў адзіны надзел дробных сялянскіх палосак і высяленне сямей на хутары; пераход сервітутаў – сумесных для карыстання памешчыкаў і сялян зямель (сенажаць, лес, месца для рыбнай лоўлі і інш.) – да прыватных уласнікаў. У выніку комплексных мерапрыемстваў у сельскай гаспадарцы ўмацавалася становішча заможных і сярэдніх сялян, паскорыўся працэс сацыяльнага расслаення на вёсцы, актывізавалася канцэнтрацыя сельгасвытворчасці. У 1926 г. быў прыняты закон, па якім польскія афіцэры і унтэрафіцэры (асаднікі) маглі набываць на далучаных да Польшчы землях за невялікія грошы надзелы плошчай ад 15 да 45 гектараў. Яны мелі права насіць зброю і карыстацца ёй па сваім жаданні. Гэтай мерай польскі ўрад імкнуўся стварыць сабе сацыяльную апору на вёсцы.

Прамысловасць Заходняй Беларусі насіла пераважна дробны характар (каля 80 % прадпрыемстваў) з найбольшым развіццём харчовай і дрэваапрацоўчай галін. У адносінах да рабочых прымянялася пашыраная сістэма штрафаў, не развівалася сацыяльнае заканадаўства (рабочы дзень дасягаў 12–14 гадзін, не было шпітальных кас і інш.). Сярэдняя заработная плата рабочага на заходнебеларускіх прадпрыемствах складала каля 68 % ад заработнай платы рабочага ў Цэнтральнай Польшчы. Значна абвастрыў стан працоўных эканамічны крызіс 1929–1933 гг., у выніку 46 % рабочых засталіся без працы. Адным з вынікаў непамернай эксплуатацыі народа і цяжкага сацыяльна-эканамічнага стану стаў масавы выезд за мяжу: за 1921–1939 гг. краіну пакінулі каля 120–150 тысяч чалавек; выхадцы з Беларусі пераязджалі ў Канаду, ЗША, краіны Заходняй Еўропы і Лацінскай Амерыкі.

Яшчэ адным паказчыкам цяжкага становішча стала нацыянальна-рэлігійная палітыка польскага ўрада, якая мела мэтай непрызнанне і далейшае знішчэнне беларускай нацыі. Зачыняліся навучальныя ўстановы з беларускай мовай навучання, мясцовыя настаўнікі замяняліся польскімі, скарачалася колькасць беларускіх бібліятэк, клубаў, хат-чытальняў, выдавецтваў, а значыцца і выданняў (з 23 беларускіх газет і часопісаў у 1927 г. праз пяць год засталося толькі 8). Беларускую мову забаранялася ўжываць у дзяржаўных установах. Няведанне польскай мовы прызнавалася непісьменнасцю і вяло да пазбаўлення выбарчых правоў. Зачыняліся ці ператвараліся ў каталіцкія праваслаўныя храмы.

3. Нацыянальна-вызваленчы рух. На тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічала 19 турмаў і канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай. Рэжым санацыі Ю. Пілсудскага (1926–1939) узмацніў сацыяльны, нацыянальны і рэлігійны прыгнёт, што выклікала актывізацыю нацыянальна-вызваленчага і рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. У першай палове 20-х гг. пераважалі ўзброеныя выступленні партызанскага характару. У паўночна-заходнім рэгіёне дзейнічалі беларускія эсэры; яны вызначалі патрабаванні самавызначэння беларускіх зямель і спынення ўрадавых рэпрэсій. З 1923 г. ў заходнебеларускім рэгіёне пачынае дзейнічаць камуністычная партыя (КПЗБ), якая разам з заходнеўкраінскай, з'яўлялася часткай кампартыі Польшчы (КПП). У 1924 г. з'явіўся Камуністычны Саюз Моладзі Заходняй Беларусі (першы сакратар – В. Харужая). З'ўленне новай палітычнай сілы – КПЗБ – спрыяла пашырэнню партызанскага руху. Але актывізацыя ўзброеных выступленняў паўплывала на ўвядзенне асаднага становішча і далейшае згортванне партызанскай барацьбы.

У сярэдзіне 20-х гг. на палітычную сцэну выходзіць яшчэ некалькі сіл, сярод якіх вызначаецца Беларуская сялянска-работніцкая грамада (БСРГ). За два гады яе існавання (1925–1927) яна ператварылася ў самую масавую палітычную арганізацыю сялян Еўропы. Яе праграмныя мэты: самавызначэнне Заходняй Беларусі, аб'яднанне ўсіх беларускіх зямель, сялянска-рабочы ўрад, ліквідацыя асадніцтва, дэмакратыя, свабода, нацыянальная роўнасць і навучанне на роднай мове. На пазіцыях нацыянальнага вызвалення беларускага народа стаялі некаторыя іншыя партыі і арганізацыі.

Яшчэ ў 1922 г. ў польскім сейме пачала сваю працу фракцыя "Беларускі пасольскі клуб", якую стварылі 11 лідэраў розных палітычных сіл Заходняй Беларусі. Яе галоўнай мэтай было адстойванне інтарэсаў беларускага насельніцтва праз парламенцкую дзейнасць. У 1927 г., напярэдадні выбараў у сейм была створана беларуская дэпутацкая фракцыя "Змаганне за інтарэсы сялян і рабочых" (І. Гаўрылік і інш.).

Увогуле сярэдзіна 20-х – пачатак 30-х гг. характарызаваліся імкненнем да спалучэння легальных і рэвалюцыйных формаў барацьбы. На выбарах 1928 г. толькі за дэпутатаў ад КПЗБ было аддадзена 26 % галасоў. У першай палове 30-х гг. значна зніжаецца колькасць выступленняў з нацыянальна-вызваленчымі лозунгамі. Прычына таму – эканамічны крызіс, які пацягнуў за сабой значнае пагаршэнне стану жыцця працоўных. У рабочым руху адзначаецца паступовы рост забастовачнай барацьбы з перавагай стачак эканамічнага характару. З 1931 г. пачынаецца рост сялянскіх выступленняў; адбываецца ўзброенае паўстанне сялян Кобрынскага павета (08.1933) і найбуйнейшае паўстанне нарачанскіх рыбакоў, у якім удзельнічала каля 5 тыс. чал. (1935 – 1939).

Другая палова 30-х гг. стала цяжкім часам для рэвалюцыйна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У Еўропе шырылася фашысцкая пагроза. У 1935 г. быў створаны адзіны антыфашысцкі фронт. Гэта садзейнічала рэвалюцыйнаму ўздыму 1936 – 1937 гг., які змяніўся спадам. Жорсткая рэпрэсіўная палітыка польскіх улад прыводзіла да

шматлікіх арыштаў лідэраў палітычных арганізацый (арыштавана больш за 30 тысяч чалавек) і забароны іх дзейнасці. У 1938 г. Камінтэрнам была распушчана КПП і яе адгалінаванне – КПЗБ.

4. Развіццё заходнебеларускай культуры. Зместам нацыянальна-культурнай палітыкі польскіх улад на заходнебеларускіх землях была прымусовая паланізацыя і асіміляцыя мясцовага насельніцтва. Супраць гэтага выступіла Таварыства беларускай школы. Яно дзейнічала на працягу 1921 – 1937 гг. У розны час яго ўзначальвалі Б. Тарашкевіч, І. Дварчанін, Р. Шырма і інш. Яго сябры выступалі за беларускую школу, рыхтавалі новыя падручнікі, стваралі чытальні, гурткі самаадукацыі. У канцы 20-х гг. пад націскам грамадскасці было адчынена 18 беларускіх школ. Ідэйным кіраўніком ТБШ стаў вучоны-філолаг, літаратар, аўтар “Беларускай граматыкі для школ” (1918) Браніслаў Тарашкевіч. Сапраўднымі асяродкамі беларускай мовы і культуры становяцца Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры (1926 – 1936), беларускія гімназіі ў Вільні (1914 – 1944), Наваградку, Нясвіжы, Радашковічах, Клецку, Будславе (зачынены ў канцы 20-х – пачатку 30-х гг.). У віленскіх выдавецтвах выходзяць “Хрэстаматыя беларускай літаратуры XI век – 1905 год” М. Гарэцкага (1922), “Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры (ад 1905 г.)” І. Дварчаніна (1927), падручнікі для беларускіх школ С. Рак-Міхайлоўскага, С. Паўлоўскага, беларускамоўныя часопісы і газеты (“Маланка”, “Шлях моладзі”, “Летапіс ТБШ” (“Беларускі летапіс”), “Беларуская крыніца” і інш.). У 1921 г. на базе прыватнай калекцыі беларускага археолага і этнографа І. Луцкевіча па ініцыятыве Беларускага навуковага таварыства (1918–1939) быў заснаваны Віленскі беларускі гісторыка-этнаграфічны музей. У навуковай і культурна-асветніцкай рабоце актыўна ўдзельнічалі В. Ластоўскі, А. Станкевіч, Б. Тарашкевіч, браты Луцкевічы і інш.

У час, калі ў БССР пачаўся працэс згортвання палітыкі беларусізацыі, супрацьстаянне прымусовай паланізацыі ў Заходняй Беларусі садзейнічала актывізацыі і аб’яднанню беларускай інтэлігенцыі. Нацыянальны фактар вызначаўся як галоўны ў сацыяльна-палітычнай барацьбе. У канцы 20-х – 30-я гг. палітыка польскага ўрада канчаткова павярнулася да ліквідацыі беларускіх нацыянальных асяродкаў (выдавецтваў і выданняў, культурна-асветніцкіх арганізацый).

Для заходнебеларускай літаратуры характэрна перавага паэтычнага жанру, які адзначаецца эмацыянальнай рэакцыяй на падзеі, актыўнай грамадзянскай пазіцыяй аўтараў (М. Танк, В. Таўлай, М. Засім), а таксама рамантызмам і лірызмам (Н. Арсеннева, К. Сваяк, У. Жылка і інш.). Выяўленчае мастацтва адметна касмічнымі, гістарычнымі і сімволіка-алегарычнымі карцінамі Я. Драздовіча (“Дух зла” і інш.), бытавымі палотнамі М. Сеўрука і П. Сергіевіча, партрэтам і пейзажам (Г. Семашкевіч), карыкатурамі Я. Горыда. Сур’ёзную працу па збіранні і прапагандзе беларускага фальклору праводзілі Р. Шырма, Г. Цітовіч. Утвараліся хоры (адзін з самых папулярных – хор Беларускага саюза студэнтаў у Вільні), рэпертуар якіх складаўся пераважна з беларускіх песень. Значны ўнёсак у музычную культуру зроблены кампазітарамі К. Галкоўскім, Л. Раеўскім, оперным спеваком і выканаўцам народных беларускіх песень М. Забэйда-Суміцкім.

Пытанні для самакантролю: 1. Дайце характарыстыку эканамічнага стану Заходняй Беларусі ў 20 – 30 гг. XX ст. 2. Вызначце асноўныя этапы нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Якія формы барацьбы адзначалі кожны з іх? 3. З якімі цяжкасцямі сутыкнулася заходнебеларуская культура ў 1921–1939 гг.?

Лекцыя 9. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны і Вялікай Айчыннай вайны (1939 - 1945 гг.)

План

1. Перадумовы і пачатак Другой сусветнай вайны. Далучэнне Заходняй Беларусі да БССР.

2. Баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. Прычыны няўдач Чырвонай Арміі.

3. Акупацыйны рэжым. Праблема калабарацыянізму.

4. Партызанскаяі і падпольная барацьба.

5. Вызваленне Беларусі. Заканчэнне вайны. Вынікі і ўрокі.

Вызначальныя паняцці: *таталітарызм, фашызм, "Барбароса", "бліц крыг", акупацыйны рэжым, "Ост", "новы парадак", генацыд, гета, Халакост, лагер смерці, тэрор, калабаранты, остарбайтары, Армія Краёва, партызанская і падпольная барацьба, "рэйкавая вайна", партызанскія зоны, партызанскія рэйды, карныя аперацыі, "Баграціён", "мінскі кацёл", дэпартацыя.*

1. Перадумовы і пачатак другой сусветнай вайны. Другая сусветная вайна была самай шырокамаштабнай ваеннай кампаніяй у сусветнай гісторыі. У ёй прыняла ўдзел 61 дзяржава; ваенныя дзеянні вяліся на тэрыторыі 40 краін. Асноўнай прычынай вайны стала незадавальненне Германіі і яе саюзнікаў (Італіі, Японіі) вынікамі першай сусветнай вайны, імкненне іх пераразмеркаваць сферы ўплыву ў свеце. У гэтых краінах да ўлады прыйшлі фашысцкія партыі. Асабліва жорсткі таталітарны рэжым усталяваўся ў Германіі. Нацыянал-сацыялістычная рабочая партыя Германіі на чале з А. Гітлерам праводзіла палітыку мілітарызацыі. Нацыянал-сацыялісты сцвярджалі, што немцы як прадстаўнікі "чыстай арыйскай расы" павінны панаваць у свеце. Іншыя народы павінны быць германізаваны, ператвораны ў рабоў ці цалкам знішчаны.

Тактыка мацнейшых дзяржаў (ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі) па накіраванні агрэсіі фашысцкай Германіі супраць СССР толькі актывізавала рост яе ваенна-стратэгічнага патэнцыялу. Не знайшла падтрымкі ў вышэйшых заходнееўрапейскіх колах і прапанова СССР аб стварэнні сістэмы калектыўнай бяспекі супраць фашызму. Перагаворы ваенных дэлегацый СССР, Англіі і Францыі аб каардынацыі дзеянняў супраць германскай агрэсіі, якія праводзіліся вясной – летам 1939 г. не прывялі да пагаднення. 23 жніўня 1939 г. паміж СССР і Германіяй быў падпісаны дагавор аб ненападзе, па сакрэтным пратаколе якога краіны падзялялі сферы ўплыву ў Еўропе. Гэты дакумент часова заспакоіў Гітлера ў тым, што Савецкі Саюз не будзе прадпрымаць актыўных дзеянняў супраць Германіі, калі тая распачне новую ваенную кампанію.

1 верасня 1939 г., Германія напала на Польшчу. Пачалася другая сусветная вайна. Францыя і Вялікабрытанія аб'явілі Германіі вайну, прытрымліваючыся свайго абяцання дапамагчы Польшчы, калі яна будзе ўцягнута ў ваенны канфлікт. Савецка-германскі пакт 23 жніўня 1939 г. аб ненападзе з сакрэтным дадатковым пратаколам, які вызначыў падзел еўрапейскіх краін на сферы ўплыву паміж СССР і фашысцкай Германіяй, падрыхтаваў умовы для ўключэння заходнебеларускіх і заходнеўкраінскіх зямель у склад СССР. Акрамя гэтага, СССР адзначае сферай сваіх інтарэсаў Латвію, Эстонію, Фінляндыю і Бесарабію. Пасля пачатку другой сусветнай вайны і заняцця нямецкімі войскамі ўласна польскай тэрыторыі (15 верасня 1939 г. захоплены Беласток) Савецкі ўрад аддае загад войскам Беларускага (камандуючы М.П. Кавалёў) і Украінскага франтоў аб пачатку вызваленчага паходу на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны (17.09.1939). Польскі ўрад не мог сябе лічыць у стане вайны з СССР, таму галоўнакамандуючы польскай арміі Э. Рыдз-Смігал загадвае не ўступаць ва ўзброеныя сутычкі з савецкімі войскамі. Гэта, а таксама пяціразовая перавага сіл

Чырвонай Арміі садзейнічалі таму, што ваенных дзеянняў паміж савецкімі і польскімі часцямі амаль не было.

Далучэнне Заходняй Беларусі да БССР. Ужо 22 верасня 1939 г. камбрыг Крывашэін і генерал Гудэрыан прымалі сумесны ваенны парад у Брэсце. Да 25 верасня заходнебеларускія землі былі поўнасцю заняты савецкімі войскамі, а 28 верасня падпісаны дагавор аб сяброўстве і мяжы паміж СССР і Германіяй, па якім часткі Варшаўскага і Люблінскага ваяводстваў перайшлі пад уплыў Германіі, а Літва – СССР. Хутка рашэннем Савецкага ўрада да Літвы былі далучаны Вільня і Віленскае ваяводства (10.10.1939).

Большасць насельніцтва ўспрыняла паход Чырвонай Арміі з радасцю. У гарадах утвараліся часовыя ўпраўленні, а ў вёсках сялянскія камітэты, якія разглядалі гаспадарчыя, адміністрацыйныя, культурна-асветніцкія пытанні. 28 – 30 кастрычніка 1939 г. Народны сход Заходняй Беларусі абвясціў усталяванне савецкай улады, нацыяналізацыю банкаў і буйной прамысловасці, канфіскацыю памешчыцкіх зямель. Было прынята рашэнне прасіць Савецкі ўрад аб далучэнні Заходняй Беларусі да БССР. Далучаная да Савецкай Беларусі тэрыторыя падзялілася на 5 абласцей і 101 раён. Утвараліся новыя органы ўлады, на дзейнасць якіх значны ўплыў аказвалі партыйныя і камсамольскія работнікі, працоўныя, прысланыя з СССР. Не ведаючы мясцовай спецыфікі, звычаяў, мовы, многія з іх выклікалі недавер і расчараванне мясцовага насельніцтва. Нацыяналізаваліся не толькі буйныя, але і дробныя прадпрыемствы. Праходзіла рэканструкцыя і будоўля новых заводаў і фабрык, павялічылася колькасць рабочых месцаў. Адкрываліся нацыянальныя школы, бясплатныя бальніцы і медыцынскія пункты.

Адмоўную ролю адыграла рэпрэсіўная палітыка сталінскага ўрада, у выніку якой на чэрвень 1941 г. ў Сібір, Казахстан і іншыя рэгіёны СССР было дэпартавана больш за 120 тысяч асаднікаў, заможных сялян, бежанцаў. На працягу другой паловы 30-х гг. былі арыштаваны і загінулі ў турмах кіраўнікі і дзеячы беларускага нацыянальнага руху М. Гарэцкі, Б. Тарашкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі, І. Дварчанін і інш. Былі разгромлены падпольныя арганізацыі прапольскага накірунку.

І ўсё ж аб'яднанне заходнебеларускіх зямель з БССР мела вельмі вялікае значэнне: пасля доўгага перапынку амаль усе тэрыторыі з пераважнай большасцю беларускага насельніцтва мелі адзіныя межы; гэта спрыяльна адбілася на развіцці беларускай нацыі. Значныя змены адбыліся ў сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці заходніх абласцей БССР.

2. Баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. Прычыны няўдач Чырвонай Арміі. Між тым Германія падпарадкоўвала сабе краіны Еўропы і рыхтавала моцны ўдар супраць СССР, які з'яўляўся сур'ёзнай перашкодай планам аб сусветным панаванні. У снежні 1940 г. быў гатовы план "Барбароса" – распрацоўка "бліц крыга", – маланкавай (за 3 – 4 месяцы) вайны з СССР. У маі 1941 г. быў зацверджаны "ОСТ" – план каланізацыі і знішчэння савецкіх народаў. Германія сур'ёзна рыхтавалася да вайны. Гэтага не магло не ўсведамляць савецкае кіраўніцтва. Але менавіта непадрыхтаванасць Чырвонай Арміі да вайны амаль усе даследчыкі лічаць асноўнай прычынай ашаламляльных перамог нацысцкай арміі ў першыя месяцы вайны.

22 чэрвеня 1941 г. пачалася Вялікая Айчынная вайна – вызваленчая барацьба савецкіх народаў супраць Германіі і яе саюзнікаў. Першы ўдар нямецкай групы армій "Цэнтр" (камандуючы генерал-фельдмаршал Ф. фон Бок) быў нанесены па часцях Заходняй асобай ваеннай акругі (камандуючы генерал арміі Дз. Паўлаў), якая размяшчалася пераважна на тэрыторыі Беларусі. Ужо 28 чэрвеня 1941 г. быў захоплены Мінск, а да канца жніўня 1941 г. ўся тэрыторыя Беларусі была занята нямецкімі войскамі. Асабліва жорсткае супраціўленне варожаму націску было аказана злучэннямі

Заходняга фронту пад Гродна (23 чэрвеня 1941 г.); амаль месяц ішлі абарончыя баі ў Брэсцкай крэпасці (22 чэрвеня – 20 ліпеня 1941 г.); пад Мінскам стойка змагаліся байцы 100-й дывізіі (генерал-маёр І.М. Русіянаў); цяжкія страты неслі абаронцы Магілёва (3 – 26 ліпеня 1941 г.) ля вёскі Буйнічы; пад Оршай немцы ўпершыню зведалі ўдар батарэі рэактыўных установак капітана І. Флёрава (14 ліпеня 1941 г.); на працягу дваццаці дзён ішла абарона Гомеля (да 19 жніўня 1941 г.). Каб спраўдзіць ваенна-гістарычныя пралікі, якія дапусціла вышэйшае ваенна-палітычнае кіраўніцтва СССР, у здрадзе інтарэсам Радзімы, у развале ўпраўлення войскамі былі абвінавачаны і расстраляны Дз. Паўлаў і іншыя военачальнікі акругі – усяго 12 чалавек. Нечаканасць вераломнага нападу Германіі, аб чым было абвешчана сродкамі масавай інфармацыі ў першыя ж гадзіны вайны, была хутчэй прапагандысцкім крокам, накіраваным на насельніцтва: вайна не была нечаканасцю ні для кіраўніцтва краіны, ні для жыхароў, асабліва прыгранічных раёнаў. На самай справе адной з важнейшых прычын паражэнняў савецкіх войск у пачатку вайны можна лічыць адсутнасць сур'ёзна прадуманай абарончай (а не наступальнай!) дактрыны, падрыхтаванай глыбокай абароны, а таксама перавагу ваеннага і эканамічнага патэнцыялу Германіі. Галоўны ўдар Сталін чакаў на Кіеўскім напрамку. Позна былі складзены і даведзены да ведама планы дзеянняў акругоў. Не былі прыведзены ў баявую гатоўнасць многія часці Заходняй асобай ваеннай акругі (частка войскаў аставалася ў летніх лагерах, некаторыя арміі знаходзіліся ў стане пераўзбраення і перафарміравання); назіраўся невысокі ўзровень баявой падрыхтоўкі салдат; невялікая колькасць новых узораў танкаў і самалётаў. Яшчэ не завяршылася інжынернае пераабсталяванне новай заходняй мяжы, якую атрымаў СССР пасля восеньскага (1939 г.) паходу на Польшчу. Умацаваныя раёны, якія вельмі актыўна будаваліся з вясны 1941 г., амаль не былі забяспечаны абсталяваннем і зброяй. Слабой аказалася зенітная абарона.

За перадваенныя гады было рэпрэсіравана звыш 40 тысяч афіцэраў і генералаў арміі. Нестабільны аказаўся маральна-палітычны стан сялянства (асноўны кантынгент арміі), незадаволенага прымусовай калектывізацыяй. Масавае знішчэнне нацыянальнай інтэлігенцыі абуджала абурэнне савецкім рэжымам. Да таго ж, аператыўная канфігурацыя часцей 10-й арміі ЗахАВА на беластоцкім выступе паграджала хуткім акружэннем войскаў з боку Гродна і Брэста. Гэтыя, а таксама многія іншыя прычыны паўплывалі на тое, што ў першыя месяцы вайны Чырвоная Армія не змагла даць рэальнага адпору гітлераўцам.

Пад Беластокам і Мінскам Чырвоная Армія страціла звыш 3,3 тыс. танкаў, 738 самалётаў (528 з іх не паспелі падняцца ў паветра); людскія страты склалі звыш 330 тысяч чалавек.

Ужо на другі дзень вайны з'явілася дырэктыва аб арганізацыі ўзброеных добраахвотных атрадаў для аховы ад падрыўных дзеянняў ворага; на Беларусі дзейнічала 78 знішчальных батальёнаў, групы самаахоы ў вёсках. За лета 1941 г. з тэрыторыі БССР было вывезена на Усход 99 фабрык і заводаў, электрастанцый, звыш 58 тысяч адзінак сельскагаспадарчай тэхнікі, 1,5 мільёна чалавек. У той жа час вялізныя ваенныя склады трапілі ў рукі ворага.

3. Акупацыйны рэжым. Праблема калабарацыянізму. Па распрацаваным нацыстамі плане "ОСТ", які тычыўся Усходняй Еўропы, павінна было быць знішчана і выслана 75 % беларускага насельніцтва, а астатніх планавалася анямечыць і выкарыстоўваць для абслугоўвання нямецкага грамадства, якое павінна было засяліць новыя тэрыторыі. На захопленай тэрыторыі ўсталёўваўся "новы парадак" – сістэма палітычных, ваенных, эканамічных мер, накіраваных на знішчэнне дзяржаўнага ладу і грамадства. Уся ўлада на акупіраванай тэрыторыі належала нямецкай ваеннай і цывільнай адміністрацыі, якая абапіралася на атрады СС, СД, СА, гестапа,

крымінальную і ахоўную паліцыю. На захопленай тэрыторыі БССР пражывала каля 9 мільёнаў чалавек. Для масавага знішчэння "непаўнацэннага" (з пункту гледжання акупантаў) насельніцтва будаваліся спецыяльныя месцы прымусовага ўтрымання: на Беларусі налічвалася каля 300 лагераў смерці. Найбуйнейшы – у Малым Трасцянцы – займаў трэцяе месца па колькасці загубленых пасля Асвенціма і Майданака (звыш 200 тыс. чал.). Пад прымусовае пражыванне людзей па расавых, прафесійных, рэлігійных і іншых прыкметах адводзіліся цэлыя гарадскія кварталы – гета. На тэрыторыі нашай рэспублікі дзейнічала толькі 155 гета для яўрэйскага насельніцтва, – ва ўсіх гарадах і мястэчках, дзе пражывалі яўрэі. Акрамя гэтага, татальнаму знішчэнню на ўсёй тэрыторыі СССР падлягалі цыгане, гомасексуалісты, псіхічна хворыя людзі і г. д. Супраць партызан і мірных жыхароў Беларусі было арганізавана, па няпоўных дадзеных, звыш 120 буйных карных экспедыцый, падчас якіх было спалена разам з жыхарамі 628 вёсак.

У ідэалагічным плане акупанты імкнуліся падзяліць насельніцтва і супрацьпаставіць адно аднаму. Чацвёртая частка нашай тэрыторыі ўвайшла ў склад генеральнай акругі "Беларусь", якая ўключалася ў склад рэйхскамісарыята "Остланд". Палессе адышло да рэйхскамісарыята "Украіна", частка Брэсцкай і Беластоцкай абласцей – да Усходняй Прусіі, паўночна-заходнія раёны Віленскай вобласці – да генеральнай акругі "Літва", Усходняя частка Беларусі ўвайшла ў зону тылу групы армій "Цэнтр".

Спачатку нямецкія ўлады імкнуліся захаваць калгасны лад для больш пільнага кантролю і ўліку сельгаспрадукцыі. Але пасля бітвы пад Масквой зямля была пераддзена абшчынным гаспадаркам; у 1943 го-дзе сяляне атрымалі зямлю ў часовае карыстанне. На акупіраванай тэрыторыі працавалі навучальныя ўстановы: семінарыі, гімназіі і прагімназіі (у Вільні і інш.). Прамысловыя прадпрыемствы працавалі на патрэбы Трэцяга рэйха. Частка прадукцыі, а таксама неэвакуіраваныя прадпрыемствы, музейныя каштоўнасці, буйная рагатая жывёла і прадукты харчавання, людзі вывозіліся ў Германію (на прымусовыя работы было вывезена каля 380 тыс. чал.).

Пэўную ролю ў нямецкай акупацыйнай палітыцы адыгралі калабарацыяністы – асобы, палітычныя партыі, грамадскія рухі і арганізацыі, якія супрацоўнічалі з захопнікамі. Праўда, беларускі калабарацыянізм не адыгрываў істотнай ролі ва ўмацаванні пазіцый акупацыйных улад. Найбольшае развіццё гэтая з'ява атрымала ў генеральнай акрузе "Беларусь", дзе праводзіліся мерапрыемствы па асабістай ініцыятыве генеральнага камісара Вільгельма Кубэ. Апора была ім знойдзена ў беларускіх нацыянальных дзеячах, расчараваных сталінскім рэжымам, якія імкнуліся пры супрацоўніцтве з немцамі адрадзіць беларускую дзяржаўнасць. Для беларусізацыі розных бакоў жыцця грамадства ў 1941 г. была ўтворана Беларуская Народная Самапомач (БНС) на чале з І. Ермачэнкам. У снежні 1943 г. абвясцілі аб утварэнні мясцовага "ўрада", – Беларускай цэнтральнай рады (БЦР, Р. Астроўскі), якая займалася пераважна справамі адукацыі і культуры, сацыяльнага забеспячэння мясцовага насельніцтва. Дзейнічалі і іншыя арганізацыі, накшталт Саюза Беларускай Моладзі (М. Ганько, Н. Абрамава).

Нямецкія ўлады імкнуліся таксама стварыць узброеныя фарміраванні з прадстаўнікоў розных народаў, у тым ліку з беларусаў. У 1942 – 1943 гг. на нашай тэрыторыі дзейнічалі нешматлікія атрады Беларускай самаахаовы (БСА), але большасць ваенных супрацоўнікаў завозілася з-за межаў Беларусі – з Украіны, Літвы, Латвіі, Эстоніі, Расіі. Не стаў паспяховым і праект утварэння Беларускай краёвай абароны (БКА). Амаль паўсюдна на Беларусі распаўсюджвалася толькі цывільнае супрацоўніцтва, калі прадстаўнікі мясцовага насельніцтва ажыццяўлялі ўладу на акупіраванай тэрыторыі. Існавалі і паліцэйскія фарміраванні, якія аказвалі актыўную

дапамогу акупантам. Але нельга забывацца на тое, што многія з іх рабілі гэта прымусова. Па прыблізных падліках, на Беларусі рознымі формамі супрацоўніцтва з нямецкімі ўладамі было ахоплена каля 80–100 тысяч чалавек. Увогуле калабарацыянізм у гады Вялікай Айчыннай вайны – з’ява вельмі неадназначная і патрабуе грунтоўнага, глыбокага, шматбаковага вывучэння.

4. Партызанская і падпольная барацьба. Нават пасля адыходу часцей Чырвонай Арміі з Беларусі тут працягвалася антыфашысцкая барацьба. Дырэктывы ЦК КП(б)Б ад 30 чэрвеня 1941 г. і 1 ліпеня 1941 г. паставілі задачу ўтварэння на ўсёй тэрыторыі рэспублікі сеткі падпольных груп і партызанскіх атрадаў, якія б вялі пастаянную барацьбу з ворагам. Атрады беларускіх падпольшчыкаў налічвалі каля 70 тыс. чалавек. Асабліва моцным было мінскае партыйнае і камсамольскае падполле, узначаленае І.К. Кавалёвым і С.К. Ляшчэняй. У 1944 г. Мінскі падпольны гарком КП(б)Б узначальваў 120 арганізацый і груп, якія займаліся разведвальнай, дыверсійнай, прапагандысцкай, нават тэрарыстычнай (забойства В. Кубэ) дзейнасцю. На жаль, пасля вызвалення Мінска каля 300 членаў падполля былі арыштаваны і абвінавачаны ў супрацоўніцтве з немцамі. Сярод вядомых дзеячаў беларускага падполля варта прыгадаць І.П. Казінца, І.К. Кабушкіна, К.С. Заслонава, В.С. Амельянюка, В.З. Харужую, Е. Зянькову.

Вядучай формай усенароднай барацьбы на Беларусі стаў партызанскі рух. Першы партызанскі атрад пад кіраўніцтвам Ц. Бумажкова і Ф. Паўлоўскага пачаў дзейнічаць на Палессі ўжо ў чэрвені 1941 г. Усяго на працягу 1941 г. з’явілася звыш 99 атрадаў і груп. Для каардынацыі дзеянняў партызанскіх атрадаў 30 мая 1942 г. быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху (ЦШПР, кіраўнік – П.К. Панамарэнка). Для тэрыторыі Беларусі з падобнай мэтай пачаў сваю работу Беларускі штаб партызанскага руху (2 кастрычніка 1942 – 14 лістапада 1944 гг., першы кіраўнік - П.З. Калінін). Таленавітымі арганізатарамі і камандзірамі паказалі сябе М.П. Шмыроў, В.З. Корж, П.М. Машэраў, В.І. Казлоў. За гады вайны баявыя дзеянні на Беларусі вялі 1255 партызанскіх атрадаў агульнай колькасцю 374 тыс. чал., некаторыя з іх аб’ядноўваліся ў брыгады (213). Абсалютную большасць партызан складала мясцовае насельніцтва. К канцу 1943 г. каля 60 % тэрыторыі рэспублікі з’яўляліся партызанскімі зонамі – тэрыторыямі, якія часткова ці поўнасцю кантраляваліся партызанамі. Найбуйнейшыя з іх: Барысава-Бягомльская, Полацка-Лепельская, Суражская, Івянецка-Налібоцкая.

Для парушэння чыгуначных перавозак гітлераўцаў, пашкоджання тэхнікі, знішчэння жывой сілы партызаны арганізавалі сапраўдную “рэйкавую вайну”, у якой можна вызначыць наступныя этапы: 1) 3 жніўня – 19 верасня 1943 г. – у падтрымку контрнаступлення пад Курскам; 2)верасень – лістапад 1943 г. (“Канцэрт”) – для садзейнічання прасоўвання часцей Чырвоноай Арміі на тэрыторыю Беларусі; 3) з 19 чэрвеня 1944 г. – напярэдадні беларускай наступальнай аперацыі. Дзеянні партызан мелі і зваротны бок: так, у чэрвені 1944 г. у зоне дзеяння 1-га Прыбалтыйскага фронту было падарвана больш за 80% чыгуначных шляхоў, што сур’ёзна ўскладніла наступальны тэмп савецкіх войск.

Адной з асаблівасцей развіцця антыфашысцкай барацьбы ў заходніх раёнах Беларусі было існаванне на гэтай тэрыторыі падпольных груп Лонданскага эміграцыйнага ўрада Польшчы. У 1942 г. на тэрыторыі рэспублікі пачалі дзейнічаць атрады Арміі Краёвай (АК), стварыўшы тут Наваградскую, Палескую, Валынскую і Віленскую акругі. Пасля разрыву адносін паміж СССР і польскім эміграцыйным урадам у красавіку 1943 г. абвастрылася канфрантацыя АК з савецкімі партызанскімі атрадамі. Часткі АК імкнуліся перашкодзіць усталяванню савецкай улады на вызваленых тэрыторыях (восень 1943 г. – аперацыя “Бура” і захоп заходняй часткі

Украіны, Беларусі і Віленшчыны падчас адступлення нямецкіх войск); але многія атрады супрацоўнічалі з Чырвонай Арміяй. Пасля няўдалай спробы ўзняць паўстанне ў Варшаве (жнівень 1944 г.) хутка АК была распушчана эміграцкім урадам. Акрамя таго, на тэрыторыі Палесся ваенныя дзеянні супраць гітлераўцаў вялі ўкраінскія нацыяналістычныя ўзброеныя фарміраванні. Увогуле актывізацыя дзейнасці партызанаў на заходніх тэрыторыях Беларусі адзначаецца к зіме 1943 – 44 гг., калі для садзейнічання пашырэнню тут партызанскага руху адпраўляюцца шматлікія рэйды з іншых рэгіёнаў. Увогуле у партызанскіх атрадах тут налічвалася не болей за 37 тысяч чалавек.

5. Вызваленне Беларусі. Заканчэнне вайны. Вынікі і ўрокі. Пасля перамогі пад Курскам у ходзе бітвы за Днепр Чырвоная Армія падышла да ўсходняй мяжы Беларусі. 23 верасня 1943 г. быў вызвалены першы раённы цэнтр – Камарын. За час асенне-зімовага наступлення поўнасцю або часткова сталі савецкімі 36 раёнаў і абласныя цэнтры Гомель і Мазыр. Такім чынам, адбыўся першы этап вызвалення Беларусі.

Завяршальным крокам на шляху поўнага выгнання нямецкіх войск з тэрыторыі БССР стала Беларуская наступальная аперацыя "Баграціён" (23 чэрвеня – 29 жніўня 1944 г.). У ёй прынялі ўдзел войскі 1-га (кам. маршал К.К. Ракасоўскі), 2-га (кам. генерал арміі Г.Ф. Захараў),

3-га (кам. генерал арміі І.Д. Чарняхоўскі) Беларускіх і 1-га Прыбалтыйскага (кам. генерал арміі І.Х. Баграмян) франтоў, 1-я армія Войска Польскага, Дняпроўская ваенная флатылія і мясцовыя партызанскія злучэнні. Лінія фронту цягнулася на 500 км. Каардынацыю дзеянняў ажыццяўлялі маршалы Г.К. Жукаў і А.М. Васілеўскі. На першым этапе аперацыі (23 чэрвеня – 4 ліпеня 1944 г.) было завершана акружэнне Мінскай групіроўкі ("мінскі кацёл") і вызвалена сталіца Беларусі (3 ліпеня 1944 г.). У выніку 2-га этапа (5 ліпеня – 29 жніўня 1944 г.) савецкія войскі падышлі да заходняй мяжы СССР. Беларусь была вызвалена поўнасцю. Апошнім беларускім горадам, вызваленым ад немцаў, стаў Брэст (28 ліпеня 1944 г.).

8 мая 1945 г. ў Карлсхорсце быў падпісаны Германіяй акт аб капітуляцыі. Завяршальнай аперацыяй Вялікай Айчыннай вайны стала Пражская наступальная аперацыя (6 – 11 мая 1945 г.). Фіналам другой сусветнай вайны лічыцца прызнанне паражэння апошнім нямецкім саюзнікам – Японіяй (2 верасня 1945 г.).

Вайна прынесла незлічоныя страты беларускаму народу. Па прыблізных падліках загінула каля 2,7 мільёнаў жыхароў рэспублікі. Агульныя страты (у цэнах 1941 г.) склалі 75 мільярдаў рублёў: эканоміка БССР была адкінута да ўзроўню 1928 г. Спалена 9,2 тыс. вёсак, вывезена 90 % станкоў і тэхнічнага абсталявання, 96 % энергетычных магутнасцей. Пасяўныя плошчы скараціліся на 43 %. Некалькі соцень тысяч чалавек пакінулі краіну як палітычныя эмігранты. Перамога стала магчымай толькі дзякуючы самаахвярнай дзейнасці савецкіх грамадзян на франтах і ў тыле ворага.

У 1945 г. Беларусь страціла частку сваёй тэрыторыі: да Польшчы адышла частка Беластоцкай вобласці, а да Літвы – 5 раёнаў Віцебскай і Вілейскай абласцей.

Пытанні для самакантролю: 1. Як праходзіў працэс далучэння Заходняй Беларусі да БССР? У чым значэнне гэтай падзеі? 2. Назавіце асноўныя прычыны паражэння Чырвонай Арміі ў першыя месяцы Вялікай Айчыннай вайны. 3. Што такое "новы парадак"? У чым яго сутнасць? 4. Прааналізуйце з'яву калабарацыянізму на Беларусі. 5. Пералічыце формы партызанскай і падпольнай барацьбы. 6. Адзначце асноўныя падзеі апошняга перыяду Вялікай Айчыннай вайны.

Лекцыя 10. Савецкая Беларусь: дасягненні і праблемы стваральнай працы народа (1945 - 1991 гг.)

План

1.Аднаўленне народнай гаспадаркі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. БССР на міжнароднай арэне.

2. БССР і палітычная "адліга".

3. Эканамічныя рэформы сяр. 1960-х гг. НТР. Эпоха "застою".

4. БССР ва ўмовах палітыкі перабудовы.

5. Развіццё беларускай савецкай культуры ў 1945 – 1991 гг.

Вызначальныя паняцці: *палітычная "адліга", рэабілітацыя, сямігодка, саўнаргас, НТР, гасразлік, "застой", дысідэнты, перабудова, галоснасць, дэмакратызацыя, лібералізацыя, ідэалагізацыя, фундаментальная навука, сацыялістычны рэалізм, тыпізацыя, манументалізм.*

1. Аднаўленне народнай гаспадаркі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. Амаль адразу пасля вызвалення Беларусі ў 1944 г. пачалося аднаўленне эканомікі БССР. У вызваленую Беларусь з іншых рэспублік СССР былі накіраваны тысячы трактароў і аўтамашын, дзесяткі тысяч галоў жывёлы. Толькі ў 1944 г. саюзнае кіраўніцтва выдаткавала на патрэбы эканомікі Беларусі 1200 млн. рублёў, было перададзена 7 тыс. станкоў і іншага абсталявання. Дапамога мела надзвычай важны для жыхароў Беларусі характар. Аднак, не трэба забываць, што летам 1941 г. многія прадпрыемствы таксама вывозіліся з тэрыторыі БССР на ўсход. У сельскай гаспадарцы адбывалася аднаўленне калгасаў. На захадзе рэспублікі, дзе ў 1939–1941 гг. былі зроблены толькі першыя крокі ў накірунку калектывізацыі, улады абмяжоўвалі магчымасці прыватнага землекарыстання.

У сакавіку 1946 г. СНК БССР ператварыўся ў Савет Міністраў. У верасні таго ж года быў зацверджаны план чацвёртай пяцігодкі. Дзякуючы гераічным намаганням рабочых і калгаснікаў, да канца 1950 г. аб'ём валавай прадукцыі на 15 % пераўзышоў адпаведны паказчык 1940 г. У 1947 г. адмянялася карткавая сістэма размеркавання прадуктаў, адбылася грашовая рэформа. У немалой ступені гэта тлумачыцца энтузіязмам і ахвярнай працай простых людзей, імкненнем зноў наладзіць мірнае жыццё. Аднак савецкія ўлады працягвалі кіравацца адміністрацыйнымі метадамі. У сельскага насельніцтва адбіралася самае неабходнае. Значна выраслі падаткі. У чэрвені 1948 г. была прынята пастанова, якая дазваляла высылаць у аддаленыя раёны СССР тых, хто не жадаў адпрацоўваць амаль бясплатныя працадні. У першую пасляваенную пяцігодку змянілася сама структура эканомікі Беларусі. Больш увагі надавалася цяжкай і энергетычнай прамысловасці. Былі пабудаваны новыя прадпрыемствы: аўтамабільны, трактарны, гіпсавы заводы, камвольны камбінат у Мінску, завод дарожных машын у Жодзіне, дываноў – у Віцебску і г. д. Аднак было адноўлена менш за 75 % жыллёвага фонду, марудна развіваліся лёгкая прамысловасць і вытворчасць спажывецкіх тавараў.

Перамогу ў другой сусветнай вайне сталінскі рэжым скарыстаў для падняцця асабістага аўтарытэту, але размовы аб лібералізацыі грамадскага жыцця не ішло. Пачаліся новыя масавыя арышты, расстрэлы, высылкі ў савецкія канцэнтрацыйныя лагеры. Любы чалавек, які трапіў на акупіраваную тэрыторыю ў ваенны час, быў пад сумненнем. Ужо ў 1947 г. па сцэнарыі 30-х гг. былі праведзены новыя сфабрыкаваныя працэсы супраць "нацыяналістычных" беларускіх арганізацый. У 1949 – 1950 гг. праводзілася масавая калектывізацыя ў заходніх абласцях Беларусі, якая суправаджалася "раскулачваннем", рэпрэсіямі і высылкамі. Вёска, як і раней, разглядалася ў якасці донара індустрыялізацыі. У выніку па ўсіх важных паказчыках у сельскагаспадарчай вытворчасці ў 1950 г. ўзровень 1940 г. не быў дасягнуты.

БССР на міжнароднай арэне. У 1944 г. БССР атрымала права знешніх зносін (такое права сярод савецкіх рэспублік мелі толькі Беларусь і Украіна). У 1945 г. яна стала адной з дзяржаў-заснавальніц Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (ААН), у 1946 г. – Сусветнай арганізацыі аховы здароўя, у 1947 г. уступіла ў Сусветны паштовы саюз, у 1954 – Міжнародную арганізацыю працы і ЮНЕСКА, у 1970 г. – Сусветную арганізацыю інтэлектуальнай уласнасці. У канцы 1950-х – пач. 80-х гг. былі адкрыты пастаянныя прадстаўніцтвы БССР пры міжнародных арганізацыях у Нью-Йорку, Жэневе і Вене. БССР заключыла мірныя дагаворы з Германскай дэмакратычнай рэспублікай, Румыніяй, Балгарыяй, Фінляндыяй і Італіяй. У 1963 г. рэспубліка стала ўдзельніцай Дагавора аб забароне выпрабаванняў ядзернай зброі ў атмасферы, касмічнай прасторы і пад вадой. Праводзіліся выставы беларускай прадукцыі ў іншых краінах. Рос міжнародны гандаль і турызм. Міжнародная дзейнасць БССР істотна абмяжоўвалася палітыкай саюзнага кіраўніцтва, аднак яна спрыяла росту аўтарытэту рэспублікі ў свеце.

2. БССР і палітычная “адліга”. У сакавіку 1953 г. памёр І.В. Сталін. У лютым 1956 г. на ХХ з’ездзе КПСС быў асуджаны культ яго асобы. Гэта азначала сур’ёзную дэмакратызацыю грамадскага жыцця. Была праведзена частковая рэабілітацыя ахвяр палітычных рэпрэсій (да 1962 г. у БССР было рэабілітавана каля

30 тыс. чалавек, у тым ліку – В. Кнорын, А. Чарвякоў, В. Шаранговіч і інш.). Рэспубліканскія ўлады атрымалі больш самастойнасці ў вырашэнні сацыяльна-эканамічных і палітычных праблем. Ужо ў 1953 г. былі прыняты першыя рашэнні, якія садзейнічалі развіццю вёскі. Паляпшалася матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне калгасаў і саўгасаў, былі павялічаны закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю, памяншаліся падаткі з сялян. У 1958 г. тэхніка машынна-трактарных станцый была прададзена калгасам, каб павялічыць ступень іх самастойнасці. Былі скарочаны прывілегіі партыйнай наменклатуры. У 1956 г. першым сакратаром ЦК КПБ стаў К. Мазураў, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны, даволі актыўны і прынцыповы кіраўнік. Аднак ён знаходзіўся пад моцным уплывам цэнтральных уладаў.

Кіраўніцтва СССР на чале Першага сакратара КПСС М. Хрушчова (1954 – 1964) не мела комплекснай мэтанакіраванай праграмы рэформ. Развіццё сельскай гаспадаркі адбывалася экстэнсіўнымі метадамі. У другой палове 1950–1960-х гг. многія беларускія юнакі і дзяўчаты актыўна ўдзельнічалі ў асваенні цалінных зямель Паўднёвага Урала, Паволжа, Сібіры і Казахстана. На Беларусі таксама пачалася актыўная меліярацыя, якая часцей за ўсё мела адмоўныя экалагічныя наступствы. Павялічылася колькасць жывёлы, але прадукцыйнасць жывёлагадоўлі заставалася нізкай. Развіццю сельскай гаспадаркі не садзейнічала дрэннае матэрыяльнае стымуляванне, абмежаванні прысядзібных надзелаў, незацікаўленнасць калгаснікаў у выніках працы. Нягледзячы на хуткія тэмпы росту і развіцця новых важных галін прамысловасці (хімічнай, нафтаперапрацоўчай, здабычы калійнай солі і г. д.), электрыфікацыю і газіфікацыю, прамысловасць апынулася ў няпростай сітуацыі. Савецкая эканамічная мадэль не была падрыхтавана да выкліку пачаўшайся навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Дрэнна развіваліся сфера паслуг, будаўніцтва жыллёвага фонду, нарастаў дэфіцыт. Спроба ўвесці тэрытарыяльную сістэму кіравання замест міністэрскай (1957) выклікала крызіс у планаванні і ва ўнутрысаюзных гандлёвых адносінах. Першая палова 60-х гадоў адзначаецца відавочным пагаршэннем эканамічнай сітуацыі, якая выражалася ў нізкім узроўні прыросту прадукцыйнасці працы, зніжэнні капіталааддачы, рознічнага тавараабарота, рэнтабельнасці прадпрыемстваў, і у выніку – даходаў насельніцтва. У 1961 г. новая праграма КПСС мела намер пабудаваць камунізм у СССР да 1980 г. З гэтага моманту партыйнае кіраўніцтва афіцыйна атрымала права адміністрацыйнага

кантролю. На працягу 1960–1970 гг. усе беларускамоўныя школы пераводзіліся на рускую мову навучання.

3. Эканамічныя рэформы сярэдзіны 1960-х гг. НТР. Эпоха "застою". У 1964 г. Першы сакратар ЦК Кампартыі М. Хрушчоў быў вызвалены ад займаемай пасады, кіраваць партыяй і краінай быў пастаўлены Л. Брэжнеў. У 1965 г. на Беларусі кампартыю ўзначаліў П. Машэраў. На сакавіцкім 1965 г. пленуме ЦК КПСС былі прапанаваны тэрміновыя меры дапамогі калгасам і саўгасам: змена сістэмы нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі (цвёрды пяцігадовы план для кожнай гаспадаркі, раёна, вобласці, рэспублікі); істотнае (у 1,5 – 2 разы) павышэнне закупачных цэн на сельгаспрадукцыю, адмена абмежаванняў на ўтрыманне хатняй жывёлы ў асабістых гаспадарках; пастаўка сельскагаспадарчай тэхнікі ў вёску; увядзенне элементаў гаспадарчага разліку. Канчаткова былі ліквідаваны апошнія прыкметы савецкага прыгонннага права для калгаснікаў – як і ўсе іншыя грамадзяне краіны, яны атрымалі пашпарты, права на пенсію, на гарантаваную аплату працы.

У верасні 1965 г. чарговы пленум ЦК КПСС прыняў рашэнні аб зменах у прамысловасці. Замест створанай у 1957 г. тэрытарыяльнай сістэмы кіравання была зноў уведзена галіновая пад кіраўніцтвам асобных міністэрстваў. Удасканальвалася сістэма планавання: асноўным паказчыкам работы прадпрыемства станавіўся аб'ём рэалізаванай прадукцыі, што звярнула ўвагу на якасць выпускаемых тавараў. Пашыралася гаспадарчая самастойнасць прадпрыемстваў на аснове гасразліку (прадпрыемствы атрымалі магчымасць свабодна распараджацца часткай прыбытку, а значыць будаваць жыллё, дзіцячыя садкі, санаторыі для сваіх супрацоўнікаў, што павялічвала стымуляванне працы), былі прыняты меры па барацьбе з безгаспадарчасцю, па лепшым выкарыстанні рэсурсаў.

Пяцігодка 1966 – 1970 гг. была настолькі паспяховай, што потым атрымала назву "залатой". У БССР аб'ём вытворчасці прадукцыі прамысловасці ўзрос на 79%, сельскай гаспадаркі – на 45%. Дзякуючы нізкім коштам на паліва і з'яўленню новых прадпрыемстваў, у 70-я гг. ВНП БССР перасягаў адпаведныя паказчыкі большасці рэспублік Савецкага Саюза, а таксама Аўстрыі, Венгрыі і Балгарыі. Нягледзячы на гэта, узровень аплаты працы заставаўся даволі нізкім. Пры агульным росце ўзроўню жыцця насельніцтва павялічвалася колькасць дэфіцытных тавараў, паколькі пры планавай эканоміцы немагчыма прадказаць рэальную патрэбу ў асобных відах прадукцыі. Хранічнай праблемай заставалася нізкая якасць тавараў, іх небагаты асартымент. Планавая сістэма кіравання савецкай эканомікай не прымала нязвыклыя для сябе метады кіравання, а нарастанне канфрантацыі з заходнімі краінамі выдзвінула на першае месца праблему ўмацавання абараназдольнасці краіны. У краіне пачаўся перыяд застою. Узмацніўся пераслед інакшдумаючых (дысідэнтаў). Аднак канцлагеры цяпер замяняліся на турмы і псіхіятрычныя шпіталі.

4. БССР ва ўмовах палітыкі перабудовы. У красавіку 1985 г. на пост Генеральнага сакратара ЦК КПСС быў абраны М.С. Гарбачоў. Ён хутка абвясціў курс рэформаў, якія атрымалі назву "перабудова". Пачала распрацоўвацца праграма комплексных зменаў па вывадзе краіны з доўгага эканамічнага крызісу. Ставілася на мэце паскарэнне тэмпаў росту савецкай эканомікі, укараненне дасягненняў НТР і інтэнсіфікацыя вытворчасці, узвышэнне ролі творчай самастойнасці асобы. У адрозненне, напрыклад, ад Кітая, у якім рэфармавалася галоўным чынам эканамічная сфера, перабудова ў СССР была накіравана на маштабныя змены адразу ва ўсіх сферах, уключаючы дэмакратызацыю грамадства. Асобнымі мерапрыемствамі перабудовы стала палітыка галоснасці, гасразліку, адраджэння прыватнай ініцыятывы ў рамках кааператыўнага руху. Палітыка галоснасці прадугледжвала паступовае адмаўленне ад кантролю КПСС за ідэалагічнымі працэсамі ў грамадстве. Цэнзура над публікацыямі

была зменшана, дазволены сходы для абмеркавання палітычных працэсаў. Акрамя кантралюемых камуністычнай партыяй і ўрадам грамадскіх арганізацый сталі ўзнікаць самастойныя дыскусійныя клубы і нефармальныя аб'яднанні, у якіх можна было праявіць асабістую грамадскую ініцыятыву.

Першай тэмай для шырокага абмеркавання ў прэсе сталі культ асобы Сталіна і палітычныя рэпрэсіі 30 – пач. 50-х гг. Выкрыццё культу асобы Сталіна ў найвышэйшых партыйных органах сярэдзіны 50-х гг. мела адносна абмежаваны характар. Зараз жа грамадства атрымлівала ўсё больш інфармацыі пра жахі канцэнтрацыйных лагераў, пра рэпрэсіі супраць мільёнаў ні ў чым не вінаватых людзей. Важную ролю адыгрывалі літаратурныя і публіцыстычныя творы, у якіх паказваліся скалечаныя рэжымам лёсы. Узнавіліся працэсы рэабілітацыі бязвінна рэпрэсіраваных. Але яшчэ не дазвалялася рэзка крытыкаваць сучасную палітыку партыі.

Гаспадарчы разлік (пераход прадпрыемстваў да самастойнага разліку затрат, прыбытку і аб'ёмаў прадукцыі) пачаў рэалізоўвацца з 1987 г. Але ва ўмовах штучна сфарміраваных цэн, не адпавядаўшых рэчаіснасці, гэта мерапрыемства не дало чаканага выніку. Адсутнічалі спецыялісты, здольныя эфектыўна выкарыстоўваць новыя магчымасці – менеджэры і маркетолагі. Іх у той час яшчэ нават не рыхтавалі. На прадпрыемствах для павышэння кантролю над якасцю прадукцыі ўводзілася дзяржаўная прыёмка (дзяржпрыёмка). Гэта мерапрыемства мела значны пазітыўны эфект, бо супрацоўнікі дзяржпрыёмкі не залежалі ад кіраўніцтва прадпрыемстваў.

У 1988 г. гасразлік на прадпрыемствах быў дапоўнены рэспубліканскім гаспадарчым разлікам. Фактычна гэта азначала павелічэнне эканамічнай самастойнасці рэспублік, у тым ліку БССР. Лічылася, што на месцах лепш бачна, як больш эфектыўна развіваць эканоміку без працяглых узгадненняў з цэнтрам. Але рэспубліканскі гасразлік прывёў да росту мясніцкіх настрояў з боку рэспубліканскіх чыноўнікаў.

Дазвол прыватнай эканамічнай ініцыятывы таксама не прынёс доўгачаканага плёну. Меркавалася, што кааператывы дапамогуць дзяржаве забяспечыць насельніцтва дэфіцытнымі відамі прадукцыі, выпуск якой дзяржава не змагла самастойна арганізаваць. Але кааператары здолелі гэта зрабіць толькі часткова. Большасць з іх займалася пасрэдніцкімі аперацыямі ці працавала ў сферах паслуг і гандлю.

Страшэнныя экалагічныя і эканамічныя наступствы для ўсёй тэрыторыі Беларусі мела аварыя на чацвёртым энергаблоку Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі (ЧАЭС), якая адбылася 26 красавіка 1986 г. На тэрыторыю Беларусі прыпала 70 % радыеактыўнага забруджвання. Асабліва ў цяжкім становішчы апынулася насельніцтва паўднёвага ўсходу БССР – усяго 2 100 000 чалавек. З абароту было выведзена 20 % сельгасугоддзяў і 14 %ляснога фонду. Толькі 4 мая 1986 г. было прынята рашэнне аб высяленні жыхароў 30-кіламетровай зоны вакол ЧАЭС. Вынікі катастрофы ўсяляк замоўчваліся. Насельніцтва не атрымоўвала аператыўнай інфармацыі. У 1989 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў праграму доўгатэрміновых дзеянняў па ліквідацыі наступстваў аварыі, разлічаную да 1995 г. Аднак цалкам яна так і не была выканана.

У 1988–1989 гг. ліквідацыя былых аўтарытарных механізмаў запалохвання і кантролю прывяла да таго, што ў рамках палітыкі галоснасці дэмакратычна настроеныя грамадзяне пачалі крытыкаваць сістэму кіраўніцтва партыі над выбарнымі органамі ўлады. Нарасталі нацыянальныя працэсы ў рэспубліках, з'явілася палітычная і нацыянальная апазіцыя, якая пачала заклікаць да выхаду з СССР. Кіраўніцтва асобных рэспублік прыслухоўвалася да гэтых заклікаў, наладжвала кантакты з апазіцыянерамі, збірала рэсурсы, неабходныя для набыцця самастойнасці.

У БССР працэс дэмакратызацыі грамадства ішоў значна больш марудна, чым у іншых рэспубліках. Тым не менш, тут таксама ўзнікалі апазіцыйныя арганізацыі – маладзёвыя нацыянальныя аб'яднанні "Талака", "Тутэйшыя", "Паходня" і г. д. 24–25

чэрвеня 1989 г. ў Вільнюсе адбыўся ўстаноўчы сход Беларускага Народнага Фронту “Адраджэнне” (БНФ). Калі падчас першага сходу размова ішла галоўным чынам аб падтрымцы палітыкі перабудовы і галоснасці, дык на канферэнцыі БНФ 30 чэрвеня – 1 ліпеня 1990 г. ўжо адкрыта абвяшчалася аб немагчымасці дасягнення суверэнітэту і дэмакратыі ў складзе СССР.

У сакавіку – красавіку 1990 г. ў БССР адбыліся выбары ў Вярхоўны Савет рэспублікі, а таксама ў мясцовыя саветы. Упершыню за многія дзесяцігоддзі яны праходзілі на альтэрнатыўнай аснове. 10 лютага 1990 г. на Усебеларускім дэмакратычным форуме быў створаны Беларускі дэмакратычны блок, які аб’ядноўваў прадстаўнікоў дэмакратычна арыентаваных арганізацый. У выніку ў зноў выбраным Вярхоўным Савеце з’явіліся апазіцыйныя фракцыі БНФ і “Дэмакратычны клуб”. Вярхоўны Савет БССР узначаліў М. Дземянцей, яго намеснікам быў абраны С. Шушкевіч. Старшынёй Савета Міністраў БССР стаў В. Кебіч.

27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет прыняў дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце БССР. У тых умовах гэта было хутчэй толькі пажаданнем. Аднак мела надзвычай важныя наступствы.

Між тым унутрыэканамічная і палітычная сітуацыя ў СССР значна пагоршылася. Пачаліся міжнацыянальныя сутыкненні. Фактычна ішла грамадзянская вайна паміж Арменіяй і Азербайджанам. Незалежнасць сваёй рэспублікі абвясціў парламент Літвы. Вясной 1991 г. антысавецкія мітынгі прайшлі і на Беларусі. М. Гарбачоў рабіў непаслядоўныя крокі ў вырашэнні канфліктаў. Так, выкарыстанне ваенных часцей супраць мірнага насельніцтва для вырашэння праблемы апазіцыйных настрояў не дало станоўчых вынікаў. Аўтарытэт саюзнага кіраўніцтва моцна аслаб. З цяжкасцю ішлі перагаворы з кіраўніцтвам рэспублік аб заключэнні новага саюзнага дагавора. Канчатковы лёс Савецкага Саюза вырашыў дзяржаўны пераварот у жніўні 1991 г. ў Маскве, які паказаў поўную бяздзейнасць цэнтральных уладаў.

5. Развіццё беларускай савецкай культуры ў 1945 – 1991 гг. *Культурнае аднаўленне БССР у пасляваенны перыяд.* За гады другой сусветнай вайны была знішчана амаль уся матэрыяльна-тэхнічная база ўстаноў навукі і культуры, не прыйшлі з вайны многія адукаваныя і прафесійна падрыхтаваныя людзі. У такіх умовах адразу пасля вызвалення пачынаецца культурнае аднаўленне БССР.

Але першыя пасляваенныя гады адзначыліся новай хваляй шырокамаштабных рэпрэсій на Беларусі, звязаных з дзейнасцю паплечніка Берыі Л. Цанавы. На 25 год лагероў была асуджана Ларыса Геніюш. Зноў арыштаваны пісьменнікі А. Александровіч, Б. Мікуліч, А. Пальчэўскі, С. Грахоўскі, С. Шушкевіч, А. Звонак і інш. У аснову кампаніі супраць інтэлігенцыі была пакладзена пастанова ЦК ВКП(б) “Аб часопісах “Звязда” і “Ленінград” (1946) і інш. Для актывізацыі барацьбы з “нацыяналізмам” і “касмапалітызмам” у БССР на пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б быў прысланы М. Гусараў. Крытыкаваліся як асобныя творцы (М. Танк, К. Буйло), так і цэлыя выданні. У скажэнні жыцця беларускай вёскі быў абвінавачаны і зняты з пасады рэдактар часопіса “Маладосць” аўтар аповесці “Дабрасельцы” А. Кулакоўскі. Наступленне накіроўвалася і на дзеячаў беларускай навукі. Ад яго пацярпелі прэзідэнт АН БССР А. Жэбрак (1947), славуты генетык, які не падтрымліваў лысенкаўскія метады ў біялогіі; наркам асветы П. Саевіч (1951), абвінавачаны ў “югаслаўскім шпіянажы”. Ішоў працэс ідэалагізацыі ўсіх сфер жыцця. Рэальную ўладу ўтрымлівалі партыйныя камітэты. Узмацняліся русіфікатарскія тэндэнцыі ў палітыцы цэнтральных органаў улады, гэтаму спрыяла дзейнасць на Беларусі прысланых з Масквы партыйных і савецкіх работнікаў (асабліва пасля дыскусіі па мовазнаўстве ў 1950 г.).

З другога боку, адбывалася аднаўленне сістэмы адукацыі. Да 1950 г. ўдалося аднавіць даваенную сетку агульнаадукацыйных школ, ішло павелічэнне колькасці

сярэдніх школ. Да сярэдзіны 50-х гг. быў завершаны пераход да ўсеагульнага сямігадовага навучання. У 1944–1945 гг. працавалі 22 ВНУ. Хутка адраджалася акадэмічная навука, флагманам якой стала аднавіўшая сваю работу ў 1944 г. АН БССР. К канцу 1950 г. ў рэспубліцы дзейнічала 77 навуковых устаноў.

Развіццё беларускай літаратуры ішло ў вельмі складаных умовах. Дыктат афіцыйнай ідэалогіі прывёў да таго, што многія літаратурныя творы вызначаліся бесканфліктнасцю і ідэалізацыяй савецкага ладу (раманы А. Стаховіча, М. Паслядовіча і інш.). Галоўная тэма – мінулая вайна (І. Мележ, М. Лынькоў, І. Шамякін). Гэтаму ж былі прысвечаны і першыя пасляваенныя п'есы К. Крапівы, А. Маўзона, А. Кучара.

Тэатральнае мастацтва таксама адчувала на сабе ідэалагічны ўціск партыйнага кіраўніцтва. Калі ў сезоне 1944/45 гг. у БССР працавала 12 тэатраў, то ў 1950 г. іх засталося толькі 8. У касмапалітызме былі абвінавачаны тэатральныя рэжысёры В. Галаўчынер, Я. Рамановіч. Пачаліся нападкі на п'есы А. Макаёнка, оперу Я. Цікоцкага "Алеся", кампазітараў С. Пракоф'ева, Дз. Шастаковіча, А. Хачатурана, П. Падкавырава. У той жа час на сцэне ззялі таленты Б. Платонава, Г. Глебава, Л. Ржэцкай, Л. Александроўскай і інш.

Адной з галоўных тэм мастацтва становіцца гераізм савецкіх людзей у гады вайны, увасабленне героя з багатым унутраным светам. Гераіку савецкіх людзей у гады Вялікай Айчыннай вайны ўвасабляюць мастакі Я. Ціхановіч, І. Давідовіч, Я. Зайцаў, В. Волкаў. З пачатку 50-х гадоў пачынаюць набываць папулярнасць жанравыя карціны (Г. Бржазоўскі, А. і І. Ткачовы, П. Гаўрыленка). Ярка праявіўся талент скульптара З. Азгура. Ён стварае цэлую серыю партрэтаў гістарычных дзеячаў і герояў сучаснасці. Значным дасягненнем стаў ансамбль Плошчы Перамогі (1954), створаны З. Азгурам, А. Бембелем, А. Глебавым, С. Селіханавым.

Манументалізмам адзначаецца і пасляваенная архітэктура (кампазіцыі праспекта Незалежнасці, Прывакзальнай плошчы). Ствараюцца генпланы рэканструкцыі гарадоў. Значная ўвага надаецца аднаўленню прамысловых прадпрыемстваў і жылога фонду (пераважна малапавярховыя дамы). Такім чынам, асаблівасцю пасляваеннага развіцця культуры стаў ідэалагічны дыктат, барацьба з прагрэсіўнай інтэлігенцыяй, русіфікацыя. Але важна зазначыць, што адбылося аднаўленне матэрыяльна-тэхнічнай базы адукацыі, навукі і культуры.

Развіццё беларускай культуры ў 50–80-х гг. XX ст. Супярэчлівы характар насіла культурнае жыццё рэспублікі і ў далейшы перыяд: 50–80-я гг. XX ст. З аднаго боку, намеціліся тэндэнцыі да дэмакратызацыі, звязаныя з наступленнем "адлігі", рэабілітацыя дзея-чаў навукі і культуры, аслабленне партыйнага ўціску, а з другога, – татальная русіфікацыя ўсіх сфер жыцця, абгрунтаваная тэзісам аб пабудове камуністычнага грамадства, дзе будуць зліты мовы і культуры ўсіх савецкіх народаў, агалцелы ваяўнічы атэізм, шаблоннасць. У адукацыі ў гэты час праходзіць некалькі рэформ. У 1958 г. адбываецца пераход да ўсеагульнага 8-гадовага навучання і ўвядзенне ў сярэдняй школе 11-гадовага тэрміну з вытворчым навучаннем. Дзесяцігадовае навучанне вярнулася ў 1964–1984 гг., а ў 70-я гг. была ўведзена ўсеагульная сярэдняя адукацыя моладзі. У прафесійна-тэхнічнай адукацыі ствралася адзіная сістэма гарадскіх і сельскіх прафесійна-тэхнічных вучылішчаў. У 1950 г. ў БССР працавала больш за 100 тэхнікумаў, 29 ВНУ. Але вышэйшая і сярэдняя спецыяльная адукацыя адзначалася экстэнсіўнасцю: пры пастаянным павелічэнні колькасці выпускнікоў не заўсёды захоўвалася якасць іх навучання.

Адной з адмоўных рыс адукацыі таго часу стала звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы. У БССР не было ніводнай сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай навучальнай установы з беларускай мовай навучання. Бацькі атрымалі права вызваляць дзяцей ад вывучэння беларускай мовы ў школе. Дапускалася нават выкладанне

беларускай мовы па-руску. У сярэдзіне 80-х гг. усяго каля 19 % дзіцячых садкоў і 23 % школ працавалі на беларускай мове. У выніку такой моўнай палітыкі стварыліся вельмі неспрыяльныя ўмовы для развіцця беларускай культуры.

Навука гэтага перыяду характарызуецца станаўленнем фундаментальных даследаванняў. У сістэме АН БССР адкрываюцца інстытуты фізікі і матэматыкі, генетыкі, цепла- і масаабмену і інш. Ствараюцца цэлыя навуковыя школы (у галіне звычайных дыфферэнцыяльных ураўненняў — школа Н.П. Яругіна, спектраскапіі і лазераў – Б.І. Сцяпанава, цепла- і масапераносу – А.В. Лыкава, тэарэтычнай фізікі – Ф.І. Фёдарава, антрапагенезу – Г.І. Гарэцкага, кардыялогіі – Г.І. Сідарэнкі, вылічальнай матэматыкі – У.І. Крылова, геалогіі і тэктонікі – Р.Г. Гарэцкага). Шырока вядомымі ў свеце сталі біёлаг В. Купрэвіч, матэматык У. Платонаў, фізік М. Барысевіч. Пераважнае развіццё ў рэспубліцы атрымалі тэхнічная і фізіка-матэматычная навукі, што звязана з развіццём навукова-тэхнічнага прагрэсу. Аднак толькі нямногія навуковыя распрацоўкі знаходзілі прымяненне на практыцы. Складаная сітуацыя складваецца ў сферы гуманітарных навук: дагматызм, звышідэалагізацыя, работа “на заказ” вышэйшага парткіраўніцтва сустракаецца ў шматлікіх працах беларускіх гісторыкаў і грамадазнаўцаў.

У беларускім рэчышчы развіваецца літаратура. Узмацняецца яе сувязь з жыццём. Але захоўваецца ідэалагічнае кіраўніцтва, цэнзура, асабліва пашыраныя ў другой палове 60-х гг. У якасці вядучага жанру прозы ўсталёўваецца раман. Галоўнай застаецца тэма мінулай вайны, але зараз мастакі слова большую ўвагу надаюць раскрыццю ўнутранага свету чалавека ў такіх экстрэмальных умовах (раманы А. Адамовіча, В. Быкава, І. Навуменкі, І. Чыгрынава, дакументалістыка С. Алексіевіч і інш.). Гістарычная праблематыка таксама прыцягвае да сябе пільную ўвагу (раманы Л. Дайнекі, В. Іпатавай, У. Караткевіча, К. Тарасава, п’есы А. Макаёнка, А. Петрашкевіча).

Шмат твораў прысвячалася праблемам сацыялістычнай рэчаіснасці (Я. Брыль, Г. Далідовіч, К. Крапіва, І. Мележ, І. Шамякін). Паэзія адзначана творамі Р. Барадуліна, П. Броўкі, Н. Гілевіча,

П. Глебкі, П. Панчанкі і інш. Беларускія літаратары цесна супрацоўнічалі з кінастудыяй “Беларусьфільм”, якая аднавіла сваю работу ў 1944 г. Кожны год на ёй выпускалася каля 70 фільмаў розных накірункаў. Сярод найбольш вядомых – мастацкія стужкі “Міколка-паравоз”, “Белыя росы”, “Крушэнне імперыі”, “Альпійская балада”.

З 60-х гг. беларускія тэатры захапляюцца маральна-этычнай праблематыкай. Ставяцца п’есы беларускіх драматургаў (А. Дударава, А. Макаёнка, М. Матукоўскага), рускіх і сусветных класікаў, савецкіх аўтараў. Сусветнае прызнанне атрымлівае балетная трупа Беларускага дзяржаўнага тэатра оперы і балета пад кіраўніцтвам В. Елізар’ева, свайго роду заснавальніка беларускай школы балета (“Стварэнне свету” А. Пятрова і інш.). К сярэдзіне 80-х гг. у БССР працавалі 2 музычныя, 6 лялечных, 9 драматычных тэатраў, але толькі 3 з іх былі беларускамоўныя.

У музычным мастацтве развіваюцца жанры сімфоніі і інструментальнай музыкі (кампазітары У. Алоўнікаў, М. Аладаў, А. Багатыроў, І. Лучанок, У. Мулявін, П. Падкавыраў, Я. Цікоцкі). Наладжваецца цеснае супрацоўніцтва з тэатрамі (оперы М. Аладава, Дз. Лукаса, Р. Пукста, Дз. Смольскага, Ю. Семянякі). Кампазітары звяртаюцца да ваенна-патрыятычнай тэматыкі, увасаблення вобразаў рэальных гістарычных асоб. Большасць кампазітараў працуе ў розных жанрах. У 70–80-я гг. з’яўляюцца новыя тыпы музычных і танцавальных калектываў (вакальна-інструментальныя ансамблі “Песняры”, “Верасы”, “Сябры”, фальклорна-харэаграфічны ансамбль “Харошкі”).

Дзяржава садзейнічае масаваму развіццю самадзейнай мастацкай творчасці: многія аматарскія калектывы сталі вядомы далёка за межамі рэспублікі. У 1983 – 1985 гг. у БССР было створана 652 калектывы мастацкай самадзейнасці, якія аб'ядноўвалі 18 тысяч удзельнікаў.

У гады "адлігі" пачалі сваю працу таленавітыя мастакі А. Кішчанка, Я. Шчамялёў, Г. Вашчанка, У. Стальмашонак, М. Савіцкі. Пашыраецца так званы "суровы стыль", які праўдзіва адлюстроўвае жыццё (М. Савіцкі – цыкл "Лічбы на сэрцы", інш. работы). Пераважае ваенная (М. Данцыг, В. Грамыка) і гістарычная (А. Марачкін, Я. Шчамялёў) тэматыка. Ствараюцца цэлыя серыі партрэтаў знакамітых людзей Беларусі (З. Паўлоўскі, У. Стальмашонак, І. Ахрэмчык, В. Сахненка). У 50–60-я гг. набывае папулярнасць новы жанр гарадскога пейзажа (П. Масленікаў, М. Данцыг), развіваецца нацюрморт (В. Жалток, Я. Радзялоўская, С. Каткова). Але многія мастакі, незгодныя з заідэалагізаванасцю і стэрэатыпнасцю ў жывапісе, вымушаны былі пакінуць краіну і набылі шырокую вядомасць за яе межамі (В. Баброў, А. Ісачоў, Н. Паўлоўскі, Г. Хацкевіч). У выяўленчым мастацтве замацавалася сістэма творчых заказаў, што, безумоўна, зніжала ўзровень мастацкіх твораў. Беларуская графіка гэтага часу прадстаўлена серыямі па гісторыі і сучаснасці, з выкарыстаннем розных прыёмаў (работы У. Басалыгі, С. Геруса, В. Шаранговіча).

Значныя змены адбываюцца ў гэты час у архітэктуры. Пачынаецца масавае будаўніцтва жылля; распрацоўваюцца генпланы забудовы гарадоў, у якіх плануецца месца пад цэлыя жылыя раёны і мікрараёны. Распаўсюджваецца буйнапанэльнае будаўніцтва. Хуткія тэмпы, імкненне да зніжэння кошту жылля прывялі да тыпізацыі забудовы; гарады страцілі сваё адметнае аблічча. У 70-я гг. паступова пераадольваецца жорсткі рацыяналізм, выкарыстоўваюцца новыя праекты на аснове блок-секцыйных метадаў. Знешні выгляд гарадоў вызначаюць буйныя прамысловыя комплексы. Новым аб'ектам для беларускіх будаўнікоў становіцца сталічны метрапалітэн (з 1977 г.). Архітэктары працуюць над стварэннем мемарыяльных ансамбляў і комплексаў (манумент "Мінск – горад-герой", комплексы "Хатынь", "Брэсцкая крэпасць-герой", "Прарыў").

У той жа час у сярэдзіне 50-х гг. узмацнілася палітыка канфрантацыі дзяржавы ў адносінах да рэлігіі і вернікаў, што звязана з ідэяй пабудовы ў краіне камунізму на працягу аднаго пакалення, дзе рэлігіі няма месца. Пасля пастановы СМ СССР (1961) пачалася кампанія па масавым закрыцці і нават знішчэнні храмаў, рэпрэсіі ў адносінах да служыцеляў культу.

Культура БССР сярэдзіны 50–80-х гг. была цесна звязана з культурамі саюзных рэспублік і краін сацыялістычнага лагера. Ладзіліся тыдні і дэкады культуры Беларусі ў іншых краінах, фестывалі мастацтваў ("Дружба народаў", "Беларуская музычная восень" і інш.), на гастролі выязджалі славутыя беларускія творцы, умацоўваліся сувязі творчых саюзаў і мастацкіх калектываў.

Неад'емнай часткай агульнай беларускай культуры з'яўляецца культура беларускага замежжа. Далёка ад радзімы працуюць таленавітыя навукоўцы і творцы: нобелеўскі лаўрэат, вучоны І. Прыгожын, літаратары Н. Арсеннева, М. Сяднёў, М. Галіна (родны брат Я. Коласа), У. Дудзіцкі, Р. Жук-Грышкевіч, архітэктар і мастак М. Навумовіч, гісторыкі Я. Запруднік, В. Жук-Грышкевіч, літаратуразнаўца З. Кіпель, дырэктар Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку В. Кіпель і многія іншыя.

Такім чынам, беларуская культура перыяду 40–80-х гг. прайшла вельмі складаны і цяжкі шлях праз празмерную ідэалагізацыю, партыйна-савецкае кіраўніцтва, класавы падыход. Абмяжоўвалася свабода творчасці, і, што найбольш цяжка для нацыянальнай культуры, выцісканне беларускай мовы было ўведзена ў ранг

дзяржаўнай палітыкі. Культура, навука і адукацыя не атрымлівалі дастатковага фінансавання, што сур’ёзна адбілася на іх узроўні і якасці. У той жа час увесь свет ведае нашых навукоўцаў, літаратараў, мастакоў, акцёраў, што сведчыць аб глыбіні і высокім прафесійным узроўні культуры.

Пытанні для самакантролю: 1. Якія працэсы былі характэрны для Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе? 2. Як развівалася сельская гаспадарка і прамысловасць БССР у 1953–1965 гг.? 3. Якія важныя змены ў народнай гаспадарцы адбываюцца ў 1965 –1985 гг.? 4. Якія мэты ставілі перад сабой арганізатары перабудовы? Якія мерапрыемствы па перабудове савецкага грамадства вы можаце назваць? 5. Як адбываўся працэс дэмакратызацыі беларускага грамадства? 6. Што садзейнічала звужэнню сферы ўжытку беларускай мовы ў пасляваенны час? 7. У чым выразіўся ўплыў негатыўных з’яў грамадска-палітычнага жыцця на развіццё беларускай культуры ў 70-я гг.? 8. Якімі жанрамі вызначаецца беларускае выяўленчае мастацтва 50–80-х гг.? 9. Якія накірункі найбольш характэрны для беларускай культуры замежжа?

Літаратура да трэцяга раздзела

Лекцыя 7

1. Адамушка, У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-х гадоў на Беларусі / У.І. Адамушка. – Мінск: Беларусь, 1994. – 156 с.
2. Адамушка, У.І. Пасля крутога павароту: ідэолага-палітычная барацьба ў Беларусі. 1932–1936 гг.: дакументы, матэрыялы, аналіз / Аўт.-склад. У.І. Адамушка [і інш.]. – Мінск: БелНДІДАС, 2008. – 494 с.
3. Брыгадзін, П. Рада БНР пасля Рыжскага дагавора 1921 г., ці канец нацыянальнага рамантызму / П. Брыгадзін, Р. Ладысеў // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 1.
4. Бяспалая, М. Эканамічнае развіццё беларускай вёскі (20-я гг. ХХ ст.) / М. Бяспалая // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 1.
5. Индустриализация Белорусской ССР (1926–1941 гг.): сборник документов и материалов / Сост. Л.С. Васильева. – Минск: Беларусь, 1975. – 467 с.
6. Касцюк, М. Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі: узаемаадносіны з суседзямі на пачатковым этапе існавання / М. Касцюк // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 1. – С. 10.
7. Малыхіна, Л. Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Літвы і Беларусі: асноўныя праблемы гістарыяграфіі / Л. Малыхіна // Беларус. гіст. часоп. – 2003. – № 4.
8. Міхнюк У. Першае абвяшчэнне ССРБ: умовы, прычыны, значэнне / У. Міхнюк // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 3. – С. 3.
9. Міхнюк, У. “Але без торгу і без слоў мы аддаем сваіх герояў” / У. Міхнюк // Беларуская мінуўшчына. –1993. – № 1.
10. Мяснікоў, А. Нацдэмы: Лёс і трагедыя Фабіяна Шантыра, Усевалада Ігнатоўскага і Язэпа Лёсіка / А. Мяснікоў. – Мінск: Беларусь, 1993. – 110 с.
11. Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.): Отражение времени в архивных документах / Авт.-сост.: Р.П. Платонов и др.; под ред. Р.П. Платонова. – Минск: БелНИИДАД, 2001. – 312 с.
12. Першая МТС на Беларусі / Падр. Л. Целеш // Беларус. гіст. часоп. – 2010. – № 1. – С. 62–64.
13. Слуцкі збройны чын 1920 г. ў дакументах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк; прадмова У. Ляхоўскага. – Мінск: Медысонт, 2006. – 399 с.
14. Ходзін, С.М. Беларуская вёска: ад дэкрэта аб зямлі да суцэльнай калектывізацыі / С.М. Ходзін // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зб. арт. – Мінск, 1992. – С. 117–128.
15. Хоміч, С. Асноўныя этапы фарміравання тэрыторыі БССР (1918–1926 гг.) / С. Хоміч // Беларускі гістарычны агляд. Т. 7, сш. 2 (13), 2000.
16. Янушкевіч, Я. Неадменны сакратар Адраджэння / Я. Янушкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 68 с.

Лекцыя 8

1. Вабішчэвіч, А. Беларускае навуковае таварыства ў Вільні (1918–1939 гг.) / А. Вабішчэвіч // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 6. – С. 35.
2. Вабішчэвіч, А. Даследаванне нацыянальнай палітыкі польскага рэжыму “санацыі” / А. Вабішчэвіч // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 3. – С. 73.
3. Вабішчэвіч, А. Нацыянальная школа ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. Вабішчэвіч // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 2. – С. 38–46.
4. Загідулін, А. Нацыянальная палітыка ў адносінах да беларусаў у ІІ Рэчы Паспалітай (1921–1939 гг.) / А. Загідулін // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 10. – С. 31.

5. Ладысеў, У. Беларускае пытанне ў Другой Рэчы Паспалітай. Уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР / У. Ладысеў // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 9. – С. 3.

6. Ладысеў, У.Ф. Некаторыя актуальныя пытанні метадалогіі і тэорыі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі / У.Ф. Ладысеў // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Матэрыялы Усебеларус. канф. гісторыкаў: У 2 ч. Ч.1. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – С. 176–182.

7. Мазец, В. Восень 1939 года ў гістарычным лёсе Беларусі / В. Мазец // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 11. – С. 76.

8. Мілеўскі, Я.Е. Заходняя Беларусь: да пытання тэрыторыі і насельніцтва / Я.Е. Мілеўскі // Беларус. гіст. часоп. – 1998. – № 3.

9. Полуян, И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929–1933 гг. / И.В. Полуян. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 205 с.

10. Сляшыньскі, В. Грамадска-палітычнае становішча на паўночна-ўсходніх землях ІІ Рэчы Паспалітай (Заходняя Беларусь) з 1 па 17 верасня 1939 г. / В. Сляшыньскі // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 11. – С. 13.

11. Шунейка, Я. Фантастычныя вандроўкі Язэпа Драздовіча / Я. Шунейка, В. Архіпава // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 11. – С. 25.

Лекцыя 9

1. 19. Мінскае антыфашысцкае падполле / Я.І. Бараноўскі [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1995. – 254 с.

2. Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны (22 июня – август 1941 г.): документы и материалы / Сост. В.И. Адамушко [и др.]. – Минск: НА РБ, 2006. – 456 с.

3. Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: масавыя забойствы нацыстаў / Гіст. майстэрня ў Мінску [і інш.]; рэдкал. Э.Р. Іофе [і інш.]. – Мінск: Гіст. майстэрня ў Мінску, 2005. – 305 с.

4. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне: дзень за днём. Ілюстраваная храналогія / Уклад. і аўтар тэксту Я.В. Малашэвіч, фота У.А. Багданава і інш. – Мінск: Беларусь, 2004. – 231 с.

5. Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны: Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства / Навук. рэд. Я.С. Паўлаў, А.М. Літвін. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – 251 с.

6. Бязлепкін, Я. Германскі акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі (1941–1944 гг.) у англамоўнай гістарыяграфіі ЗША і Вялікабрытаніі / Я. Бязлепкін // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 12. – С. 32.

7. Бяспанскі, С. Наступальныя аперацыі Чырвонай Арміі ў Беларусі (восень 1943 – вясна 1944 г.) / С. Бяспанскі // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 1. – С. 24.

8. Варанкова, І. Апошнія месяцы нацысцкіх акупантаў у Мінску / І. Варанкова // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 6. – С. 25.

9. Іофе, Э. Колькі ж яўрэяў загінула на беларускай зямлі ў 1941–1945 гг. / Э. Іофе // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 4. – С. 49–52.

10. Каваленя, А.А. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941–1944 гг. Вытокі, структура, дзейнасць / А.А. Каваленя. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. – 235 с.

11. Казлова, С. Аграрная палітыка германскіх акупантаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1941–1944 гг. / С. Казлова // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 12. – С. 14.

12. Кнатько, Г.Д. Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование / Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко и др. – Минск: [НА РБ], 2001. – 335 с.

13. Коршук, В.К. О партизанском движении в Беларуси (свидетельствуют трофейные немецкие документы) / В.К. Коршук // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2005. – № 2. – С. 13.

14. Лемяшонак, У. Беларуская наступальная аперацыя ў ацэнцы нямецкіх генералаў і афіцэраў / У. Лемяшонак // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 7. – С. 18.

15. Літвін, А. Акупацыя Беларусі (1941–1944). Пытанні супраціву і калабарацыі / А. Літвін. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. – 288 с.

16. Літвін, А. Армія Краёва на Беларусі / А. Літвін // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 1;4.

17. Літвін, А. Вызваленне Беларусі і выкарыстанне партызанскага фактару (восень 1943 – вясна 1944 г.) / А. Літвін // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 4. – С. 3.

18. Люк, М. "Паляванне дазваляецца": барацьба з партызанамі ў "генеральным камісарыяце Беларутэнія" / М. Люк, М. Рыхтар // Беларускі гістарычны агляд. Т. 7, сш. 2 (13), 2000.

19. Лютко, С. Баявыя дзеянні на цэнтральным участку Заходняга фронту летам 1941 г. / С. Лютко // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 3. – С. 18.

20. Новікаў, С. Абарона Магілёва (20–26 ліпеня 1941 г.) у святле новых дакументальных крыніц / С. Новікаў // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 7. – С. 44.

21. Новікаў, С. Польская Армія Краёва: гісторыя і міфы / С. Новікаў // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 1. – С. 66.

22. Павлов, Я.С. Советско-германские договоры 1939–1941 годов: трагедия тайных сделок / Я.С. Павлов. – Минск: БелНИИДАД, 1996. – 99 с.

23. Паўлоўскі, А. Разгром фашызму. Урокі Вялікай Айчыннай вайны / А. Паўлоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 5. – С. 10.

24. Пілецкі, В.А. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны): канспект лекцый / В.А. Пілецкі. – Мінск: выд-ва МІК, 2011. – 268 с.

25. Платонов, Р.П. Белоруссия, 1941-й: известное и неизвестное. По док. Нац. архива РБ. – Минск: БелНИИДАД, 2000. – 209 с.

26. Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941–1944. / Сост. З.И. Белуга, Н.И. Каминский, А.Л. Манаенков и др. – Минск: ГИ БССР, 1963. – 436 с.

27. Сямашка, Я. Армія Краёва на Беларусі / Я. Сямашка. – Мінск: Беларус. выд-ва "Хата", 1994. – 269 с.

28. Тимохович, И.В. Битва за Белоруссию. 1941–1944. / И.В. Тимохович. – Минск: Беларусь, 1994. – 253 с.

29. Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак; пер з польск. В. Ждановіч; камент. А.М. Літвіна. – Мінск: Беларусь, 1993. – 236 с.

30. Шарапа, А. Да пытання аб людскіх стратах у другой сусветнай вайне / А. Шарапа, А. Гардзейчык // Беларус. гіст. часоп. – 1996. – № 2.

31. Шомадзі, В. Вызваленне Беларусі (18 верасня 1943 – 28 ліпеня 1944 г.) / В. Шомадзі // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 5. – С. 3.

Лекцыя 10

1. Абрамов, И.М. Циклы в развитии экономики СССР / И.М. Абрамов. – Минск: Навука і тэхніка, 1990. – 157 с.

2. Антонович, С.В. Петр Машеров: Жизнь. Судьба. Память / С. Антонович. – Минск: Юнацтва, 1998. – 349 с.

3. Барыс, С. Адраджэнне рэлігійнага жыцця ў Беларусі ў 1988–2003 гг. / С. Барыс // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 5. – С. 16.

4. Галубовіч, В.І. Перадумовы, сутнасць і гістарычныя ўрокі гаспадарчай рэформы 1965 г. / В.И. Галубовіч // З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: вуч.-метад. зб. Вып. 2. / Г.П. Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП "Экаперспектыва", 1997. – С. 85–102.

5. Гузіцкі, Ю.Л. Грашовая рэформа 1947 г., яе перадумовы і вынікі / Ю.Л. Гузіцкі // З гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі: Вуч.-метад. зб. Вып. 2. / Г.П. Бушчык, У.А. Сосна, А.М. Сасім і інш.; пад агульн. рэд. В.І. Галубовіча. – Мінск: ВП "Экаперспектыва", – С. 70–84.

6. Дробов, Л.Н. Живопись Советской Белоруссии (1917–1975 гг.) / Л.Н. Дробов. – Минск: Вышэйшая школа, 1979. – 302 с.

7. Елізараў, С. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларускай ССР у 1954–1964 гг. / С. Елізараў // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 3. – С. 17.

8. Елізараў, С. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел БССР у 1965–1991 гг. / С. Елізараў // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 5. – С. 11.

9. Карзенка, Г.В. Фарміраванне кадраў навукі Беларусі (сярэдзіна 50□х – 80-я гг.) / Г.В. Карзенка // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зб. арт. – Мінск, 1992. – С. 190–194.

10. Кашталян, І. Становішча інтэлігенцыі БССР у 1944–1953 гг. (па матэрыялах Асобага сектара ЦК КП(б)Б) / І. Кашталян // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 7. – С. 28.

11. Кіпель, В. Беларусы ў ЗША / В. Кіпель. – Мінск: Беларусь, 1993. – 348 с.

12. Кушнер, В. Рыцар сумлення і свабоды. Уладзімір Сямёнавіч Караткевіч / В. Кушнер // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 11. – С. 3.

13. Навіцкі, У. Асаблівасці культурнага жыцця на Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе / У. Навіцкі // Беларус. гіст. часоп. – 1993. – № 1. – С. 96–102.

14. Навіцкі, У. Супярэчлівасць культурнага жыцця Беларусі ў сярэдзіне 50-х – пач. 80-х гг. / У. Навіцкі // Беларус. гіст. часоп. – 1993. – № 2.

15. Наука Беларуси в ХХ столетии / НАН Беларуси; редкол.: Н.А. Борисевич [и др.]. – Минск: Беларуская навука, 2001. – 1006 с.

16. Снапковский, В.Е. Белорусская ССР в ООН (1945–1985 гг.) / В.Е. Снапковский. – Минск: Навука и тэхніка, 1985. – 104 с.

17. Снапкоўскі, У.Е. Знешнепалітычная дзейнасць Беларусі, 1944–1953 гг. / У.Е. Снапкоўскі. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – 205 с.

18. Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти / под ред. акад. Ф.С. Мартинкевича. – Минск: "Наука и техника", 1970. – 528 с.

19. Чэбан, І. Мікалай Шчакаціхін: каля вытокаў беларускага мастацтвазнаўства / І. Чэбан // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 1–2.

20. Шычко, А. Эвалюцыя тэматыкі беларускага эстампа ў 1980-я гг. (на прыкладзе работ А. Кашкурэвіча, Г. Паплаўскага і В. Шаранговіча) / А. Шычко // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 4. – С. 24.

Раздзел IV. Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі

Лекцыя 11. Суверэнная Рэспубліка Беларусь ва ўмовах глабалізацыі

План

1.Абвяшчэнне незалежнасці БССР.
2. Сацыльна-палітычныя і эканамічныя змены першай паловы 1990-х гг.
3. Прэзідэнцкі перыяд.
4. Рэспубліка Беларусь і міжнародная супольнасць.
5. Асноўныя тэндэнцыі сучаснай беларускай культуры.

Вызначальныя паняцці: *незалежнасць, дэмакратызацыя, рэферэндум, прэзідэнцтва, парламентарызм, цывільнае грамадства, эканамічны крызіс, інфляцыя, дэвальвацыя, дэнамінацыя. нацыянальныя тэндэнцыі, гуманітарызацыя, гуманізацыя, камерцыялізацыя культуры, поп-культура, медыякультура.*

1. Абвяшчэнне незалежнасці БССР. Палітыка перабудовы выявіла найважнейшую праблему, якая замоўчвалася ў эпоху "росквіту" СССР – праблему існавання нацыянальных рэгіёнаў і іх узаемаадносін з цэнтрам. Дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця, хваля "аксамітных рэвалюцый" у краінах былога сацыялістычнага лагера, крызіс партыйных і ўладных структур СССР далі штуршок развіццю сепаратызму ў саюзных рэспубліках. Першай Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце прыняла Эстонская ССР (лістапад 1988 г.); да сярэдзіны 1990 г. падобныя дакументы былі падпісаны ў Літве, Латвіі, Арменіі, Грузіі, Малдавіі, Расіі, Украіне.

27 ліпеня 1990 г. Вярхоўным Саветам БССР прымаецца Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце. Паводле гэтага дакумента Беларусь абвяшчалася суверэннай дзяржавай, на тэрыторыі якой дзейнічаюць Канстытуцыя і законы БССР. На Усесаюзным рэферэндуме (сакавік 1991 г.) было ўзнята пытанне аб далейшым лёсе СССР. У галасаванні прыняло ўдзел каля 80% савецкіх грамадзян. Вынікі працэдуры на Беларусі прадэманстравалі імкненне да захавання адзінства краіны (82,7% галасоў). Падобная ж тэндэнцыя назіралася і ў іншых рэспубліках Саюза. У кіраўніцтве краіны пачаліся размовы аб падпісанні новага саюзнага дагавора. Далейшыя палітычныя падзеі адбываліся на фоне чарговага павышэння цэн і росту забастовачнага руху ў гарадах БССР.

Правал жнівеньскага путча ў Маскве (18 – 21 жніўня 1991 г.) стаў своеасаблівым штуршком да канчатковага распаду СССР. 25 жніўня 1991 г. на нечарговай сесіі Вярхоўнага Савета БССР быў прыняты закон "Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце БССР" і пастанова "Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці БССР", якія абвяшчалі палітычную і эканамічную незалежнасць беларускай дзяржавы. Паводле апошняга дакумента ў Беларусі ствараліся міністэрствы і ведамствы рэспубліканскага падпарадкавання – МУС, КДБ, Галоўнае ўпраўленне памежных войск, Дзяржаўны мытны камітэт, Міністэрства абароны; ва ўласнасць рэспубліка атрымлівала прадпрыемствы, арганізацыі і ўстановы, якія раней мелі саюзнае падпарадкаванне.

Жнівеньскія падзеі ў Маскве і прыпыненне дзейнасці Кампартыі прывялі да адстаўкі Старшыні Вярхоўнага Савета БССР М. Дземянцея. У хуткім часе гэтую пасаду заняў прафесар С. Шушкевіч (верасень 1990 – студзень 1994 гг.). 19 верасня 1991 г. на пазачарговай сесіі Вярхоўнага Савета БССР краіна атрымала новую назву – Рэспубліка Беларусь (скарочана – Беларусь); новымі сімваламі незалежнай рэспублікі стала старажытная "Пагоня" і бела-чырвона-белы сцяг. Першай сярод суседзяў незалежнасць Беларусі прызнала Польшча (3 верасня 1991 г.).

8 снежня 1991 г. на сустрэчы кіраўнікоў Беларусі, Расіі і Украіны, якая праходзіла ў Віскулях (Белавежская пушча) была прынята пастанова аб стварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД), каардынацыйным цэнтрам якой стала сталіца Беларусі – Мінск. У хуткім часе да новага дзяржаўна-палітычнага ўтварэння далучыліся і іншыя саюзныя рэспублікі (акрамя краін Прыбалтыкі і Грузіі). 21 снежня 1991 г. у Алма-Аце на сустрэчы прадстаўнікоў 11 рэспубліканскіх дэлегацый было абвешчана рашэнне аб дэнансацыі дагавора 1922 г. аб стварэнні СССР.

2. Сацыльна-палітычныя і эканамічныя змены першай паловы 1990-х гг. Даволі неадназначная спадчына дасталася незалежнай Беларусі ад савецкай эпохі: з аднаго боку, нядрэнна развітая прамысловасць (БССР – “зборачны цэх” Савецкага Саюза), з другога – тэхнічная адсталасць прамысловай базы і як вынік – неканкурэнтаздольнасць беларускай прадукцыі на сусветным рынку. Пасля распаду СССР, а з ім і агульнасаюзнай эканамічнай прасторы, беларуская прамысловасць страціла магчымасць карыстацца таннай рэсурснай базай, атрымліваць камплектуючыя для выпуску гатовай прадукцыі. Вынікам гэтай сітуацыі становіцца новы віток эканамічнага крызісу, які распачаўся яшчэ ў эпоху перабудовы: скарачэнне вытворчасці і спыненне шэрагу прамысловых прадпыемстаў, пераход на скарочаны рабочы тыдзень, абавязковыя дадатковыя адпачынкі, а таксама галапіруючая інфляцыя, абвальны рост цэн на тавары шырокага ўжытку. Не лягчэй складалася сітуацыя і ў сельскагаспадарчай вытворчасці. Калгасна-саўгасны строй не стымуляваў сялян да высокапрадукцыйнай працы. Аб’ём жа выпрабленай прадукцыі быў настолькі нязначным, што шмат у чым не пакрываў патрэб насельніцтва краіны ў харчаванні. К сярэдзіне 90-х гг. Беларусь мела падзенне жыццёвага ўзроўню насельніцтва, высокую інфляцыю, беспрацоўе; 60% насельніцтва аказалася за рысай беднасці.

У той жа час у økономіцы рэспублікі паступова праяўляліся элементы рыначнай эканомікі, прававой базай для якіх стала прыняцце ў 1991–1995 гг. законаў “Аб уласнасці”, “Аб нацыянальным банку”, “Аб прадпрыемстве”, “Аб арэндзе”, “Аб прадпрымальніцтве” і інш. Яны дэкларавалі свабоду распаражэння прадпрымальнікаў выробленай прадукцыяй, частковую свабоду цэнаўтварэння і прыватызацыю, стваралі спрыяльны клімат для замежных інвестыцый і развіцця дробнага прадпрымальніцтва. Летам 1992 г. ў Рэспубліцы Беларусь былі ўведзены разліковыя білеты Рэспублікі Беларусь, а праз год, пасля ўвядзення ў Расійскай Федэрацыі ўласнай валюты, была ліквідавана рублёвая зона СССР.

Для грамадска-палітычнага жыцця першай паловы 90-х гг. характэрна супрацьстаянне нацыянальна-дэмакратычных сіл, якія ўзначальвае лідэр БНФ З. Пазняк, і былой партыйнай наменклатуры, якая яшчэ зай-мае трывалыя пазіцыі ва ўладных структурах (урад В. Кебіча). Самай, бадай, істотнай кропкай сутыкнення становіцца праблема далейшага палітычнага лёсу краіны: дэмакраты, грунтуючыся на старажытных дзяржаваўтваральных традыцыях, сцвярджалі неабходнасць утварэння парламенцкай рэспублікі, урадавыя ж колы падтрымлівалі ідэю прэзідэнцтва.

15 сакавіка 1994 г. была прынята Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, паводле якой Беларусь з’яўляецца унітарнай, дэмакратычнай, сацыяльнай, прававой дзяржавай з прэзідэнцкай формай кіравання. 23 чэрвеня і 10 ліпеня 1994 г., пасля двух тураў выбараў Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь становіцца Старшыня Камісіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь па барацьбе з карупцыяй А.Р. Лукашэнка.

3. Прэзідэнцкі перыяд. 14 мая 1995 г. разам з чарговымі парламенцкімі выбарамі па ініцыятыве прэзідэнта Рэспублікі Беларусь адбыўся рэспубліканскі рэферэндум (удзельнічала 64,8%), вынікам якога стала замена дзяржаўнай сімволікі, наданне рускай мове статусу дзяржаўнай у Беларусі; насельніцтва таксама падтрымала ідэю эканамічнай інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй і ўнясенне змяненняў у беларускую

Канстытуцыю, якія б істотна пашырылі правы кіраўніка дзяржавы ў адносінах да парламента.

Выбары ў Вярхоўны Савет XIII склікання праходзілі ў чатыры этапы і толькі к пачатку снежня 1995 г. быў поўнасцю зацверджаны склад беларускага парламента. Яго старшынёй быў абраны С. Шарэцкі. Супрацьстаянне прэзідэнта і парламента нарастала.

У гэтых умовах у лістападзе 1996 г. праходзіць другі рэспубліканскі рэферэндум, асноўным вынікам якога становіцца прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь са змяненнямі і дапаўненнямі, прапанаванымі прэзідэнтам. Паводле новай рэдакцыі Канстытуцыі ў краіне ствараецца двухпалатны парламент – Нацыянальны сход. Ён складаецца з Палаты прадстаўнікоў (110 дэпутатаў, абіраюцца народам) і Савета рэспублікі (64 дэпутаты, камплектацыя па тэрытарыяльным прынцыпе). Яшчэ адным вынікам рэспубліканскага рэферэндума становіцца перанос Дня незалежнасці Рэспублікі Беларусь з 27 ліпеня (дзень прыняцця Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР) на 3 ліпеня (дзень вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў).

З сярэдзіны 90-х гг. у рэспубліцы праводзіцца ў жыццё новы стратэгічны кірунак на развіццё сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі. Ідзе працэс пошуку спосабаў выйсця краіны з глыбокага эканамічнага крызісу. У 1996 г. на І Усебеларускім сходзе прымаюцца “Асноўныя накірункі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996–2000 гг.” У краіне прыпыняецца працэс прыватызацыі дзяржаўнай маёмасці; галоўным суб’ектам гаспадарчай дзейнасці абвяшчаецца дзяржава. Менавіта дзяржаўныя датацыі ў буйную прамысловасць, якая працуе на экспарт, у сельскую гаспадарку і жыллёвае будаўніцтва вызначаюць асноўныя захады кіраўніцтва рэспублікі да пераадолення крызісных з’яваў у эканамічнай сферы. 1997 г. характарызуецца зніжэннем спаду вытворчасці і стабілізацыяй курса нацыянальнай валюты. Але пры колькасным росце вытворчасці не павялічвалася рэнтабельнасць народнай гаспадаркі. Тэхнічнае забеспячэнне прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў заставалася нізкім. Замежныя інвестары, разглядаючы Беларусь як краіну з павышанай рызыкай для капіталаўкладанняў, не спяшаюцца на беларускі рынак. У 1998 г. пасля чарговага “абвалу” расійскага рубля, рэзка ўзрасла інфляцыя, паменшыліся заробкі насельніцтва, стварыўся пэўны дэфіцыт прадуктаў харчавання.

У 2001 г. на ІІ Усебеларускім народным сходзе прымаецца Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001 – 2005 гг. Стратэгічнай мэтай пяцігодкі стала павышэнне дабрабыту народа і ўзроўню яго жыцця. Асноўныя прыярытэты – пашырэнне экспарту, заахвочванне інвестыцый і інавацыйнай дзейнасці, будаўніцтва жылля, развіццё АПК. Ажыццяўленне плана прывяло да росту аб’ёмаў прамысловасці (у 1,5 разоў) і сельскагаспадарчай прадукцыі (на 25,7 %), актывізацыі жыллёвага будаўніцтва. За гады сваёй незалежнасці Беларусь істотна павялічыла аб’ём экспарту (з 1993 г. – у 12 разоў) з доляй тавараў прамысловасці ў 60%. ІІІ Усебеларускі сход (2006 г.) асноўнай мэтай наступнай пяцігодкі вызначыў павышэнне якасці жыцця. У Праграме сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006 – 2010 гг. новымі накірункамі стала развіццё чалавечага патэнцыялу, прадпрымальніцтва і ініцыятывы.

Між тым арыентацыя сусветнай эканомікі на развіццё высокатэхналагічнай вытворчасці ставіць перад краінай задачу інавацыйнага развіцця, што падаецца праблематычным пры нізкіх на сённяшні дзень укладаннях бюджэта на развіццё навукі. Слаба развітай сферай у краіне з’яўляецца малы і сярэдні бізнес, заахвочванне замежных інвестараў. Не атрымала належнай эканамічнай і прававой падтрымкі беларускае фермерства, якое магло б стаць рэальнай альтэрнатывай калгасна-саўгаснай сістэме. Нягледзячы на пастаянны рост ВНП, эканамічны стан дзяржавы застаецца

няўстойлівым, эканоміка і цяпер залежыць ад паставак рэсурсаў па льготных тарыфах і адкрытасці рынку Расіі для беларускіх тавараў. Беларускай уладай прымаюцца крокі па павышэнні ступені самастойнасці эканомікі – штогод на некалькі працэнтаў зніжаецца энергаёмістасць прамысловай прадукцыі, па меры магчымасці (з дапамогай экспарту найбольш канкурэнтаздольных тавараў) асвойваюцца новыя рынкі – ад арабскіх дзяржаў да развітых краін Захаду. Недастаткова развіты сектар паслуг (асабліва турызм). Не атрымалася выйсці на пазітыўныя адносіны з развітымі заходнімі краінамі, што перашкаджае і інтэнсіўным эканамічным кантактам з імі. Як і ў іншых былых савецкіх рэспубліках, назіраецца адмоўны дэмаграфічны рост, насельніцтва імкліва старэе, што выклікае новыя праблемы. Цяжарам для беларускай эканомікі з'яўляецца і неабходнасць пастаянных капіталаўкладанняў для ліквідацыі наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС, ад якой Беларусь пацярпела ў найбольшай ступені. Высокая доля дзяржаўнага сектара ў беларускай эканоміцы, няўстойлівая прававая сістэма стрымліваюць уключэнне Беларусі ў сусветную эканамічную прастору. Дадатнай рысай можна адзначыць тое, што ўводзяцца ў строй буйныя сацыяльныя аб'екты (спартыўныя лядовыя і футбольныя палацы, шпіталі, новыя станцыі сталічнага метрапалітэна, будынкі вакзалаў). Напрыканцы 2010 г. адбыўся IV Усебеларускі сход, які галоўнай мэтай сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі на бліжэйшыя гады назваў павышэнне ўзроўню і якасці жыцця насельніцтва на аснове інавацыйнага развіцця эканомікі. Гэта тым болей важна, паколькі па выніках апошняга перапісу насельніцтва (2009 г.) па стану на 1.12.2010 г. у нашай краіне налічваецца 9483,1 тыс. чалавек, што на 16,9 тысяч меней у параўнанні з пачаткам 2010 года.

У Рэспубліцы Беларусь існуе шматпартыйная сістэма. Да пачатку выбарчай кампаніі ў Вярхоўны Савет XIII склікання (1995 г.) дзейнічала 34 партыі. Сёння іх 15; сярод вядучых вылучаюцца Аб'яднаная грамадзянская партыя, Ліберальна-дэмакратычная партыя, Беларуская сацыял-дэмакратычная грамада, Сацыял-дэмакратычная партыя народнай згоды, Партыя БНФ, Кансерватыўна-хрысціянская партыя БНФ, Камуністычная партыя Беларусі. Большасць з іх знаходзяцца ў апазіцыі да існуючай улады і не маюць рэальнага ўплыву на палітычную сітуацыю ў краіне. Таксама ў рэспубліцы працуе 2,2 тысяч грамадскіх аб'яднанняў.

На прэзідэнцкіх выбарах (верасень 2001 г., сакавік 2006 г., снежань 2010 г.) перамогу атрымаў дзейнічаючы Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнка.

4. Рэспубліка Беларусь і міжнародная супольнасць. 2 кастрычніка 1991 г. Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь была прынята "Заява аб прынцыпах знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь". У дакуменце дэкларавaліся прынцыпы незалежнасці знешняй палітыкі, прыхільнасці да асноўных прынцыпаў Статута ААН і Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека. Гэта садзейнічала істотнаму росту міжнароднага аўтарытэта новай краіны. На працягу трох гадоў Рэспубліка Беларусь была прызнана 160 дзяржавамі свету, першай з якіх стала Польшча. Усталёўваецца членства Беларусі ў буйнейшых міжнародных арганізацыях – МВФ, МБРР, МФК; у краіне адчыняюцца прадстаўніцтвы ААН, АБСЕ, Сусветнага банку.

З пачатку 1992 г. пачынаецца працэс фарміравання нацыянальнага беларускага войска, які праходзіць у вельмі складаных умовах. Беларусь распрацоўвае ўласную ваенную дактрыну, якая грунтуецца на прынцыпах нейтралітэту і бяз'ядзернай прасторы. Скарачаецца колькасны склад беларускіх узброеных сіл; ядзерная зброя паэтапна вывозіцца на тэрыторыю Расіі (канчаткова – у лістападзе 1996 г.).

Дамінуючая роля ва ўсталяванні палітычнага і эканамічнага партнёрства Рэспублікі Беларусь належыць Расійскай Федэрацыі. Асабліва гэтая тэндэнцыя ўзмацняецца пасля майскага 1995 г. рэферэндуму, на якім большасць беларускіх грамадзян (83,3%) падтрымала ідэю эканамічнай інтэграцыі з Расіяй. 2 красавіка 1996 г.

падпісана беларуска-расійская дамова аб глыбокай эканамічнай інтэграцыі і ўтварэнні Супольнасці Расіі і Беларусі. Працэс інтэграцыі, аднак, праходзіць даволі складана і характэрызуецца пэўнымі хвалямі ўздымаў і спадаў. Прычыны гэтага бачацца ў рознасці эканамічнага і сацыяльна-палітычнага стану дзяржаў, розных поглядах беларускага і расійскага боку на маючы адбыцца саюз.

2 красавіка 1997 г. падпісаны дагавор аб Саюзе Беларусі і Расіі. Працэс эканамічнага і палітычнага збліжэння працягваецца падпісаннем 8 снежня 1999 г. Дамовы аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. Між тым абвешчаныя прынцыпы беларуска-расійскага супрацоўніцтва ў эканамічнай, палітычнай, ваеннай, сацыяльнай, культурнай і інш. дзейнасці, аб’яднанне іх матэрыяльнага і эканамічнага патэнцыялу, збліжэнне прававых сістэм, умацаванне абароназдольнасці вельмі часта носяць дэкларатыўны характар. Не рэалізавана ідэя адзінай грашовай прасторы. Апошнім часам спрэчкі выклікае і праблема пастаўкі прыродных рэсурсаў.

Трывалае партнёрства ўсталявалася ў Беларусі з шэрагам заходнееўрапейскіх краін. Гандлёвае лідэрства сярод іх займаюць Германія, Нідэрланды, Польшча. З другога боку, новымі арыенцірамі знешняй палітыкі і эканомікі для сённяшняй Беларусі становяцца краіны Блізкага Усходу, Кітай, Індыя, Венесуэла.

Пасля лістападаўскага 1996 г. рэспубліканскага рэферэндуму можна адзначыць пэўнае пахаладанне ў адносінах Рэспублікі Беларусь і краін Захаду. У 1997 г. Еўрасаюз прымае рашэнне аб абмежаванні палітычных сувязей з Беларуссю, адмаўляе ў многіх тэхнічных і фінансавых праектах. Беларуская палітычная мадэль не адпавядае асноўным прынцыпам заходняй дэмакратыі. Беларусь жа, у сваю чаргу, прытрымліваючыся прынцыпаў нейтралітэту і добрасуседскіх адносін, выступае супраць пашырэння ў Еўропе блока НАТА.

5. Асноўныя тэндэнцыі сучаснай беларускай культуры. *Узмацненне нацыянальных тэндэнцый.* У сярэдзіне 80-х гг. мінулага стагоддзя беларуская культура ўступае ў новы этап свайго развіцця, для якога характэрна аслабленне дзяржаўнага кантролю і ідэалагічнага ўціску над гэтай сферай. Дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця аказвае вялікі ўплыў на развіццё беларускай культуры. Яшчэ адзін з фактараў, які адыгрывае значную ролю ў культурных працэсах, – абвяшчэнне дзяржаўнай незалежнасці нашай краіны, што стварыла спрыяльныя ўмовы для актывізацыі нацыянальных тэндэнцый у нашай культуры.

Немалую ролю ў гэтым працэсе адыгрывалі грамадскія аб’яднанні, якія займаліся пытаннямі адраджэння гісторыі Бацькаўшчыны, захавання помнікаў гісторыі і культуры, вяртання нацыянальных каштоўнасцей на радзіму (“Няміга”, “Талака”, “Падзея”, “Тутэйшыя”, згуртаванне беларусаў свету “Бацькаўшчына” і інш.). Было скасавана манапольнае становішча дзяржаўных устаноў у сферы культуры, з’явіліся шматлікія неафіцыйныя творчыя аб’яднанні – Беларускі фонд культуры (з 1987 г.), Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны, Міжнародная асацыяцыя беларусістаў. Адраджэнню гістарычнай памяці народа садзейнічала выданне часопісаў (“Спадчына”, “Беларуская мінуўшчына”, “Беларускі гістарычны часопіс”) і фундаментальных прац па беларускай гісторыі. Была створана пэўная заканадаўчая база, якая юрыдычна замацавала курс на нацыянальнае адраджэнне і ўсебаковае развіццё чалавека – законы “Аб мовах” (26 студзеня 1990 г.), “Аб культуры” (4 верасня 1991 г.), “Аб адукацыі” (26 кастрычніка 1991 г.) і інш.

Адукацыя і навука. З сярэдіны 80-х гг. пачалася рэформа агульнаадукацыйнай і прафесійнай школы, у выніку якой была ўсталявана шматузроўневая сістэма адукацыі (пачатковая – базавая – сярэдняя школы – сярэднія прафесійныя вучылішчы і спецыяльныя навучальныя ўстановы – ВНУ). З 1993 г. адбываецца пераход да якасна новага зместу навучання ў сярэдняй школе, з прымяненнем прагрэсіўных метадаў і

тэхналогій, уводзіцца 2-гадовае профільнае навучанне (10 – 11 кл.), з'яўляюцца новыя тыпы спецыялізаваных навучальных устаноў – ліцэі, каледжы, гімназіі. Разгортваецца сетка беларускіх нацыянальных школ. У новых праграмах значная роля адводзіцца вывучэнню беларускай гісторыі; рыхтуюцца новыя падручнікі, а праз некалькі год гэты курс становіцца абавязковым для вывучэння і ў вышэйшых навучальных установах. Сённяшняя беларуская сярэдняя школа працуе па 12-гадоваму курсу навучання: 10-гадовае базавае і 2-гадовае профільнае навучанне.

За гэты час значныя змены адбыліся і ў вышэйшай школе: з'явіліся альтэрнатыўныя ВНУ розных форм уласнасці (у 1991 г. пачаў сваю работу Мінскі інстытут кіравання), пашырылася кола спецыяльнасцей (уведзена звыш 200 новых), адбываецца больш цеснае інтэграванне адукацыі з навукай. Вышэйшая адукацыя на Беларусі становіцца масавай і даступнай. Зараз у ВНУ краіны ідзе працэс пераходу да 2-узроўневай сістэмы падрыхтоўкі спецыялістаў.

Але на шляху рэформы адукацыйнай сістэмы сустракаюцца і шматлікія цяжкасці: недастатковае фінансаванне, нізкая заработная плата выкладчыкаў, слабасць метадычнай базы. Пасля рэферэндума 1995 г. былі ўнесены праўкі ў "Закон аб мовах", па якіх у якасці дзяржаўнай разам з беларускай пачала выкарыстоўвацца і руская мова. Гэта пэўным чынам адбілася на адукацыі (пачаўся пераход да рускамоўных класаў) і культуры.

Беларуская навука з распадам СССР сутыкнулася з пэўнымі цяжкасцямі: скарацілася фінансаванне, асабліва фундаментальных даследаванняў, разбураецца матэрыяльна-тэхнічная база навуковых устаноў, назіраецца "старэнне" кадраў і эміграцыя інтэлектуальнага патэнцыялу нацыі за мяжу (у 1991 – 1998 гг. выехаў 451 навуковец). Работа па стабілізацыі сітуацыі, распачатая у сярэдзіне 90-х гг., дала пэўныя вынікі: пачала ўдасканальвацца сістэма дзяржаўнага кіраўніцтва, беларуская навука інтэгруецца ў шматлікія міжнародныя структуры. Адчыняюцца новыя навуковыя ўстановы ў структуры НАН Рэспублікі Беларусь: Інстытут сацыялогіі, радыебіялогіі, малекулярнай і атамнай фізікі і інш. Напачатку 90-х гг. пачаў сваю работу Фонд фундаментальных даследаванняў, які фінансуе многія праекты навуковых калектываў і асобных даследчыкаў. Але цяжкасцей застаецца яшчэ шмат. Увогуле, развіццё навукі і адукацыі ў Беларусі можа стаць адной з рэальных магчымасцей выхаду краіны з крызісу.

Сучасная беларуская літаратура. З сярэдзіны 80-х гг. XX ст. назіраецца адыход ад сацыялістычнага рэалізму ў літаратуры, адкрываюцца магчымасці для свабоды творчасці беларускіх літаратараў. Новыя творы пісьменнікаў і паэтаў, прысвечаныя праблемам пошуку выйсця з нацыянальна-духоўнай дэградацыі – спадчыны савецкага рэжыму, прадстаўляюць асабістае бачанне сучаснага жыцця, звяртаюцца да старонак мінулага. Гэта, перш за ўсё, творы патрыярхаў сучаснай беларускай літаратуры В. Быкава, І. Шамякіна, Я. Брыля, В. Адамчыка, Р. Барадуліна, Н. Гілевіча. Тэма мінулага пераважае ў творчасці У. Арлова, Т. Бондар, Л. Дайнекі, В. Коўтун, А. Лойкі, К. Тарасава, В. Чаропкі.

Не застаецца без увагі тэма гераізму ў час апошняй вайны (В. Адамчык, В. Карамазаў, І. Чыгрынаў). У першыя гады незалежнасці набыла вастрыню тэма рэпрэсій і культу асобы, – як яны ўплывалі на лёс людзей (Г. Далідовіч, І. Навуменка, А. Кудравец, Л. Геніюш). Не страчвае цікавасці тэма вёскі, своеасаблівага беларускага нацыянальнага асяродку; тэма гаспадара, цесна звязанага са сваёй зямлёй (В. Федарэнка, С. Грахоўскі, І. Пташнікаў). Сапраўднай трагедыяй для нашага народа стала Чарнобыльская катастрофа, паказаная ў творах А. Адамовіча, С. Алексіевіч, В. Гігевіча, С. Законнікава, В. Казько, Б. Сачанкі, І. Шамякіна і інш. Вялікая работа праводзіцца па вяртанні на радзіму літаратурнай спадчыны людзей, якія пісалі ў эміграцыі і ў

сталінскіх лагерах. Убачылі свет раней невядомыя творы С. Баранавых, А. Бачылы, М. Гарэцкага, А. Гаруна, П. Галавача, Л. Геніюш, С. Грахоўскага, А. Звонака, Я. Купалы, Л. Марозавай (Лесі Беларускі), Б. Мікуліча, Я. Нёманскага і інш.

Тэатральнае і музычнае мастацтва. Новы час аказаў немалы ўплыў на тэатральнае мастацтва. У рэспубліцы працуе 28 дзяржаўных тэатраў. Разам з шырокавядомымі ў свеце аўтарытэтнымі калектывамі працуюць новыя лабараторыі, студыі (“Маладзёжны тэатр”, “Вольная сцэна”, “Дзе – Я?”). Рэпертуар тэатральных калектываў папаўняецца творамі нацыянальнай тэматыкі (балет А. Мдывані і В. Елізар’ева “Страсці (Рагнеда)” – Дзяржпрэмія Рэспублікі Беларусь 1996 г., опера “Князь Наваградскі”, спектаклі “Звон – не маліва”, “Саламея”, “Князь Вітаўт”, “Пінская шляхта”, “Сны аб Беларусі”). Праводзяцца тэатральныя фестывалі – “Панарама” ў Мінску і “Белая вежа” ў Брэсце. Шчыруюць па адраджэнні беларускай культуры спевакі і музыканты (Дзяржаўны народны хор імя Г. Цітовіча, Дзяржаўная акадэмічная харавая капэла імя Р. Шырмы, Нацыянальны аркестр сімфанічнай і эстраднай музыкі пад кіраўніцтвам М. Фінберга, Дзяржаўны акадэмічны сімфанічны аркестр, вакальная група “Чысты голас”, вакальна-інструментальныя ансамблі “Сябры” і “Песняры”). Творчасць многіх кампазітараў змяшчаецца ў бок нацыянальнай тэматыкі (А. Мдывані, В. Кузняцоў, А. Бандарэнка). Стала традыцыяй правядзенне шматлікіх музычных фестываляў (“Славянскі базар у Віцебску”, “Залаты шлягер”, “Беларуская музычная восень”, “Магутны Божа”, “Мінская вясна”, “Музы Нясвіжа”, “Музычнае Палессе” і інш.), якія прадстаўляюць розныя накірункі і жанры сучаснага беларускага музычнага мастацтва.. Росту цікавасці да нацыянальнай музыкі ў маладзёвым асяроддзі спрыяе творчасць фолк- і рок-гуртоў “Палац”, “Тройца”, “Крыві”, “Юр’я”, “NRM”, “Крамбамбуля” і інш.

Увогуле сучасная мастацкая культура Беларусі характарызуецца пошукам новых форм праяўлення, пашырэннем альтэрнатыўных метадаў, стракатасцю жанраў. “Новым павевам” стала арыентацыя творчасці на масавы попыт; сучаснае мастацтва носіць пераважна відовішчны характар. Сфера культуры і мастацтва камерцыялізуецца.

Музеі. Гэта добра відаць на прыкладзе сучаснага выяўленчага мастацтва. За апошні час адкрылася некалькі недзяржаўных галерэй (“Бел-арт”, “ЛаСандр-арт”, “Ў”, “Універсітэт культуры”). Шырокае развіццё жанру пейзажа сведчыць пра пераарыентацыю мастакоў на новы масавы рынак (работы Ф. Янушкевіча, Я. Баракоўскага). Папулярнасцю карыстаюцца таксама гістарычныя сюжэты (Я. Бартальёнак, А. Марачкін, Ю. Піскун). Стала папулярнай станкавая скульптура, зарыентаваная на замежны попыт (У. Слабодчыкаў, Г. Гаравая). Шырока вядомая нават за межамі Беларусі айчынная школа графікі (М. Купава, В. Шаранговіч, А. Кашкурэвіч, інш.). Чарговы цыкл карцін “Чорная быль” створаны бліскучым беларускім мастаком М. Савіцкім.

У 2010 г. у нашай краіне працавала 147 музеяў краязнаўчага, мастацкага і іншых накірункаў.

У спіс сусветнай культурнай спадчыны ЮНЭСКА уключаны чатыры аб’екты, што знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі – Белавежская пушча, Мірскі і Нясвіжскі замкі, геадэзічная дуга Струве.

Беларускае замежжа. Беларусь адкрыта для шырокіх кантактаў з прадстаўнікамі беларускай дыяспары. З 1993 г., з перыядычнасцю адзін раз на чатыры гады, у краіне адбываюцца з’езды беларусаў свету, на якіх сустракаюцца вядомыя беларусы-навукоўцы і творцы, чый талент квітнее далёка за межамі гістарычнай радзімы. Арганізатарам форумаў выступае згуртаванне беларусаў свету “Бацькаўшчына”. На апошнім, V з’ездзе (2009 г.) галоўным стаяла пытанне аб нацыянальнай ідэнтычнасці

беларусаў у сучасным свеце. На сённяшні дзень за межамі Беларусі пражывае больш за тры мільёны беларусаў.

Палітыка ў галіне рэлігіі. Другая палова 80-х гг. XX ст. намеціла тэндэнцыю адыходу дзяржавы ў галіне рэлігійнай палітыкі ад ваяўніча-атэістычнай накіраванасці ў бок рэлігійнага адраджэння. Незалежная Беларусь у 1992 г. прымае "Закон аб свабодзе веравызнання і рэлігійных арганізацыях", які праз дзесяць год, у 2002 г. ператвараецца ў Закон Рэспублікі Беларусь "Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях". Вернікам вяртаюцца старажытныя храмы і рэлігійныя каштоўнасці, узводзяцца новыя малельні. Наша краіна традыцыйна з'яўляецца шматканфесійнай прасторай, на якой даволі мірна існуюць і традыцыйныя канфесіі, і новыя рэлігійныя рухі. Закон 2002 г., а таксама падпісанае ў 2003 г. Пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Беларускай праваслаўнай царквой, аднак, выявілі прыярытэтныя пазіцыі праваслаўя ў Беларусі. Дзяржава пагадзілася садзейнічаць умацаванню ўплыву рэлігійных інстытутаў у грамадстве і не дапускаць распаўсюджання псеўдарэлігійных, дэструктыўных арганізацый у рэспубліцы. На 1.01.2010 г. ў Рэспубліцы Беларусь дзейнічае 3106 рэлігійных арганізацый 25-ці канфесій і рэлігійных накірункаў.

Увогуле з атрыманнем дзяржаўнай незалежнасці беларуская культура перажывае нацыянальны ўздым. Але, каб гэтая тэндэнцыя захавалася і надалей, дзяржава павінна перагледзець сваю палітыку ў бок павелічэння фінансавання, уліку нацыянальнага фактару пры папаўненні фондаў культурных устаноў. Нацыянальную самабытнасць можна захаваць толькі з пашырэннем ужытку беларускай мовы ва ўстановах адукацыі і культуры. Толькі развітая нацыянальная культура можа стаць рэальным зместам суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

Пытанні для самакантролю: 1. У якіх умовах адбываўся працэс набыцця Беларуссю незалежнасці? 2. Якія асноўныя палітычныя падзеі 90-х гг. XX ст. вы можаце назваць? 3. Вызначце асноўныя накірункі знешнепалітычнага курсу Рэспублікі Беларусь. 4. У чым заключаюцца асноўныя асаблівасці сацыяльна-эканамічнага стану Беларусі на сучасным этапе? 5.Чым абумоўлены змены ў развіцці нацыянальнай беларускай культуры 90-х гг.? 6. З якімі праблемамі сутыкнулася навука і адукацыя незалежнай Беларусі? 7. Якія тэмы сталі папулярнымі ў сучаснай беларускай літаратуры? 8. Адзначце новыя тэндэнцыі ў сучасным тэатральным мастацтве Беларусі.

Літаратура да чацвёртага раздзела

Лекцыя 11

1. Беларусь и Россия: организационно-правовые основы интеграции (1996–2001) / Козик Л.П. [и др.]. – Минск: Полымя, 2001. – 332 с.

2. Белорусско-российские отношения: проблемы и перспективы: Материалы 2-го "круглого стола" белорус. и российск. ученых (Минск, 26–27.1.1999) / Под ред. В.Е. Снапковского, А.В. Шарапо. – Минск: БГУ, 2000.

3. Бушчык, Г. Стан эканомікі і развіццё знешнеэканамічных сувязей Беларусі ў 1990–2005 гг. / Г. Бушчык // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 3. – С. 3.

4. Гурко, А.В. Новые религии в Республике Беларусь: генезис, эволюция, последователи / А.В. Гурко. – Минск: Изд-во МИУ, 2006. – 276 с.

5. З'езд беларусаў свету (1, 1993, Мінск): Матэрыялы і дак. / Уклад. Г. Сурмач. – Мінск, 1997.

6. Землякоў, Л. Рэлігія ў сучаснай Беларусі / Л. Землякоў, І. Жылінская // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 6. – С. 3.

7. Каваленя, А. Нацыянальная акадэмія навук Беларусі: старонкі гісторыі і сучаснасць / А. Каваленя // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 12. – С. 3.

8. Каралёнак, Л. Беларусь і Вялікабрытанія: палітычныя адносіны ў 1991–2003 гг. / Л. Каралёнак // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 5. – С. 9.

9. Конституция Республики Беларусь 1994 года с изменениями и дополнениями. Принята на референдуме 24 ноября 1996 г. – Минск, 2000.

10. Коршук, В.К. Политические партии Республики Беларусь: материалы для самостоятельной работы студентов / Авт.-сост.: В.К. Коршук, А.Г. Кохановский, И.Ф. Романовский. – Минск: БГУ, 2005. – 277 с.

11. Котляров, И.В. Республика Беларусь в конфессиональном измерении / И.В. Котляров, Л.Е. Земляков. – Минск: Изд-во МИУ, 2004. – 231 с.

12. Культура Беларусі: стан і перспектывы развіцця: зб. арт. / пад рэд. Я.Д. Грыгаровіч, П.Р. Ігнатовіча. – Мінск: Бел. дзярж. ун-т культуры, 2001. – 250 с.

13. Культура беларускага замежжа: у 3 кн. / пад рэд. А. Сабалеўскага. – Мінск: Навука і тэхніка 1993 – 1998. – 3-я кн.

14. Марачкіна, І. Дзейнасць Таварыства беларускай мовы імя Францыска Скарыны / І. Марачкіна, А. Трусаў // Беларус. гіст. часоп. – 2009. – № 9. – С. 38.

15. Мастацтва: часопіс. З 1991 г.

16. Мусіенка, С. Этнаканфесіянальнае асяроддзе Рэспублікі Беларусь: стан і тэндэнцыі развіцця / С. Мусіенка // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 9. – С. 33.

17. Навіцкі, У. Беларусь і праблемы ліквідацыі наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС / У. Навіцкі // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 4. – С. 3.

18. Пазняк, З. Сапраўднае аблічча / З. Пазняк. – Мінск: ТВЦ "Паліфакт", 1992. – 207 с.

19. Прокошина, Е.С. Неокульты: идеология и практика / Е.С. Прокошина [и др.]. – Минск: Четыре четверти, 2005. – 195 с.

20. Радзік, Р. Беларусы (погляд з Польшчы)/ Р. Радзік. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2002. – 130 с.

21. Смолікава, Т. Уплыў медыякультуры на духоўную культуру моладзі Беларусі / Т. Смолікава // Беларус. гіст. часоп. – 2008. – № 7. – С. 8.

22. Социально-политическая ситуация в Беларуси: проблемы и перспективы: По материалам социологического мониторинга: сб. науч. тр. / Под ред. М.Н. Хурса. – Минск: [ИСПИ]., 2000. – 329 с.

23. Тихиня, В.Г. Тернистый путь к правовому государству / В.Г. Тихиня. – Минск: Право и экономика, 1995. – 217 с.

24. Турбан, Г.В. Внешнеэкономическая деятельность / Г.В. Турбан. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 1999. – 210 с.

25. Шунейка, Я. Канспект па сучаснаму мастацтву / Я. Шунейка // Мастацтва Беларусі. – 1991. – № 1–6.